

संस्कृतभाषाप्रदीप

पुस्तक-१ लं .

शुद्धिपत्र

पान	९	श्लोक	१३	जा- 'आत्मनेपदी' बदल 'उभयपदी' .
"	९	"	१५	६- 'उभयपदी' ,, 'आत्मनेपदी'
"	१४	"	२५	'नयुसलिंगा' ,, 'नयुसलिंगा'
"	३६	"	२२	प्रश्न २ मशील 'अन्तरेण' हा शब्द भाव्यवा.
"	६३	"	२३	'भोरु इह-भोरिह' बदल 'भो इह' पाहिजे.
"	"	"	२४	'मोर्मम' ,, 'मो मम' पाहिजे.
"	६४	"	१	'र होतो' ,, 'खोप होतो' पाहिजे.
"	"	"	२	'सन्धि होत नाही' ,, 'सन्धिनेहमीप्रमाणे होतो' पाहिजे.
"	७७	"	९	'स्वाधर' बदल 'स्वाधर' पाहिजे
"	९०	"	३	'बाला' बदल 'बाला' पाहिजे.
"	१३३	अध्यास ३-		'बहुमूल्यानि' बदल 'बहुमूल्यानि' पाहिजे
"	१४३	श्लोक	१०	'स यति' बदल 'स यति' पाहिजे.
"	१४९	"	१५-१६	'व्यापादयति' बदल 'व्यापादयति' पाहिजे
"	१६६	श्लोक ४-		'सौरम' बदल 'सौरम' पाहिजे.

मॅक्मिलन् आणि कंपनी, लिमिटेड,

हॉर्न्स रोड, कोट, मुंबई

किंमत १२ आणे]

१९३६

[सर्व हक्क स्वामीन]

संस्कृतभाषाप्रदीप

पुस्तक-१ लें

(दुय्यम शाळांतील चौथ्या इयत्तेकरिता)

सखाराम रावजी भट, एम्.ए., बी.टी.

'मॅट्रिक्युलेशन संस्कृत-भाष्यरचना' पुस्तकाचे कर्ते

मॅकमिलन् आणि कंपनी, लिमिटेड,

हॉर्न्बी रोड, कोट, मुंबई

किंमत १२ आणे]

१९३६

[सर्व हक्क स्वाधीन

प्रस्तावना

गेल्या अठरा वर्षांत दुसऱ्या शाळातून ससृष्ट शिकवितांना जो अनुभव मिळाला त्याला प्रस्तुत पुस्तकात मूर्त स्वरुप देण्यात आलेले आहे या काळामध्ये व्याकरणप्रधान स्वरुपातून वाक्यप्रधान स्वरुपाकडे ससृष्टच्या अभ्यासक्रमाचा खटा झुकत आला आहे. त्यानप्रमाणे ससृष्ट शिकविण्याच्या पद्धतीतहि बदल होत आला आहे. गु० प्रो० बोझील यांनी ससृष्ट भाषा शिकविण्याचा अभिनव पद्धती दहा वर्षांपूर्वी सुरू वेली व तिचा ठिकठिकाणी प्रसार होऊन ती यशस्वी रीतीने चालूहि आहे.

वाक्याचरोबरच व्याकरण शिकविण्याचे वापतीतहि बदल करणे कमप्राप्तच होते. म्हणून प्रथम केवळ नियम शिकवून नंतर रूपसिद्धि करण्याच्या पूर्वीच्या पद्धतीपेक्षा बरीचशी उदाहरणे प्रथम देऊन त्यावरून सामान्य नियम काढण्याच्या पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. त्यामुळे विद्यार्थ्यांस व्याकरण शिकणे हसू न पाठता मनोरंजक वाटू लागले व विषय ध्यानात राहाण्यासहि मदत होऊं लागली. या अनुभवाचा आधार घेऊनच प्रस्तुत पुस्तकाची रचना करण्यात आली आहे. अर्थात् अपवादप्रचुर अशा ससृष्ट व्याकरणाला ही पद्धति सर्वतोपरी लावणे अशक्य आहे याची जाणीव प्रस्तुत लेखकाला आहे हे पुस्तकातील विषयाच्या मांडणीवरून ध्यानात येईल.

प्रवेशपरीक्षेचे नवीन अभ्यासक्रमानुसार व्याकरणविषयाचे अध्ययन दुसऱ्या शाळातील पहिल्या तीन वर्षांतच स्थूल स्वरुपात संपविणे आवश्यक आहे याच दृष्टीने या पहिल्या पुस्तकात सर्वनामे, सख्याविशेषणे वगैरे भाग देण्यात आला आहे

केवळ व्याकरण पुस्तक नोंस वाटू नये म्हणून व्याकरणक्रमानुसार वाक्य-विभागहि पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागात आवश्यक शब्दसंग्रहासह देण्यात आला आहे.

मराठीचे सरळ भाषान्तर पांचव्या इयत्तेपासून चालू करावे असा मतप्रवाह वाहू लागला आहे. पंतु ज्यांस ते चाँच्या इयत्तेतच सुरू करावे असे वाटत

असेल त्याचेकरिता तिसऱ्या भागामध्ये संस्कृत भाषान्तराकरिता सूचना व टीपा यासह मराठा उतारे देण्यात आले आहेत

प्रस्तुत पुस्तक लिहिताना सिद्धांतकौमुदी व इतर प्रचलित संस्कृत पुस्तकांचा मला जो उपयोग झाला त्याचा या ठिकाणी कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणे जरूर आहे. त्याचप्रमाणे गु० प्रो० बोकील यांच्या सांगित्यात नवीन पद्धतीने संस्कृत विभक्तिव्याची संधि मिळाल्यामुळे मला प्रस्तुत पुस्तक लिहिण्याची कल्पना सुचली व त्याच्या व इतर मित्रांच्या प्रोत्साहनातून तो अमळात आणता आर्य बाबदल त्याचे आभार मानणे माझे कर्तव्य आहे पुस्तकाचे हस्तलिखित छेदभावाने वाचून मार्मिक सूचना केल्याबद्दल माझे मित्र श्री मो न मालेश्वर, एम् ए, बी टी, संस्कृत शिक्षक, सिटी हायस्कूल, धुळे यांचाहि मी फार आभारी आहे

पुस्तकाचा उपयोग करणाऱ्या शिक्षकांस सूचना

१ पुस्तक गुरु करण्यापूर्वी नवीन पद्धतीचा अवलंब करणाऱ्या शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांस एक महिनाभर परिचित विषयांचे संस्कृतमध्ये वर्णन करण्यास संभाषणद्वारा शिकवावे व नंतर पुस्तकातील पाठ क्रमवार शिकवावे.

२ जुन्या पद्धतीने शिकविणाऱ्या शिक्षकांनी प्रथमतः सोर्षा सोर्षा कर्तुंपद, क्रियापद व जरूर तेथे कर्मपद यांनी युक्त अशी वाक्ये विषयव्यतीर्णे तींही पुरुषांमध्ये व वचनांमध्ये शिकवावी व म्हणवून घ्यावी आणि हे करतांना मराठीचा उपयोग अर्थ सांगण्याकरितां जरूर तेवढा करावा. पुष्कळदा क्रिया मुलाकडून करवून घ्याव्या व त्या संस्कृत वाक्यरूपाचे म्हणवून घ्याव्या व नंतर पुस्तकातील पाठ शिकविण्यास सुरवात करावी. यात मुख्य हेतु एवढाच की मुलांना वाक्यरूपाचे संस्कृतचा परिचय व्हावा, केवळ रूपसिद्धीच्या मार्गाने होऊ नये. ज्या शिक्षकांस वरील प्रमाणे करणे शक्य नसेल त्यांना अर्थातच पुस्तकातील पाठ शिकविण्यास एकदम सुरवात करतां येईल.

३ प्रत्येक पाठाची मांडणी विद्यार्थ्यांस स्वावलंबी बनवील अशी अरुन्ध-
चार्याने विद्यार्थ्यांस विशिष्ट भाग स्वगत वाचाव्यास सांगून नंतर शिक्षकांनी त्यासंबंधी कर्षा करावी. प्रत्येक पाठाचे शेवटी दिलेले प्रश्न सोडवून व लिहवून घ्यावे. संस्कृत वाक्यांच्या रूपवैचिन्यामुळे निरनिराळ्या शब्दांची रूपे पक्की होतात व त्यांचा उपयोग कसा करतात हे शिकविल्यानंतर त्या रूपांचे पाठान्तर करवून घ्यावे.

४ पहिल्या पाठ्यामध्ये प्रथम गणाच्या फरक न होणाऱ्या घातूंच्या परस्मैपदी व आत्मनेपदी रूपे एकत्र दिलेली आहेत, कारण तीं सारख्याच नियमानुसार तयार केली जातात. जरूर तर तीं निरनिराळी शिकविण्यास हरकत नाही.

५ वाक्यरचनेसंबंधी माहिती जरूरीप्रमाणे स्थूलस्वरूपात दिलेली आहे, आणि विस्तृत विवेचनाकरितां संस्कृत-वाक्यरचना या पुस्तकातील विशिष्ट भागाचा निर्देश करण्यात आलेला आहे.

६ वाक्यविभागातील पहिले १० उतारे सोप्या भाषेत दिलेले आहेत आणि नंतर पद्यतन्त्र व कथासरित्सागर यांतील कांही गोष्टी दुसरेपदा शालविषयाकरितां

इष्ट त्या फेरफारासह दिलेल्या आहेत, त्याचप्रमाणे दुर्बोधता कर्मा करण्याकरिता पहिल्या १५ पाठामध्ये सन्धि केलेले नाहात, शेवटच्या तीन गद्यपाठामध्ये रघु-वशातील रघुराजाच्या अतापर्यंतची कथा सोप्या भाषेत दिशिली आहे. भाषा-विशेष नीट घ्यातात राहाण्याकरिता प्रत्येक पाठावर निरनिराळ्या ताहेचे प्रश्न दिलेले आहेत. पद्यविभागातील मुमादिताची निवड विषयवार्ताने केलेली असून तीन गोष्टी पद्यरूपात दिलेल्या आहेत नवीन शब्दांचे अर्थ शोधून वाढण्याची सवय व्हावी म्हणून शब्दसंग्रह देण्यात आला आहे.

७ संस्कृत भाषान्तराकरिता वर्णनात्मक अथवा कथारमक असे १५ मराठी उतारे देण्यात आले आहेत. ते चौथ्या इयत्तेत दुसऱ्या सहामाहीपासून शिक्कि-ण्यास हरकत नाही. शब्दसंग्रह भाषान्तरावर जोर न देता मराठी वाक्यातील अर्थ संस्कृत ह्यन्तरामध्ये बरोबर आणला जातो या नाही याकडे लक्ष देणे इष्ट आहे

संस्कृतभाषाप्रदीप-पुस्तक १ लें.

अनुक्रमणिका

भाग १—व्याकरण-पाठ

प्रास्ताविक माहिती—वर्णविचार	१
१ क्रियापदै-प्रथमगण-वर्तमानकाळ, परस्मैपद व आत्मनेपद	४
२ ,, नतुर्ग, पठ, दरुम गण ,, ,,	८
३ नामें-वकारान्त (पुंलिंगी व नपुंसकलिंगी)	११
४ क्रियापदै-१-४-६-१० गण (अनियमित परकाधी)	१६
५ ,, ,, ,, (शुण-वृद्धि होणारी)	१९
६ नामें-आकारान्त-वृत्तान्त-स्वरसन्धि	२४
७ उपसर्ग-स्वरसन्धि	२८
८ अव्यये	३३
९ सर्वनामों-अस्मद्, युष्मद्, तद्, एतद्, किम्, इदम्, सर्व-स्वरसन्धि	३८
१० प्रथमभूतकाळ (परस्मैपदी व आत्मनेपदी)-व्यंजनसन्धि	४५
११ विशेषणें-वकारान्त-विभक्तिसन्धि	५१
१२ ,, ,, (भूतकालवाचक धातुसाधित)	५६
१३ इकारान्त नामें व विशेषणें-विभक्तिसन्धि	६०
१४ उकारान्त नामें व विशेषणें-स्वरसन्धि	६६
१५ कर्मणि व भावैप्रयोग-व्यंजनसन्धि	७१
१६ कर्मणि भूत-धातुसाधित विशेषणें व स्वबन्त धातु-अव्यये-व्यं. सन्धि	७८
१७ ऋकारान्त नामें व टुकारान्त शब्द-व्यंजनसन्धि	८५
१८ तुबन्त धातुसाधित अव्यये व तव्यप्रत्ययान्त कर्मणि विध्वंसक धातु-विशेषणें	९०
१९ आन्त-परस्मैपदी व आत्मनेपदी	९४
२० विध्वंस ,, ,,	९७
२१ व्यंजनान्त नामें-विशेषणें (स्, ट्, च्, ज् हे अन्त्य वर्ण असलेली)	१००
२२ न् शन्त्य वर्ण असलेली नामें-विशेषणें	१०६
२३ स् ,, ,, ,, ,, ,,	१११
२४ वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें	११४
उपसर्गांमहित महत्वाचे धातु	१२०
काही व्याकरणविषयक श्लोका	१२३

भाग २—संस्कृत-पाठ

गद्यविभाग

१	इश्वर ।	१२४	१४	यतेश्चातुर्यम् ।	१४२
२	शरारम् ।	१२५	१५	कथितं कृप ।	१४४
३	हिमालय ।	१२६	१६	नायाजुनकथा ।	१४६
४	उद्यानम् ।	१२८	१७	कृतज्ञं ननुख ।	१४७
५	विहगा ।	१२९	१८	बुद्धिहीना विनश्यन्ति ।	१४९
६	विद्याग्रहम् ।	१३०	१९	यतिद्रव्यनाश ।	१५०
७	सागर ।	१३२	२०	जामातृसम्भावना ।	१५२
८	नदा ।	१३३	२१	विचित्रो देवयोग ।	१५३
९	शृपापल ।	१३५	२२	गन्तव्यं सह मित्रेण ।	१५५
१०	पत्ताव ।	१३७	२३	दिलीपस्य पुत्रप्राप्ति ।	१५६
११	न्यायप्रियोऽनङ्गपाल ।	१३८	२४	रथो राज्यप्राप्ति ।	१५८
१२	मूढशिष्यस्य ।	१३९	२५	रघुपुत्रस्याजस्य	
१३	मूर्खं दास ।	१४१		विवाह ।	१६०

पद्यविभाग

१	गणेश ।	१६१	८	सुभाषितप्रशसा ।	१६५
२	पण्डितप्रशसा ।	१६१	९	सख्यनप्रशसा ।	१६६
३	विद्याप्रशसा ।	१६२	१०	परौपकारप्रशसा ।	१६६
४	सामान्यदीति ।	१६३	११	उद्योगप्रशसा ।	१६७
५	उदारप्रशसा ।	१६३	१२	स सङ्गम ।	१६८
६	मूर्खवाचस ।	१६४	१३	भूमिगतं पलम् ।	१६८
७	अतिदर्पोऽवपाताय ।	१६४		शब्दसङ्ग्रह	१६९

भाग ३—मराठी उत्तारे (संस्कृत भाषान्तराकरितां)

१	मराठांचे संस्कृत भाषांतर-भाषांतराकरिता सूचना	१७९
२	मराठी उत्तारे	१८३
३	विस्तृत व्याख	१८८

भाग पहिला-व्याकरण-पाठ

प्रास्ताविक माहिती-वर्णविचार

- १ स्वर. —अ, इ, उ, ऋ, ल—ह्रस्व स्वर
आ, ई, ऊ, ॠ—दाघ स्वर
ए, ऐ, ओ, औ—संयुक्त दाघ स्वर

दाताळ 'अ-आ' हे 'मनाताय' व त्याशिवाय इतर सब त्याना 'विनाताय' त्याचप्रमाणे 'इ-ई' हे मनाताय व त्याशिवाय इतर सर्व त्याना विनाताय तसच 'उ-ऊ' हे मनाताय व इतर सब त्याना विनाताय 'ऋ-ॠ' हे मनाताय व इतर सर्व त्याना विनाताय

स्वराचा उच्चार स्वतंत्र राताने पूज्यपणे करता येण

ए, ऐ, ओ, औ हे स्वतंत्र दीर्घ संयुक्त स्वर आहेत म्हणून हे लघान ठेविले पाहिजे वी 'ऐ' हा 'ए' चा दाघ स्वर नव्हे व 'औ' हा 'ओ' चा दाघ स्वर नव्हे ए, ऐ, ओ, औ यांपैकी प्रत्येक स्वतंत्रपणे दाघ आहे

- २ व्यंजने —क, ख, ग, घ, ङ—नवग—कण्ठ्य व्यंजने
च, छ, ज, झ, ञ—चवग—तालव्य ,,
ट, ठ, ड, ढ, ण—द्वग—मूर्धन्य ,,
त, थ, द, ध, न—नवग—दन्त्य ,,
प, फ, ब, भ, म—पदां—ओष्ठ्य ,,

३ (तालव्य) च (ओष्ठ्य) र (मूर्धन्य), ल (दन्त्य) हीं अन्त स्थ व्यंजने दात हा व्यंजन इ, उ, ऋ, ल या स्वराबद्दल येऊ शकतात म्हणून यना अर्धस्वर असाहि म्हणतात 'र' (तालव्य), 'च' (मूर्धन्य), 'ल' (दन्त्य), 'ङ' (कण्ठ्य) हा ऊष्म व्यंजन

वरील वर्णांचा स्वतंत्रपणे पूर्ण उच्चार करता येत नाही म्हणून यांना व्यंजन म्हणतात

३ जोडाक्षरः—क + अ - का, क् + आ - का, क + इ - कि
व्यंजनात स्वर मिळाला म्हणजे पूर्वाक्षर होत

स् + त् + इ - स्त्री, स् + त् + य् + आ - स्त्या

एकाहून अधिक व्यंजन एकत्र जोडून त्यात स्वर मिळविला म्हणजे पूर्ण जोडाक्षर होते जाडाक्षरांताळ उच्चारार्थ्या वर्णानुक्रमप्रमाण जोडाक्षर लिहिण्याचा पद्धति आहे

ह् + म् + अ - ह्य, ह् + व + ए - ह्ये, ह् + र् + आ - ह्यार,
ह् + ण + आ - ह्यार

ज्या जोडाक्षरांमध्ये 'ह' हा वण आहे ते लिहिताना 'ह्' पहिल्याने लिहिण्याचा प्रथात आहे.

क् + प् - क्ष, न् + ज् - ज्ञ अर्शा विशिष्ट जोडाक्षरे लिहिण्याचा प्रथात आहे

४ व्यंजनांचे प्रकारः—

क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त्, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व् हीं २० व्यंजनें मूळ अक्षरा अघोष आहेत यात प्रत्येक वर्णांची शोबटीची तीन, वान्त रूप वण, व ह् अर्शा येतात यातील इ, ए, ण, न्, म् ही प्रत्येक वर्णांची शोबटील ५ व्यंजनें अनुनासिके आहेत.

स्वर व व्यंजने याशिवाय आणगा ३ उच्चार उपयोगात येतात, व ते स्वरांना जोडून लिहिताना अमे अ, अ - हे चिन्ह अनुस्वार दर्शविते आणि ङ हे चिन्ह विसर्ग दर्शविते

स्वर व व्यंजने याशिवाय आणगा ३ उच्चार उपयोगात येतात, व ते स्वरांना जोडून लिहिताना अमे अ, अ - हे चिन्ह अनुस्वार दर्शविते आणि ङ हे चिन्ह विसर्ग दर्शविते

टीप — १ स म्हणजे वर्ण न् हा स्वर नाही त्याप्रमाणे व हे व्यंजनही नाही वेदांगीत स म्हणजे वर्ण न् हा स्वर नाही त्याप्रमाणे व हे व्यंजनही नाही

१ च्, न, झ यांचा उच्चार मराठीतल चार, ञ व वेरण या इंग्रजीतल उच्चार
प्रमाणें राखून घेवें वेना जातो चव, ञ व शाड यांतल उच्चारप्रमाणें नव्हे

५ स्वरादि, व्यंजनादि, स्वरान्त, व्यंजनांत —

ईश्वर, आनन्द या शब्दांच्या आरम्भा स्वर आहत, म्हणून हे 'स्वरादि
निवा अनादि' आहेत त्याचप्रमाणें साने शेवटींहि स्वर आहत म्हणून हे
'स्वरान्त निवा अन्त' आहेत

मरत्, राजन् या शब्दांच्या आरम्भा व्यंजन आहत, म्हणून हे 'व्यंजनादि
निवा हलादि' आहेत, त्याचप्रमाणें साने शेवटींहि व्यंजन आहत, म्हणून हे
'व्यंजनांत निवा हलन्त' आहेत 'अत्य' (शब्दाल) व्यंजन निवा स्वर
यांच्या पूर्वीच्या वणाम 'उपान्त्य' वण म्हणतात तसें ईश्वर यात र् आणि
राजन् यात अ ह उपान्त्य वण आहेत

प्रत्येक शब्दांतल पूर्ण उच्चारितके त्या शब्दांत 'अवयव' असतात तसें
मरत् यांत २ अवयव आहेत, रजम् यांत एक आहे

तेव्हा एनादा बदल घडतो अथवा न घडतो असा अर्थ दहावाक्याचा अर्थ
तेव्हा तो बदल 'विक्रान्त' घडता अस म्हणतात

प्रश्न

१ पुढाल सवुक्त व्यंजन दिशेन स्वर जोडून लिहा —

ह्+ण्+ई, ह्+ल्+वा, म्+द+य्+ए, प्+ठ+य्+ऊ

२ पुढाल व्यंजनाचा वण व नाति सांगा —

च्, न्, झ्, प्, च्, र्, म्, ण्, न्

३ पुढाल स्वरांच रानाताय व विनाताय स्वर लिहा —

इ, ऋ, उ, लृ, ओ

४ पुढाल शब्दांतल आद्य उपान्त्य व अन्त्य वण सांगा —

अभिपति, ईश्वर विष्णु वन् प्रदिपद्, ह्यम्

५ पुढाल शब्दांतल अवयव सांगा —

ईश्वरि, वतानाम्, आरम्भ, महिमन्, आनन्ददायिन्

६ स्वरादि व्यंजनादि स्वरान्त व व्यंजनांत अम प्रत्येकी तीन शब्द लिहा

पाठ १—क्रियापदें

वर्तमानकाल—प्रथम गण—परस्मैपद व आत्मनेपद

- १ प्रथम पुरुष—अहं देव नमामि—चन्दे (मा देवाला नमस्कार करतो)
 आया , नमाच—चन्दाचहे (आम्ही दोष देवाला
 नमस्कार करतो)
 वय , नमाम—चन्दामहे (आम्हा—दोहोंहून
 अधिक—देवाला नमस्कार
 करतो)
- द्वितीय पुरुष—तु देवं नमसि—चन्दसे (तू देवाला नमस्कार करतास)
 युवा ,, नमथ—चन्देथे (तुम्हा दापे देवाला नमस्कार
 करता)
 यूय ,, नमथ—चन्दध्वे (तुम्हा—दोहोंहून अधिक—
 देवाला नमस्कार करता)
- तृतीय पुरुष—स देव नमति—चन्दते (तो देवाला नमस्कार करतो)
 तौ ,, नमत—चन्देते (ते दापे ,, ,, करतात)
 ते ,, नमन्ति—चन्दन्ते (त—दोहोंहून अधिक—
 देवाला नमस्कार करतात)

वरील वाक्यात नम् व चन्द् (नमस्कार करणें) या धातूंची वर्तमानकाळ
 रूपें यापलली आहेत त्यावरून पुढील गोष्टी कळून येतात —

- (१) मस्कृतमध्ये क्रियापदांची ताज्जी पुरुषांची रूपें होतात
- (२) मस्कृतमध्ये क्रियापदाचा तान वचने आहेत—एकवचन, द्विवचन व
 बहुवचन अनेकवचन असा शब्द मस्कृतमध्ये उपयोगात येत नाही, कारण
 द्विवचन हेच जनकवचनच आहे कारण अनेक या शब्दावरून दोहोंवादि
 बोध होईल

(३) प्रथमपुंस्यवाचक सर्वनाम-अस्मद्, द्वि० पु० वा० सर्वनाम-युष्मद्, तृ० पु० वा० सर्वनाम-तद् याचां प्रथमेचौ रूपे शुद्धीलप्रमाणे होतात—

सर्वनाम	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
अस्मद्	अहम्	आवाम्	वयम्
युष्मद्	त्वम्	तुवाम्	यूयम्
तद्	स	तौ	ते

(४) द्वेष्यम् हे द्वेष या शब्दाचे द्वितीयेचे एकवचन कर्मपद आहे

(५) क्रियापदाचे रूप कर्तृपदाप्रमाणे पुरुष व वचन यामध्ये योजलेले असते.

२. रूपांचें पृथक्करण.—

(अ) नमति—नम् + अ + ति	वन्दते—वन्द् + अ + ते
नमसि—नम् + अ + सि	वन्दसे—वन्द् + अ + से
नमथ—नम् + अ + थम्	वन्दध्वे—वन्द् + अ + ध्वे
नमथ—नम् + अ + थ	वन्दध्वे—वन्द् + अ + इये
नमत—नम् + अ + तम्	वन्दते—वन्द् + अ + इते
	वन्दे—वन्द् + अ + इ

(आ) ननामि—नम् + अ (आ) + मि	वन्दावहे—वन्द् + अ (आ) + वहे
ननाव—नम् + अ (आ) + वस्	वन्दावहे—वन्द् + अ (आ) + महे
ननाम—नम् + अ (आ) + मम्	

(इ) नमन्ति—नम् + अ + अन्ति वन्दन्ते—वन्द् + अ + अन्ते
वरील पृथक्करणानुसार पुढील प्रत्यय दिसून येतात.

	नम्		वन्द्	
	ए० व०	द्विव०	ए० व०	द्विव०
प्र० पु०	मि	वम्	इ	वते
द्वि० पु०	सि	थम्	मे	इये
तृ० पु०	ति	तम्	ने	इने

धातु व प्रत्यय यांमध्ये सर्वत्र 'अ' हा स्वर आला आहे. याला विकरण म्हणतात. नम् आणि घन्द् हे प्रथम गणाचे धातु आहेत. अ हे प्रथम गणाचे विकरण होय.

टीपः—संस्कृतमध्ये एकत्र काचे १० समूह अथवा गण जेलेले आहेत, व प्रत्येक गणाची कांहीं विशिष्ट रूपा असते. प्रथम गणाची मूळ अथवा विकरण 'अ' आहे.

'आ' मधील प्रथमपुरुषी रूपामध्ये विकरणाच्या 'अ' चा 'आ' झाला आहे; कारण प्रत्ययांच्या आरंभी च् किंवा म् हे वर्ण धाहेत.

'इ' मध्ये विकरणाच्या 'अ' चा लोप झाला आहे; कारण प्रत्ययांच्या आरंभी 'अ' हा स्वर आहे.

नियम १—अन्त्य 'स्' या वर्णापुढे दुसरा वर्ण आल्यास अथवा न आल्यास त्याचा विसर्ग होतो. जसे—वस्-व., मम्-म.

नियम २—प्रथम पुरुषाच्या 'व्' किंवा 'म्'ने आरंभ होणाऱ्या प्रत्ययापूर्वीच्या मागील 'अ'चा 'आ' होतो.

नियम ३—'अ'ने आरंभ होणाऱ्या प्रत्ययापूर्वीच्या मागील 'अ'चा लोप होतो.

३ परस्मैपद-आत्मनेपदः—

वरील नम् धातूला लावलेले प्रत्यय परस्मैपदी आहेत व घन्द् धातूला लावलेले प्रत्यय आत्मनेपदी आहेत.

टीपः—संस्कृतमध्ये कांही धातु फक्त परस्मैपदी, कांही फक्त आत्मनेपदी, व कांही उभयपदी असतात. ज्या क्रियेने फक्त परस्मै रूपाने दुसऱ्यावरिण अर्थाने ते क्रियापद परस्मैपदी, ज्या क्रियेने फक्त आत्मने म्हणजे स्वःवरिण असते ते आत्मनेपदी व ज्या क्रियेने फक्त बोणाकरिताई अर्थे शकते ते उभयपदी शया या शब्दाचा मूळ अर्थ आहे. परंतु सामान्यतः क्रियापदाची परं टरलेली आहेत. ही लक्षातच ठेकीली पाहिजेत.

यावरून असे दिसून येईल की धातूंचा रूपे तयार करताना प्रथम धातु च्या, नंतर त्याला विकरण जोडून नेवटी प्रत्यय जोडावा.

धातु + विकरण + प्रत्यय — इतरूप

प्रथमगण—परस्मैपदी धातु

अच् (अवति), रञ्च् (रक्षति)—रक्षण करणे	धाव् (धावति)—धावणे
क्रीड् (क्रीडति), खेल् (खेलति)— खेळणे	नम् (नमति)—नमस्कार करण
चल् (चलति)—चालणे, हालणे	पच् (पचति)—शिवविद्ये
जीव् (जीवति)—जगणे निवृत्त असणे	पत् (पतति)—पडणे
त्यज् (त्यजति)—साइन देणे, टाकणे	वद् (वदति)—बोलण
दह् (दहति)—जळण, जळणे	वप् (वपति)—पेरणे
	*वह् (वहति)—नेणे, काढणे

प्रथमगण—आत्मनेपदी धातु

ईश् (ईशते)—पाहणे	लभ् (लभते)—मिळणे, मिळविणे
कम्प् (कम्पते), वेप् (वेपते)—कापणे	घन्द् (घन्दते)—नमस्कार करण
क्षम् (क्षमते)—क्षमा करणे	शिक्ष् (शिक्षते)—शिक्षणे
भाप् (भापते)—बोलणे	स्यन्द् (स्यन्दते)—खाल पडणे, टिपकणे
यत् (यतते)—प्रयत्न करणे	
रम् (रमते)—खेळणे	स्त्रस् (स्त्रसते)—गळण, पडणे

वरील सर्व धातून्मध्ये विस्तरणापूर्वी परक होत नाही

* ' व्-नेणे, उचलत नेणे ' या क्रियापदाचा उपसंग करणाना या अव्ययामे उपचलन न्याय्यार्थे रवा अर्थीच्या शब्दाची तृतीया विभक्त घेतली

प्रश्न

- १ इप्, जीष्, क्षम्, क्रीड वा धातूचा वर्तमानकाळा रूपे लिहा
- २ भापेने, वदाम, क्षमन्ते, त्यजन्ति, ग्यामहे या रूपांचे पृथक्करण करा.
- ३ पुढील वाक्यात दिलेले धातूचा योग्य ता वर्तमानकाळा रूपे योग्य —

अह सायदाले (मध्याकाळ) ————— (खेड) ।

दुवा फल ————— (लभ) ।

राम अपराध ————— (क्षम्) ।

- मृषौ (दोन राजे) राज्य ——— (रक्ष्) ।
 वय मूर्ख ——— (ईक्ष्) ।
 गृय सुखेन (सुखाने) — — (जीव्) ।
 पवन (वारा) गन्ध ——— (वह्) ।
 भाषा मार्गेण (वाटेन) — — (भाव्) ।
 त्व कन्दुकेन (बेंडने) — — (रम्) ।

पाठ २-क्रियापदें (पुढे चाट्ट)

४, ६ व १० गणांनील फरक न होणारे धातु

- १ (अ) मयूराः नृत्यन्ति-मोर नाचतात । रोगः न नश्यति-रोग
 नाम पावत नाहीं । सागरः क्षुभ्यति-समुद्र खळतो । घोरः
 युध्यते-योद्धा लढतो । त्वम् उपायं न मन्यसे-तू उपायाचा
 किंवार करीत नाहींस ।
- (आ) बालः गृहं विशति-मुलगा घरात शिरतो । योधः घाणं
 क्षिपति-क्षिपते-योद्धा वाण फेंकतो । भक्तः देयं स्पृशति-
 भक्त देवाला स्पर्श करता । अहं शब्दं लिखामि-मी शब्द
 लिहितो ।
- (इ) दूतः चार्तां पथयति-मंथयते-दूत वाचमा पावतो । नरः
 गृहं रञ्जयति-मनुष्य पर वादतो । अहं शरीरं भूषयामि-
 भूषये-मा शरीराला शोभा आणतो । नृपः राज्यं तन्मयते-
 राजा राज्य चालवितो । सिद्धः मह्यं मृगयते-पिह मह्य
 शोधतो ।

टीप-‘न नाहीं’ हे कल्पित बहुधा क्रियापदानेकळ सोल्लगा लक्षणा ज्या दृष्ट्यामदीं
 नकाराक्षरे कर्षे ‘न’ वाक्याचा अर्थ होतो तो ‘न’ च्या वाक्याचा

पृथक्करण

- २ (अ) नृत्यन्ति-नृत् + य + अन्ति । नश्यति-नश् + य + ति । धुम्यति-
धुम् + य + ति । युष्यते-युष + य + ते । मन्थन-मन् + य + से ।
(आ) विगति-विश् + अ + ति । क्षिपति-क्षिप् + अ + ति । क्षिपते-क्षिप् +
अ + ते । स्पृशति-स्पृश् + अ + ति । लिखामि-लिख + अ + मि ।
(इ) कथयति-कथ + अथ + ति । रचयति-रच् + अथ + ति । भूपयामि-
भूप + अथ + मि । तन्त्रयते-तन्त्र + अथ + ते । मृगयते-मृग +
अथ + ते ।

अ मध्ये नृत्, नश्, धुम् यांना परस्मैपदा प्रत्यय लावलेले आहेत आणि
युष्, मन् यांना आत्मनेपदी लावलेले आहेत धातु व प्रत्यय सामर्थ्य
य हे विकरण योजिले आहे चतुर्थ गणाचे विकरण य होय

आ मध्ये विश्, स्पृश्, लिख या धातूंना परस्मैपदी व क्षिप् धातूला
आत्मनेपदी प्रत्यय लावलेले आहेत पष्ठ गणाचे विकरण अ होय

इ मध्ये कथ्, रच्, भूप हे धातु उभयपदा आहेत आणि तन्त्र व मृग्
हे उभयपदा आहेत दशमगणाचे विकरण अथ्य आहे

टीप —दशम गणाचे धातु बहुधा उभयपदा असतात

चतुर्थगण—परस्मैपद

अस् (अस्यति)—केंवण	कुस् (कुस्यति) जाळिलेला दण
कृष् (कृष्यति), कुप् (कुष्यति)— रागावणे	धुम् (धुम्यति)—झामण, रावळण
तुप् (तुष्यति)—समुद्र होणे	नुत् (नृत्यति)—नाचणे
नश् (नश्यति)—नाश होणे	मुह् (मुह्यति) भाट पावण, वडा होण, मूच्छा येणे
पुप् (पुष्यति)—पावण करण, पोसण	लुम् (लुम्यति)—लास धरण
लुप् (लुप्यति)—लोप होणे	

चतुर्थगण—आत्मनेपद

मन् (मन्थने)—विचार करण, मानणे	विद् (विद्यते)—अभय
युष् (युष्यते)—लष्णे	

पष्ठगण—परस्मैपद

कृप् (कृषति) नागरणे	तुद् (तुदति) नारा दूणे
विश्र् (विश्रति)—शिरणे	तुव् (तुदति)—हारणे, पुड सारणे
लिरिर् (लिषति)—लिहिणे	स्पृश्र् (स्पृशति)—स्पृश करणे, शिवणे

पष्ठगण—उभयपद

क्षिप् (क्षिपति-क्षिपते) कर्मण

दशमगण—उभयपद

कथ् (कथयति ते) सांगणे	गण् (गणयति-ते)—मात्रणे
पूज् (पूजयति-ते) पूजा करणे	प्रथ् (प्रथयति-ते)—प्रतिद्व मरणे
भूय् (भूययति त) भूययिणे	रच् (रचयति-ते)—रचण, वाधण
स्पृष्ट (स्पृष्टयति-त) इच्छा करण	

दशमगण—आत्मनेपद

मन् (मन्त्रयते)—एकत्र विचार करणे टग्विण	तन् (तन्त्रयते) चालरण (राज्य) मृग (मृगयते)—शोधणे, शिरार करणे
--	---

टीप —अम, इ.इ.प-संज्ञा वा धातूना उपवाग व्याख्याकर वाहा संज्ञाक्याचें त्याची समभा धातू बरतात

मन्-तुप्-रणावा वा धातूचा उपयोग व्याख्याकर रणाक्याचें त्याचा चतुथा धातू बरतात

स्पृष्ट-स्पृष्टा वरुणे वा धातूचा उपयोग व्याख्याकराक्याची त्याचा चतुर्थी धातू बरतात (हा धातू सम्यक्कार्य अर्थमेव आहे)

कृ-भाषणे वा धातूचा उपवाग व्याख्याकराक्याचें वाची चतुथा धातू बरतात कधी कधी द्वितीया त्रितीया वाचा पठिताह यात्रतात

प्रश्न

- १ ४, ६ व १० या गणाचे दोन्ही पदामर्थ्ये प्रत्येकीं दोन दोन घातु चालवा
 २ पुढील रूपांचे पृथक्करण करा —कुप्यन्, कुप्येने, मगयन्ते, मुखात्, मन्थे
 ३ पुढील वाक्यात दिलेल्या घातूचा रूपे थोडा —

योर्धा (दोन योद्ध) — (युध्) । अह सेयमाय (सवमावर) —
 यय वन्दुम् (वेणुम्) — (धिप्) । (कुप्) ।
 त्व हर्षण (आनन्दान) — (शृत्) । यूय धन — (लुम्) ।
 अथा (रात्रे) विचवान (जवावदृश) आथा क्षेत्र (क्षेत्र) — (कृप्) ।
 — (सृष्ट्) । स तुम् — (कुम्) ।
 सुना फगानि (फटे) — (गण्) ।

पाठ ३-नामं

अकारान्त—पुंलिङ्गी र नपुंसकलिङ्गी

- १ नृप. राज्यं रक्षति—राजा राज्याचे रक्षण करता
 प्रभाते भक्त हस्ताभ्या देय नमति—सगरी भक्त दवाला हातांनी
 नमस्कार करता
 धीर. रथात् घाणं क्षिपति—यादा रथातून बाण फेकते
 उद्याने मालागारः कृक्षान जलेन पुष्यति—बागेत मागी पाण्या
 पाण्याने प गतो
 ईश्वरस्य प्रसादेन नर मुच्यं लभते—इश्वराच्या हुने मनुष्याला
 सुख मिळते
 जनक धातुवाय पुत्रार्थं यच्छति—बाप मुगला पुत्रा देना
 छात्रा अध्यापनाय यतन्ते—विद्यार्थी गिरण्याचा दान करितात

हे धयस्य, बालः कन्दुकेन फ्रीडति—हे मित्रा, मुलगा बेंडूनें खेळतो
बाल वाम्यार्ताल अकारान्त नामाभ्या विभक्ति व त्याचे अर्थ पुढीलप्रमाणें
आहेत

शब्द	विभक्ति	अर्थ
नृप, भक्त, वीर, मालाकार नर, छान, जनक, बाल	पु	प्रथमा—नृपदे
राज्यम्, सुखम्, पुस्तकम् देवम् (देव), इष्टान् (इष्ट)	न. पु	द्वितीया—कर्मपदे
हस्तेन (हस्त), प्रसादेन (प्रसाद) कन्दुकेन (कन्दुक)	पु	तृतीया—करण किंवा साधन
पालकाय (बालक)	पु	चतुर्थी—ज्याला द्यावयाचें ती- सप्रदान
अध्ययनाय (अभ्ययनम्)	न.	„ —ज्याच्यावरिता क्रिया घटते ते—प्रयोजन
रथान् (रथ)	पु	पन्थी—ज्याच्यापासून दूर क्रिया घडते ती—अपादान
ईश्वरस्य (ईश्वर) उद्याने (उद्यानम्)	पु न	पथी—सवध मातमा—किचेर्षा आगा—अधि- करण
प्रभाते (प्रभातम्) वयस्य (वयस्य)	न. पु	„ —किचेची वेळ अधिकरण सम्बोधन—ज्याला हाच मारली ती

यावहन अग दिमूत वेईल मी, निरनिराज्या विभक्तीचे अर्थ मराठीत व
संस्कृतात सादरेच आहेत.

२ अकारान्तः पुंलिङ्गः देवशब्दः । अकारान्तः नपुंसकलिङ्गः धनशब्दः ।

एभ्य०	द्विव०	घटुव०	एभ्य०	द्विव०	घटुव०
देव	देवी	देवा०	धनम्	वने	पनाति
देवम्	„	देवान्	द्वितीया	„	„
देवेन	दवाभ्याम्	देवे	तृतीया	वनेन	वनाभ्याम्
					वने

एकव०	द्विव०	बहुव०		एकव०	द्विव०	बहुव०
देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्य	चतुर्थी	वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्य
देवान्	"	"	पञ्चमी	वनात्	"	"
देवस्य	देवयो	देवानाम्	षष्ठी	वनस्य	वनयो	वनानाम्
देवे	"	देवेषु	सप्तमी	वन	"	वनेषु
हे देव	हे देवा	हे देवा	सम्बोधन	हे वन	हे वने	हे वनानि

वराह रूपे पाहिष्यास असे दिसून येईल का पु व न. नामाच्या रूपामध्ये प्रथमा, द्वितीया व सम्बोधन या विभक्तितच फरक आहे इतर विभक्तींचीं रूपे सारखाच आहेत

‘अ’कारान्त पुलिगी नामें ‘देव’ प्रमाणें चालवावा आणि नपुंसकलिगी ‘वन’ प्रमाणें चालवावा

टीप — शब्दसंग्रहाने अ व वा अये दात भाग वेगळे आहून अन्वय मन्त व नराणी या भाषण नारणे अन्वये शब्द व आन वें सृष्टी शब्द नराणी अर्थांत दिशेले आहेत

द्वेषप्रमाणें चालवारे अकारान्त पुलिगी शब्द —

- (अ) अपराध, उदय, जन, पाव, सट, बाल, बालक, देव, पवत
 (आ) अनल — विलन, अनिलः—पवनः—वाग, अभ्यः—हय —
 घोडा, उद्यम.—उद्योगः, वाय.—देहः—शरीर, कृषीचल.—
 गतद्वयं, रसः—विह्वल — विह्वलम्.—पथा, चरण.—पाद्.—
 पाय, जनक.—बाण, पाठः—पत्र, सैनिक — गिराई, वारस.—
 वायु, मूल

यनप्रमाण चालवारे अकारान्त नपुंसकलिगी शब्द —

- (अ) अगमम्, धामम्, अरण्यम्, आशयम्, धामनम्, वदयम्, जलम्,
 तारयम्, दुःखम्, धान्यम्, नगम्, पापम्, पुत्रम्, पुस्तकम्, रत्नम्,
 यनम् हरणम्
 (आ) उपवनम्—उद्यानम्—वाग, सुसुमम्—गुल, कुण्डलम्—
 कान्तील भलकर, क्रीडाङ्गणम्—गेष्टाची जाण, गेहम्—

सदनम्—घर, चित्तम्—मन, तीर्थम्—पवित्रस्थान, तृणम्—गवत,
नयनम्—डोळा, नीडम्—घरट, धीजम्—धी, भाषणम्—
बचनम्—बोलणे, मुरम्—आननम्—गोंड, सुवर्णम् याञ्चनम्—
हिरण्यम्—सोन

३ तृतीया पञ्चचन पष्ठी बहुवचन त्रितीया बहुवचन

(अ) राम —रामेण	रामाणाम्	परतु	रामान्
शुभ —शुभेण	शुभाणाम्	"	शुभान्
शेष —शेषेण	शेषाणाम्	"	शेषान्
रुक् —रुक्तेण	रुक्ताणाम्	"	रुक्ताम्
(आ) वषण —वषणन	वषाणाम्	आण	वषाणान्
चरण —चरणन	चरणाणाम्	"	चरणाणान्

'अ'मध्य ज्या ठिकाणी देव शब्दाचे रूपात 'न्' होता त्या ठिकाणी 'ण्' चाला आहे परतु आ मत्र 'न्'च कायम राहिला आहे द्वितीयेच्या बहुवचनातल अत्य 'न्' दान्हा ठिकाण तसाच राहिला आहे

बराळ रूपाच्या पुढवरणाचा तुलना केला असता असे दिसून येईल की मूळ शब्दांमध्ये ष्टु, र्, ण् यांपैकी एकादा वण असेल तर शब्दाच्या रूपांमध्ये येणाऱ्या 'न्' चा 'ण' होतो मात्र क्, र्, प्, आणि न् यामध्ये कोणताहि स्वर, ल खेतात अन्त स्थ वण, कर्ग व पवण याता उ व्यतने व ह् याशिवाय अन्य वण येता कामा नये द्वितीयेच्या बहुवचनी रूपावरून अग दिसून येईल की बराळ परक 'न्' हा शब्दाने रूपाचे शेषटा आऱ्याय होत नाही

पृथक्करण

शुभेण—श क व ण् ए + न् + अ
शेषेण—श ए ण् ए + न् + अ
रामेण—र वा म् ण् ए + न् + अ } परतु क् व न—क ज र ण् ए + न् + अ

बराळ 'न्'चा 'ण्' करणाऱ्या नियम अनाराम् नपुसर्गिण नामांच्या प्रथमा, द्वितीया, सरोधन यांच्या बहुवचनात आणि तृतीया पञ्चचन व पष्ठी बहुवचन यामध्ये अमलान आणता येईल

जघे—पुष्पम्—पुष्पाणि, पुष्पेण, पुष्पाणाम्
 नेत्रम् नेत्राणि, नेत्रेण, नेत्राणाम्
 परतु तृणम्—तृणाणि, तृणेन, तृणानाम्
 हृदयम्—हृदयाणि, हृदयेन, हृदयानाम्

पुडास शब्द बराल निरुपमाप्रमाण चालविता यैतील —

पुलिंया —

(अ) इश्वर, पुन, मूय, चन्द्र, मूय, रवग, पुष्प, सिष्य, आजार, शहर, राम, क्रम, आर्च, आधम, समुद्र

(आ) घृक्ष —पाड, कर्म —वास्य, नृष —राजा, जिङ्कर,—चाकर, भार,—ओचे, शर,—याण, सदाचार,—चागलें बतन, छात्र,—शिष्य, फर,—हात

नपुगल्लिंगा —

(अ) मित्रम्, शरीरम्,

(आ) क्षेत्रम्—खेत गृहम्—घर, नेत्रम्—जोडा, पुष्पम्—फूल, शीर्षम्—डोरे

टीप —सम्भूतम् ये सामान्यत इत्यादी लिंगे अर्थात्स्न टरकिं केनात् परतु मादीं इत्यादी लिंगे मात्र अर्थात् सिद्ध आहत नमे—विप्र (पु), मित्रम् (न), वस्तु (न), राशि (पु), व्याधि (पु), अक्षु (न), देहालय (पु), सर (पु) इत्यादि इत्यादी लिंगे पाठ वेल्कीच वरी विप्र माहिती संस्कृत वाक्यरचना पाठ २ भाग्ये पहा

प्रश्न

१ पूर्णत वाक्यात वसातील शब्दाची योग्य रूपें बोधा —

१ नर	(सुय)	(अन्न)	भक्षयति ।
२ बाल	(आकाश)	(चन्द्र)	इति ।
३ वनम्	(पुन)	(सदाचार)	तुष्यति ।
४ नरा	(यम)	(धन)	स्थान्ते ।

५ विद्वरा	(शाय)	(मार)	वहति ।
६ खगा	(कृम)	(नाड)	स्वयन्ति ।
७ कृप वत्र	(क्षेत्र)	(धान)	वपन्ति ।
८ अन्धकार	(मूय)	(उदय)	नश्यति ।

२ पुडाठ रूप वाच आहेत तें सागून तीं साखळ वाक्यांत यात्रा —

पुष्पं, तार्थेणु सैनिकान् पुनस्य पर्णानि काडाहणे वणया रुदान

१ रुपाणा	-	-	पत्रनत बळति ।
२ वनत्र			अपराध क्षमत ।
३ कुमार			सायङ्काल माडति ।
४ वृष	—————		गणयति ।
५ कृष्णे वाग्स्य			विद्यते ।
६ वनात्ता पप			नश्यति
७ पुष्पाणि	—————		भूययति ।
८ भक्त दव			पूजयते ।

पाठ ४-क्रियापदे

१-४-६-१० गण (विवरणापूर्वी अनियमित परक हाणारी)

- १ वाठ शाखगृह गच्छति—मुलगा शाखत जाता
- धनिक भिक्षुकाय धन यच्छति—ध मान् मनुष्य भिक्षु फाला धन देत
- घर आपघनेन शाभ्यति—ताप आपघाने वसा हाता
- लोभात् मोह जायते—गेभापासून माह वपत्र हाता
- नर धन विन्दति—ते—मनुष्य दाय मित्रवितो
- पुत्र जनन प्रीणयति त—मुलगा बापाला सलुष्ट करता

वरील वाक्यामध्ये गम्, दा, हे प्रथम गणाने परस्मैपदी, शम् नतुर्बगण परस्मैपदी, जन् चतुर्थगण आत्मनेपदी, विद् पष्ठगण उभयपदी, व प्री दशमगण उभयपदी यातु योजलेले आहेत. या घातूंमध्ये विकरणांपूर्वी अनिश्चित फरक होतो.

गम्-गच्छ् + अ + ति-गच्छति । जन्-जा + य + ते-जायते ।

विद्-विन्द् + अ + ति-विन्दति । प्रां-प्रीण् + अय + ते-प्रीणयते ।

२ अशा प्रकारने धातु पुढे दिले आहेत.

(१) प्रथम गण-परस्मैपद—श्रु (श्रुच्छति)—जाणें, गम् (गच्छति)—जाणें, घ्रा (जिघ्रति)—वास घेणें, दा (यच्छति)—देणें, दृश् (पश्यति)—पाहाणें, ध्मा (धमति)—फुंकणें, वाजवणें, पा (पियति)—पिणें.

आत्मनेपद—शद् (शीयते)—गाश पावणें.

(२) चतुर्थ गण-परस्मैपद—क्ष्म् (क्षाम्यति)—क्षून जाणें, क्षम् (क्षाम्यति)—क्षमा करणें, जु (जीर्यति)—शुद्ध होणें, दुर्बल होणें, दम् (दाम्यति)—वाच्यात ठेवणें, नियंत्रण ठेवणें, भ्रम् (भ्राम्यति)—भटकणें, फिरणें (भ्रमति-भ्रम्यति अशा रूपेंहि होतात), व्यध् (विध्यति)—खुपसणें, शम् (शाम्यति)—शान्त होणें, क्रीं होणें, ध्रम् (ध्राम्यति)—यकणें, दमून जाणें.

आत्मनेपद—जन् (जायते)—उत्पन्न होणें, जन्मात्मा घेणें.

(३) पष्ठगण-परस्मैपद—इप् (इच्छति)—इच्छत्र कणें, कृत् (कृन्तति)—सोडणें, उरतुडणें, कृ (किरति)—पतरणें, पमरविणें, नू (नुवति)—स्तुति करणें, प्रच्छ् (पृच्छति)—विचारणें, मस्ज् (मजति)—बुडणें, बुडी मारणें.

आत्मनेपद—मृ (म्रियते)—मरणें, धृ (ध्रियते)—अस्तित्वात असणें

उभयपद—मुच् (मुञ्चति-ते)—सोडणें, घोडविणें, लिप् (लिम्पति-ते)—टोप देणें, मारवणें, लुप् (लुम्पति-ते)—डुगाडणें, विद् (विन्दति-ते)—मिळणें, मिळविणें, सिच् (सिञ्चति-ते)—मिपडणें.

(४) दशम गण उभयपद—कृत् (कीर्तयति-ते)-सागणे, वर्णन करणे,
धृ (धूनयति-ते)-शालविणे, श्री (प्रीणयति-ते)-संतुष्ट करणे, मृज्
(मार्जयति-ते)-सदा घालणे, स्वच्छ करणे

३ इतर गणाच्या काही महत्त्वाच्या धातूंची रूपे—

अस्-असणे-द्वितीयगण प प.

अस्मि एव स्म । अस्ति एव स्थ । अस्ति स्त सन्ति ।

कृ-करणे-अष्टम गण उ प (फक्त परस्मैपदी रूपे दिली आहेत)

करोमि कुर्वं कुर्म । करोषि कुरुष्व कुरुष्व । करोति कुरुत कुर्वन्ति ।

ज्ञा-ज्ञाणणे-नवम गण. उ प (फक्त प पदी रूपे दिली आहेत)

जानामि जानीष्व जानीम । जानासि जानीष्व जानीष्व । जानाति जानात
जानन्ति ।

ग्रह्-घेणे-पञ्चम-नवम गण उ. प (फक्त प. पदी रूपे दिली आहेत)

ग्रहामि ग्रहाव ग्रहाम । ग्रहासि ग्रहाथ ग्रहस्य । ग्रहाति ग्रहात ग्रहन्ति ।

श्रु (श्रु) ऐवणे-पंचम गण परस्मैपद—

श्रुमि श्रुष्व श्रुम । श्रुषि श्रुष्व श्रुष्व । श्रुति श्रुत श्रुवन्ति ।

श्रुष्व श्रुम ।

टीप —(१) गत्यर्थक क्रियापदाचा उपयोग स्थलवाचक शब्दाची द्वितीया येवून
परिष्कार

(२) ' दा-वच्-देणे ' या क्रियापदाचा उपयोग व्याप्त वाक्याचे त्या अर्थाच्या
शब्दाची तृतीया येवून करतात

(३) ' जन् (जा)-उत्पन्न होणे ' या क्रियापदाचा उपयोग व्याप्त उत्पत्ति होणे
त्या शब्दाची पंचमी येवून करतात

नवीन शब्द

(अ) चोर, धनम्, पराक्रम, प्रज, वाप, राक्षस, वस्त्रम्, घट्ट, हरिण

(आ) गन्धः—सुवास | जालम्—जाळ | रणाङ्गणम्—बुदाची जागा

गानम्—गाणे | तण्डुलः—तांदूळ |

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांतील क्रियापदातील मूळ धातु सांगून त्याचा पुरुष व वचन सांगा आणि योग्य ती कर्तृपदे योजा.—

१ ——— वाणैः हरिणं विध्यथ ।	६ ——— ईश्वरं प्राणयथः ।
२ ——— रणाङ्गणे तिष्ठन्ति ।	७ ——— वृक्षान् जलेन सिञ्चतः ।
३ ——— पुण्याणि पद्वामि ।	८ ——— अपरार्थं क्षाम्यामः ।
४ ——— राक्षसेन सह युध्दये ।	९ ——— कीर्तयामः परात्मम् ।
५ ——— तण्डुलान् किरति ।	१० ——— शरीरं भूषयन्ति ।

२ खाली दिलेल्या क्रियापदाना योग्य होतील ती कर्तृपदे योजा व दुसऱ्या समूहातील शब्दांपैकी योग्य ती कर्मपदे योजा.

क्रियापदसमूहः—इच्छन्ति, पृच्छामि, यच्छतः, धमामः, जिघ्रसि, वृन्तावः, मुञ्चथः, प्रीणयन्ति, शणुथ, घ्नन्वति.

कर्मपदसमूहः—प्रथम्, शतम्, गन्वम्, जालम्, चौरम्, जनकम्, सुराम्, धनम्, गानम्, वस्त्रम्.

पाठ ५—क्रियापदे (नियमित फरक होणारी).

१ गुण-प्रथमराणः—

* ईश्वराय पूजनं रोचते—ईश्वराला पूजा आवडते.

† ज्ञानं मोक्षाय कल्पते—ज्ञान मोक्षाला योग्य असते (मोक्षाप्रत नेते).

* रूप् (आनटणे) वा क्रियापदाचा उपयोग आला वाही आवडते त्याची चतुर्थी दोन व जे अक्षराने त्याची प्रथमा योग्य करिण.

† कृप् (योग्य अणने, परिणाम होणे) वा क्रियापदाचा उपयोग ज्यापरिण योग्य त्या शब्दाची अवत परिणामना कर शब्दाची चतुर्थी निगळी योग्य करिण.

पर्वते वृक्षा. रोहन्ति—पर्वतान्तर झाडे वाटतात

यातः सुगन्धं हरति—वारा मुवास नेतो.

योधः विपक्षं जयति—योद्धा शत्रूला जिंकतो

रामः पण्डितः भवति—राम विद्वान् होतो.

दानेन पुण्यं वर्धते—दानानें पुण्य वाढतें

नायिकः समुद्रं तरति—नावाडी समुद्र तरून जातो

वरील वाक्यात रच्, कृप्, रुह्, ह, जि, भू, वृध्, तृ या प्रथम गणाच्या घातूचीं रूपे योजलेल्या आहेत त्यामध्ये विकरणापूर्वी वाही नियमित परक शाला आहे.

रच्-रोच्+अ+ते-रोचते । रु-रोह+अ+ति-रोहति ।

वृध्-वर्ध्+अ+ते-वर्धते । कृप्-करप्+अ+ते-करपते ।

ह-हर+अ+ति-तरति । जि-जे (जय*)+अ+ति-जयति ।

भू-भो (भव*)+अ+ति-भवति । तृ-तर+अ+ति-तरति ।

वरील रूपात उपान्त्य ह्रस्व उ, ऋ, ल वद्दल विकरणापूर्वी ओ, अर्, अर् असा परक शाला आहे व अन्त्य इ, ऊ, ऋ-ऋ वद्दल ए, ओ, अर् असा परक शाला आहे ह्या परकाला गुण म्हणतात.

गुण

मूल स्वर	इ-ई	उ-ऊ	ऋ-ॠ	लृ
परक	ए	ओ	अर्	अर्

*धातूला विकरण जोडतांना ए, ऐ, ओ, औ यापुढे स्वर आला तर त्याचा अनुक्रम अय्, आय्, अय्, आय् असा परक होतो, व त्यातील य् अक्षि व ही व्यंजनं पुढील स्वरात मिळून पूर्णाक्षर होतें असा त-हेनें रूपें होणारे वाही धातु—

गै-(गाय्+अ+ति-गायति)—गाणें, रळै-(रळायति)—रळति

येण, त्रै-(त्रायते)—रक्षण करण, म्ले-(म्लायति)—म्लान होणे, ह्ये-(ह्यति)—बोलावणे.

गुण फरक होणारा प्रथम गणाची क्रियापदैः—

प प—कृप् (कर्पति)—ओणें, क्षि-क्षे (क्षयति)—कमी होणे, जि-जे (जयति)—जिकणे, मृ (तरति)—तरून जाणे, द्र-द्रो (द्रवति)—पाथरणें, पातळ होणे, नी-ने (नयति)—नेणे, वुध् (वोधति)—जाणणे, भू-भो (भयति)—होणे, रह् (रोहति)—वाढणे, सृ (सरति)—हालणे, स्मृ (स्मरति)—आठवणे, हृ (हरति)—नेणे, हरण करणे

आ प—कृप्-कल्प (कल्पते)—योग्य असणे, परिणाम होण, डी-डे-ड्य (डयते)—उडणे, वृत् (वृत्तते)—प्रकाशणे, चमावणे, मुद् (मोदते)—आनंदित होण, वृत् (वर्तते)—असणे, वागणे, वृध् (वर्धते)—वाढणे, शुभ् (शोभते)—शोभणे.

नियम.—प्रथम गणाच्या विकरणापूर्वी धातूच्या भन्त्व इ, उ, ऋ, ल या ह्रस्व अथवा वाच्य स्वराचा आणि उपान्त्य इ, उ, ऋ, ल या ह्रस्व स्वराचा गुण रपा फरक होतो

२ गुण—दशम गण —

चोरः धनं चोरयति—चोर द्रव्य चोरतो

सुवर्णकारः सुवर्णं तोलयति—सोनार सोने तोळतो

सैनिकः नृपस्य शासनं घोषयति—शिपाई राजाचा हुकूम मोठ्याने सांगतो

सूतः अश्वान् चोदयति—सारथि घोडे हाकवतो

परीळ वाक्शाठाल चुर, तुल्, शुप्, चुद् या दशम गणाच्या क्रियापदातहि उपान्त्य ह्रस्व स्वराचा 'अय' या विकरणापूर्वी गुणरपा फरक झालेला आढे पडे—चुर-चोर+अय+ति-चोरयति ।

नियमः—दशम गणाच्या धातूतील उपान्त्य ह्रस्व इ, उ, ऋ, ल या स्वराचा

गुण परक होतो मान स्पृह आणि मृग हे अपवाद आहेत जसें—सृष्टयति
मृग्यते

दीप —चतुर्थ व षष्ठ गणाच्या धातूंचें गुण परक होत नाहीं

३ वृद्धि—दशम गण.—

वाल मण्डूकं ताडयति—मुलगा वेडमाला मारता

„ हस्तं क्षालयति जलेन —मुलगा पाण्यान हात धुतो

अलङ्कारान् धारयति वाल. शरीरे —मुलगा दागिने आगळ
धारतो.

नर रोगेण जारयति—मनुष्य रोगानें म्हातारा होतो

नर दानं पुण्यं भावयति—मनुष्य दानाला पुण्य मानतो

वाल पाच वाक्यांत तड्, क्षल्, धृ, जु, भू हा दशम गणाचा क्रियापदें
योजलेली आहेत त्यांताल उपान्त्य 'अ' चा अग पूर्वा 'आ' झाला आह, व
अन्त्य 'ण, ऋ, ऊ' यांचा 'आर् आर्, औ (आव्)' असा फरक झाला
आहे या फरकाला वृद्धि म्हणतात

' वृद्धि '

मूल स्वर	अ	इ-ई	उ-ऊ	ऋ-ॠ	लृ
फरक	आ	ऐ	औ	आर्	आल्

नियम —दशम गणाच्या धातूंच्या अन्त्य इ उ, ऋ व लृ या ह्रस्व रिचा
दार्ध स्वराचा व उपान्त्य 'अ' या स्वराचा विभक्त्यापूर्वी वृद्धिरूपा फरक होतो
अपवाद—कथ् (कथयति), मण्, रथ्, प्रथ्, वि (विपयति-विकथयति)

* सस्तुतमें प्रकाश साऱ्या वाक्यानील शब्दाची रचना सामान्यत बशीहि जेन्नी रण
वाले सस्तुतभक्तरभना पाठ ४ वहा

† ही क्रियापदें फरशी उपयोज्यात येत नाहीं नियम यमनप्यानरिता इत्नी
आहेत

४ दशम गणाच्या धातूंच्या रूपांसारखीं मूळ धातूंपासून तयार होणारी कांहीं क्रियापदे.

पुत्रः जनकं कोपयति—मुलगा बापाला राम आणतो.

शिक्षकः छात्रान् शिक्षयति—शिक्षक विद्यार्थ्यांना शिकवितो

आलस्यं दारिद्र्यं वर्धयति—आलस गरिबी वाढवितो.

बरील वाक्यात कुप् पासून कोपय, शिक्ष् पासून शिक्षय, वृध् पासून वर्धय अशा मूळ धातूंना दशम गणाप्रमाणे 'अय' जोडून व 'अय' पूर्वी सामान्यतः दशम गणासारखेच परक कर्म क्रियापदे तयार केलेली आहेत याचा अर्थ मूळ धातूंना दर्जाविलेली क्रिया कर्तविणे असा होतो याना प्रयोजक क्रियापदे म्हणतात.

सदमेक तः हेनें उपयोगात येणारी आपली कांहीं प्रयोजक क्रियापदे —

श्रु-अर्पय (अर्पण करणे), क्षुम्-शोभय (प्रभुत्व करणे), तुप्-तोपय (सन्तुष्ट करणे), दृश्-दर्शय (दाखविणे), नश्-नाशय (नाश करणे), मृ-मारय (मारणे), स्था-स्थापय (ठेवणे)

नवीन शब्द

(अ) इन्द्र, उपदेश, गन्धर्व, तत्त्वम्, दानम्, विष्वम्, मार्ग, मोक्ष, रोग, वज्रम्, दानर, विजय, वेग, सङ्ग्रहम् ।

(आ) अलङ्कारः—दागिता, आलस्यम्—आलस, कृष्णपद्मः—सहिन्याचा दुसरा पधरवडा, दण्डः—काठी, दारिद्र्यम्—गरिबी, नाधिक.—नावाजी, न्यायः—न्यायनाम, पूजनम्—पूजा, मण्डूकः—वेडूक, विनोदः—करमणूक, विपक्षः—घट्ट, सुगन्ध.—वागला वाम, सुवर्ण-काटः—गोनार, शासनम्—आजा, हुकूम

प्रश्न

१ गुण व कृद्धि म्हणजे काय हे सांदाहरण सांगा प्रथम गणाताल धातूंना गुण-परक केव्हा होतो ? दशम गणाच्या धातूंसार्थे कोणजे परक धातू ?

० वसतील शब्दाचा योग्य ती रूपे येतून वाक्ये पुरां करा —

१ (वानर) फलाणि (रुद्) ।	६ चन्द्रस्य (प्रकाश) रक्षा (शुभ)
२ नरा (शरार) वस्त्राणि (घृ) ।	७ नृप (सैनिक) रणाङ्गण (नी)
३ अह (तल) पादौ (क्षल) ।	८ त्व (अलङ्कार) (शुभ) ।
४ यूय क्षुद्रात् (मित्र) (त्रि) ।	९ स्वर्गे गन्धर्वा (इन्द्र) विनोदाय (गै) ।
५ वय (नृप) विजय (घुप) ।	१० रागा (आवाह) वेनेन (डा) ।

३ पुढाल रूपे काय आहेत व सागून त्याचा दिल्ल्या वाक्यात उपसर्ग करा — स्मरण, कपत वर्षत, कल्पस, क्षयति, घोषय, नयन्ति इवन्ति ताडयव, चोरयति ।

१ अर्धौ रथ मार्गेण ।	६ त्व लोकास्य न्यायणाय — ।
२ स्तेन धनिकस्य धन — ।	७ यूय न्यायस्य तत्त्वानि — ।
३ वृष्णपक्षे चंद्रस्य विम्ब ।	८ वृषावला कलायदान् क्षेत्राणि — ।
४ वय — जनकस्य उपदेशम् ।	९ सज्जनस्य हृदय दु खेन — ।
५ उद्यमेन नरस्य वन — ।	१० आवाम् — दण्डेन वारम् ।

पाठ ६—आकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी नामे.

१ चापीपु (विहिरति) जलं चर्तते । जलस्य पानेन वृष्णा (तहान) शाभ्यति । पाठशालाया (शाळेत) उमाय कुमार्य (मुला) च गृह गच्छन्ति । भक्ता पुष्पाणा मालाभिः (मालाती) ईश्वर पूजयन्ति । ईश्वर पूजया (पुजेन) तुष्यति । राश्या (राणाचा) सेवा पुर्वन्ति दास्य (दासी) । गङ्गा ब्रह्मपुत्रा यमुना गोदावरी नर्मदा वृष्णा च (आशि) नद्यः (नद्या) भारतवर्षे विद्यन्ते । कन्याभ्य (मुर्तीना) यच्छति अलङ्कारान् जनक । प्योस्नाया (चन्द्रप्रकाशात) जना उद्याने रमन्ते । हे सरस्वति देवि अहं त्या नमामि ।

वराल वाक्यगत आकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी नामांनी निरनिराळ्या विभक्तांनी रूपे आलेख आहेत ता पुढे दिलेल्या माला व नदी शब्दांच्या रूपाप्रमाण होतात

२ आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः मालाशब्दः । ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः नदीशब्दः ।

माला	माले	माला	प्र	नदी	नदी	नद्य
मालाम्	„	„	टि.	नदीम्	„	नदी
मालया	मालाम्ब्याम्	मालाभि	तु	नद्या	नदीभ्याम्	नदाभि
मालयि	„	मालाम्य	च	नद्य	„	नदाम्य
मालया	„	„	प	नद्या	„	„
„	मालयो	मालानाम्	प	नद्या	नद्यो	नदीनाम्
माल्याम्	„	मालसु *	स	नद्याम्	„	नदीपु *
हे माले	हे माले	हे माला	स	हे नद्य	हे नद्यी	हे नद्य

* सप्तमी बहुवचनात आकारान्त शब्दांच्या रूपात 'सु' हा प्रत्यय आहे व ईकारान्त शब्दांच्या रूपात तो 'पु' झाला आहे

नियम — 'स्' च्या पूर्वी अ-आ खेरीत रवर, कवर्ग आणि एवर्ग यांची व्ययने, किंवा र् हे वर्ण आल्यास 'स्' चा बहुधा 'प्' होतो

आकारान्त व ईकारान्त स्त्री नामांनी रूपे 'माला व नदी' या शब्दांप्रमाणे करावा परंतु पठ्ठी-बहुवचनात 'न्' चा 'ण' होतो की काय हे पाहिले पाहिजे

आकारान्त नामे (स्त्रीलिंगी)

(अ) वीजा, इच्छा, कृपा, क्रिया, क्षमा, दया, दशा, पूजा, भाषा, विद्या, सेवा

(आ) कथा-गोष्ट	नास्तिना-नाक	प्रमदा-वदन स्त्री
मीडा-खेळ	निशा झपा-राज	भार्या-बायको
धुधा-भूत	नौका-रोड	माला-मात्र
जिहा रमना-वीम	पाठशाळा-शाळा	रुता-वेड
सृष्ट्या-तहात	वाळा धन्या-मुलगा	ळरना-धी

धनुष्या वसुधरा-पृथ्वा

ईकारान्त नामे (स्त्रीलिङ्गी)

(अ) दासा नदा पृथ्वा

(आ) कुमारी-मुग्धा

मैमुदी-नक्षत्राणा

जननी आद

भगिनी-वर्हीण

मही उर्वा पृथ्वी

रजना-विभावरी

शर्वरी

राज्ञी-राणा

धापी विहा

}-राज

टीप — लक्ष्मी तरा (शारी) तन्त्री (तन्तुवाष) ह्या शब्दान् काल्प्या शब्दा प्रथमा ध्वनयनी स्त्री लक्ष्मी त्री तन्त्री अशी होतात

नवीन शब्द

(आ) अतिशय -अतिरेक

अध्यापक -राक्षक

आपण णम् शानार

उद्भव -उपपत्ति

ऊह् (१प प ऊहति)

तर्क करणे

खल्लु (अ) -खराखर

दूत दूत निराप नणारा

निशाचर -राक्षस

पानम् पिण

पारितोषिकम् व नीस

भारतवर्षम् हिंद

स्थान दह

भृत्य -नोकर

रस गाना नव

सूच् (१०उ प)

-मुचयि

सन्धिनियम

संस्कृतमध्य वाक्यावाल गद्द विवक्षित नियमाप्रमाणे वाङ्मन लिहिण्याची पद्धति आहे दान त्याचा अधिक शब्दाचा समूह अथवा समास करताना गुद्द ते शब्द एकमना वाङ्मन लिहिते पाहिजेत अशा पद्धताला सन्धि करून लिहिणे अस म्हणतात तसेच धातूला उपसर्ग जोडताना सन्धि करावा लागतो साधीचे पुढील प्रकार होतात

१ स्वर + स्वर २ विस्म + स्वर ३ विस्म + व्यन्जन ४ व्यन्जन + स्वर,
५ व्यन्जन + व्यन्जन

(१) दूत पगल आगमन करोनि—नेपलागमन

ज + आ - आ

- * भाषया आनन्दं सूचयति वृषः—भाषयानन्दं ... आ + आ - आ
 क्रोधेन अनलं क्षिपति गृहे—क्रोधेनानलं ... अ + अ - आ
 (आ) राक्षी ईक्षते उद्यानम्—राक्षीक्षते ... ई + ई - ई
 पृथ्वी रक्षति ईश्वरः—रक्षतीश्वरः ... ई + ई - ई
 दासी इच्छति पारितोषिकम्—दासीच्छति ... ई + ई - ई
 (इ) अश्रु उद्भवति नेत्रे—अश्रूद्भवति ... उ + उ - ऊ
 † न्यायाधीशः खलु ऊहते अपराधम्—ऊहूहते ... उ + ऊ - ऊ
 शरयू + उद्भवः—(सामासिक मन्त्र) —शरयूद्भवः ऊ + उ - ऊ
 (ई) पितृ + ऋणम्—(,, ,,)—पितृणम्... ऋ + ऋ - अ
 ‡ मित्रं सुमार्गेण गन्तुं प्रच्छति सुखम्—गन्तुच्छति ऋ + ऋ - अ
 § नियमः—अ-आ, इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ऋ हे सजातीय स्वर एकमेकांपुढे
 आले असतां त्या दोहोबद्दल दीर्घ स्वर येतो.

प्रश्न

१ कसांत दिलेल्या शब्दांची योग्य तां रूपे थोजाः—

१ भक्ताः देवं (माला) पूजयन्ति ।	६ भाष्यापकः (पाठशाला) कुमारात्
२ नरः (नासिका) गन्धं क्षिप्रति ।	(कुमारी) च क्षिप्रयति ।
३ (निशा) तारकाः घोटन्ते ।	७ (विद्या) अज्ञानस्य नाशः ज्ञायते ।
४ वयं (रजनी) (निद्रा) सुखं	८ त्वं सामरं (नौका) उरसि ।
लभामहे ।	९ दूयं (बांसुवी) उद्याने रमन्थे ।
५ मालाकारः (लता) जलं सिचति ।	१० (जिह्वा) नरः रसं जानाति ।

* प्रथम पदाच्या अन्तर् ' अ ' मध्ये त्या वेळी पुढील पदाचा आद्य ' आ ' मिळतो त्या वेळी पुढील ' अ ' बद्दल दोन अवग्रहाचिन्हे लिहिण्याचा प्रसंग आहे. तसे भाषयाऽऽनन्दं... त्याचप्रमाणे पुढील शब्दांना आद्य स्वर ' अ ' असले तर त्या ' अ ' बद्दल एक अवग्रह नाहीं ठिकाणी लिहिलेला आग्रहो.

† न्यायाधीश आरोप्य अपराधाचा तर्क करितो.

‡ चागल्या मार्गाने जाणारा मित्र सुमार्ग आहे (सुख मिळविणे).

२ पुढील रूपें कोणती आहेत हे सांगून त्याचा वाण्यात उपयोग करा —
वाण्या, गौदावया, ललनानाम्, शर्वर्याम्, मेवया, कथाभि, विद्याया,
आज्ञया, कृपया, तृष्णाया

१ — — — — तारे देवाळ्या सन्ति ।	६ — — — — अविशय दु खाय कल्पते ।
२ अलङ्कारे — — शरीराणि शोभन्ते ।	७ पान्था — — — — काल नयन्ति ।
३ घृतस्य — — घनिक तुष्यति ।	८ इश्वरस्य — — सङ्गतानि नश्यन्ति ।
४ वरा — — — — जल लभन्ते ।	९ — — — — देवता सरस्वती ।
५ — — — — निशाचरा चरन्ति ।	१० वृषस्य — — सेना रणाङ्गण गच्छति ।

३ सन्धि करा —

वृषस्य वाश । पश्यति ईश्वर । सोभते खलु उद्यानम् । वमलानि ईश्रते ।
सगने पूतया आनन्दम् ।

पाठ ७-उपसर्ग.

१. नर एह गच्छति (जातो) ।
बाला शाळागृहान् श्शम् आगच्छन्ति (येतात) ।
छात्र अध्ययनेन ज्ञानम् अधिगच्छति (मिळवितो) ।
बाल जनकम् अनुगच्छति (मागून जातो) ।
माळासार उद्यानात् निर्गच्छति (बाहेर जातो) ।
शिष्य आचार्यम् उपगच्छति (जवळ पातो) ।
राजपुत्रा वृष प्रत्युद्गच्छन्ति (सामारे जानात) ।
यमुना गङ्गाया सङ्गच्छते (मिळते) ।

वरील वाक्यात गम् (गच्छ्) या प्रथमगणाच्या परस्मैपदी धातूचा
उपयोग केल्या आहे, परंतु त्याच्यापूर्वी कर्ण अथवा कणमसूह जोडलेले आहेत
त्यांना उपसर्ग म्हणतात

उपसर्गामुळे 'गम्' धातूच्या अर्थात फरक झालेला दिसून येतो

उपसर्गामुळे धातूचा अर्थ बदलतो अथवा ज्यास्त परिणामकारक होतो. कधी कधी अर्थात बदलही होत नाही शब्दाच्या वाक्यामध्ये केवळ अर्थच बदलला नसून पदही बदलले आहे

उपसर्गेण भातवर्गो दलादन्यत्र नांयते ।

प्रहाराहारसहारविहारपरिहारवत् ॥

वरील कवितेचा अर्थ — धातूचा अर्थ उपसर्गामुळे जोराने दुसरीकडे नेला जातो (बदलला जातो) जसे—हृ—हरति—नेणे, प्रहृ—प्रहार करणे, आहृ—आणणे, खाणे, संहृ—सहार किंवा नाश करणे, विहृ—विहार करणे, खेळणे, परिहृ—टाळणे

२. काही मुख्य उपसर्ग व त्यांचे अर्थ दिले आहेत उपसर्ग धातूच्या पूर्वी जोडताना योग्य तो सधे वेला पाहिजे

अति—पलीकडे—अतिगच्छति (पलीकडे जातो)

अधि—वर, वगती—अधिरोहति (वर चढतो)

अनु—पाठीमागून—अनुगच्छति (पाठीमागून जातो)

अप—दूर—अपहरति (दूर नेतो)

अभि—कडे—अभिवावति (ह्ण करतो)

अव—खाली—अवतरति (उतरतो)

उद्—वर—उद्गच्छति (वर जानो)

उप—जवळ—उपगच्छति (जवळ जातो)

नि—खाली—निगच्छति (पुढतो)

निस्—न्—बाहेर—निगच्छति (बाहेर जानो)
नि मरति (बाहेर पडतो)

परा—माग—परावर्तते (मागे वळतो)

परि—समोवती—परिभ्रमति (वागेर्या दिग्गता)

प्र—पुढ—प्रगच्छति (पुढ जातो)

प्रति—विरुद्ध-प्रतिवच्छति (फट करतो)

धि— -विस्मरति (विसरतो)

सम्—एकत्र-सङ्गच्छत (मिळतो, भेटतो)

टाय —विशेष भाषाशास्त्रात ६० वाक्यरचना पाठ १३ पहा

काही उपसर्गसहित क्रियापदें

अय् (परा [ला]-पलायते) पङ्क्त चाणें	भाप् (प्रति-प्रतिभापते)-उत्तर दणें
ईस् (अप-अपेक्षते)-अपेक्षा करणें	भू (अनु-अनुभवति)-अनुभव घणें
ऋभ् (सम् सम्भृष्यति)-भारभराट राण	मन् (अनु-अनुमन्यते)-समाती दणें
कृ (वि-विक्रियति) पसरणें	मस्ञ् (नि-निमज्जति)-बुडण
जि (परा-धि-पराजयते, विज यते)-पराजय करणें विक्रणें	यम् (नि-नियच्छति)-तान्यात ठवणें
तृ (वि-वितरति)-दणें, स्वाधीन करणें	रम् (वि-विरमति)-थावणें
दिश् (आ आदिशति) हुपुम करणें	रह् (आ-आरोहति)-चढणें
नम् (अव-अवनमति)-वाकणें	विश् (उप-उपविशति) घमणें
पद् (उद्-उत्पद्यते)-उत्पन्न होणें	वृत् (नि-निवर्तते)-परत फिरणें
प्रच्छ् (आ-आपृच्छते) निरोप घणें	स्था (प्र-प्रतिष्ठते)-निघणें
	स्था (उद्-उत्तिष्ठति) उभें राहाणें
	शस् (प्र-प्रदांसति)-सुति करण

टीप —शब्द उपसर्गनाहा धातूचा धात्री सदभावति आभरणपाठाचे शेकीं जिंजी
आहे सम् + गम्, वि-परा + गि, प्र + स्था, आ + प्रच्छ हे धातु उपसर्गासुद्धें लागतेनी
गाले आहें वि + र्द् ह परभैषीं क्षाला आहे

नीन शब्द

(अ) आम्भ, आगा, उपदेश, उपगाय जाष, आंघम, विरण,
दु लम् नाटम्, प्रयत्न, मन्म, रात्रधाना, मगार, मगृह, सुग्म्,
मूनभार, मवा

(धा) उद् + धृ (१ प. प.)-	फलङ्कः-डाग	पान्थः-पथिकः
उचलणे	क्रोधः-राग	-वाटसरु
ऊर्ध्वम् (अ.)-वर	गजः-हर्ता	विघादः-भाङ्ग
ऋणम्-कर्त्त	दरिद्रः-गरीब मनुष्य	हर्षः-आनन्द
पघ् (१ धा. प.)-वाङ्ग	निर्+दा(निर्यच्छति)	
पेरायतः-इन्द्राचा हत्ता	-फेडणे	

सन्धिनियम

नयनेन ईक्षते नरः-नयनेनेक्षते	ध + ई-ए
पूजया ईश्वरः नुष्यति-पूजयेश्वरः	आ + ई-ए
आनन्देन ऊर्ध्वं पश्यति नरः-आनन्देनोर्ध्वं	अ + ऊ-ओ
हस्तेन उदारति पुस्तकं बालः-हस्तेनोदारति	ध + उ-ओ
*भागेण ऋच्छति पान्थः-भागेणच्छति	अ + ऋ-अर्
*भागेया घ्नन्तं निर्यच्छति दरिद्रः-सेवयणं	आ + ऋ-अर्

ज्या वेळी सन्नि केग जात नाहा त्या वेळा मागील स्वर दाष असल्यास हरव करावा

प्रश्न

१ अनु, उप परि उद्, व सम् या उपसर्गांना युक्त अशा तीन तीन क्रियापदांची अघासह वगनामनाला तृ० पु० एकवचना रूपें लिहा —

२ उपसर्गांचा उपयोग काय आहे ? उपसर्गांमुळे धातूमध्ये काय काय फरक होतात हें सोदाहरण सागा

३ पुढील वाक्यात दिलेल्या धातूंची योग्य रूपें बोना —

१ सेनिका भयेन रणात् (परा + अय्) ।	६ नर समारे सुरा दु ख च (अनु + भू) ।
२ छात्र पराक्षया पारितोषिकम्
(अप + ईप्) ।	७ तूनपार नाटकस्य आरम्भे
पुष्पाणि (वि + कृ) ।
३ सत्यम् एव (वि + ति) ।	८ वृक्षा फलानां भारेण (अव + नम्) ।
४ लाभात् फोष (उ + पद्) ।	९ चन्द्रस्य कल्द किरणानां समूहे
(नि + मह्) ।
५ त्व मित्र हर्षेण (प्रति + भाप्) ।	१० वयम् अथान् युद्धाय (आ + र्ह्) ।

४ पुढील उपसर्गसहित धातूच्या रूपाचा वास्त्यात उपयोग करा —

(अ) आपृच्छते । आदिशाय । समृध्यन्ति । निवर्ते । प्रगमन्ति ।

(आ) पुढील वास्त्यातल धातूचा शक्य ते उपसर्ग जाडून रूपें तयार करा —

- १ राजपुत्र्य चोर दण्डन (ङ्) ——— ।
- २ त्व प्राध न (यम्) ——— ।
- ३ इत् राजधानी (स्था) ——— ।
- ४ वय विवाद (मन्) ——— ।
- ५ बाला सायहाल सांगण्टहान् (उद्) ——— ।

५. संपि कुरुन लिहा —

कमलानि ईशते बाल । सुरस्य उपभोगं लभते नर । विनयस्य आश्रया
कृपि सेवते नृप. । चित्तेन ईश्वर चिन्तयति मत्त ।

६. सभि सोडवून लिहा —

पुत्रस्यापराध धाम्न्यति जनन । ईश्वरस्येच्छयैतानि (ही) दु खानि नश्यन्ति ।
त्वय्येवं वाक्यं करोति शिष्य । मित्रस्योपदेशं गृणोति रामः । आनन्दस्यापि
शयेनाभूद्रुचति नेत्रे ।

पाठ ८-अव्ययै.

(अ) बालः शनैः शनैः (हळ हळ) चलति । अद्य (आज) अहं
मित्रं पश्यामि । अत्र (येषं) फ्रीटन्ति बालाः । बालः उर्ध्वः
(मोठ्याने) क्रन्दति ।

त्रियाविशेषणं शम्भु वितर्ही त्रियापदानवट योचतात धाणि कालनाचक व
स्यलानक त्रियाविशेषणं वाचकारमी त्रिवा त्रियापदानवट योचतात अव्ययये
स्वम्भु कधी बदलन नाही

(१) स्वल्पाचक — अत्र—येषं, तत्र—तेषं, इह—येषं—या जगात्,
अमुत्र—परलोकात्.

(२) घल्लानर — अद्य—आज, श्वम्—उदा, तम्—यात्,
इदानीम्—एतं, तदानीम्—तेषां—या वेषी, पुरा—प्राचीन
काले, अन्येषुः—अपरेषुः—दुग्धा दिवनी, अनुना—जातां,
प्रातरु—महाद्यं, सायम्—महाद्यं, दिवा—दिवस,
नक्तम्—रात्री, प्रतिदिनम्—दोत्र, अनौष-भृशम्—दुग्ध,
सम्यक्—संगच्छा हीजन, मरुत्—एता, नीर्ध—रात्री,
एषाम्—इत्यम्—आज प्रद्यो, रात्रु—नाम—किट्ट—मगोर (ही

वाच्यारभी केत नाहींत), अपि—मुझ (ज्या शब्दाशी सवध असले त्या शब्दानवध योजतात)

(३) चिरम्—पुष्कळ वेळपर्यंत, नित्यम्—नेहमा, नियतम्—सरोवर, द्रुतम्—शीघ्रम्—जलदाने, मन्दम्—हळ, शाश्वतम्—चिरकाळ पर्यंत ही क्रियाविशेषणे मूळ विशेषणाच द्वितीयेचे एकवचनी रूप पेऊन तमार केलेली आहेत

(४) सविनयम्—विनयाने, सहर्षम्—सानन्दम्—आनदाने, सत्व रम्—जलदीने ही अव्यये मूळचे समास असून त्याचा द्वितीया-एक वचना रूपे क्रियाविशेषण अव्ययाप्रमाणे योजलेली आहेत.

(५) अर्जुन. इव शूर., मुखं चन्द्रः इव,—इव—प्रमाणे ह तुलनात्मक अव्यय ज्याच्याच्या तुलना करावयाची त्या शब्दानंतर योजतात, व ज्याच्याशी तुलना व ज्याचा तुलना करावयाची ते दोन्ही शब्द समान विभक्तीत योजतात

(६) दशरथस्य नाम नृपस्य राम नाम पुत्र.—नाम-नावाचा ह अव्यय नामवाचक शब्द व ज्याचे नाम तो शब्द अशा दोन्ही शब्दांमध्ये योजतात आणि मागाल व पुढील अशा दोन्ही शब्दांची एकच विभक्ति असते

टीप —बरोबर अव्ययाचा उपयोग शिकविना शिष्यांना ती वाक्यात योजून शिकवावी त्याप्रमाणे आ, इ, ई, उ या क्रियायोगील अव्ययेदि वाचपान उपयोग वरून शिष्यांनी उदाहरणाप्रमाणे प्रत्येक विभागान थोडोथोडी उदाहरणे दिलेली आहेत

(आ) कुत्र-क त्वं वससि । कदा अहं जननीं पदयामि । या वाक्यात 'कुत्र-क म्हणजे कोठे' आणि 'कदा-केव्हा' ही प्रथमार्थक क्रियाविशेषण योजनेत आहेत ती आरभी अथवा वाक्यात जोडहि योजता येतात इतर प्रत्ययक अव्यये —कथम्—कथा रातीने, किम्-किमर्थम्—कशाकरिता, का.

टीप—साध्या प्रश्नाच्या आरभी 'अपि' योजनात किंवा 'किम्' हे वाक्यात जोडहि योजतात. अर्जु—अपि व वससि । किंवा, व वससि किम् ।

(६) अहो मधुरं दर्शनं बालकृष्णस्य । अहह सङ्कटे पतितं मित्रम् । या वाक्यालीला अहो हे आनन्ददर्शक उद्गारबोधक अव्यय आहे, व अहह हे शोकदर्शक उद्गारबोधक अव्यय आहे. ही वाक्याच्या आरंभी येतात.

अहो, अरे, रे, भोः, हे, ही संबोधनार्थी अव्ययें आहेत. अपि हे संबोधनार्थी अव्यय ज्यास्त प्रेमव्यपणा दाखविते. जैसे—अपि वत्स ।

अहह, अहो, यत् आणि हुन्त ही उद्गारबोधक अव्ययें वाक्याच्या अर्धानुसार आनंद, शोक किंवा आश्चर्य दर्शवितात.

(६) १ रामः च हरिः च क्रीडतः । रामः हरिः च क्रीडतः ।

च-आणि

२ रामः वा हरिः वा गच्छति । रामः हरिः वा गच्छति ।

वा-अथवा

३ बालः चतुरः अस्ति किन्तु उद्यमं न करोति । किन्तु-परंतु

बालः चतुरः अस्ति उद्यमं तु न करोति । तु-परंतु

४ अहं गृहं गच्छामि यतः मित्रं माम् आह्वयति । यतः-कारण

अहं गृहं गच्छामि मित्रं हि माम् आह्वयति । हि-कारण

मित्रं माम् आह्वयति अतः अहं गृहं गच्छामि । अतः-म्हणून

५ अहं पाठशालां गच्छामि इति बालः जननीं कथयति ।

इति-अस्ये

वरील वाक्यातून उभयान्वयी अव्ययें योजलेली आहेत.

१, २ 'च, वा' हीं अव्ययें प्रत्येक जोडलेल्या शब्दानंतर अथवा वाक्यानंतर योजून शिष्याय शेषदाहि योजतात, किंवा फक्त एकदां शेषदां योजतात.

३ 'किन्तु, परम्' हीं उभयान्वयी अव्ययें विरोधदर्शक वाक्याच्या आरंभी योजतात व 'तु' हे विरोधदर्शक वाक्यांत पहिल्या शब्दानंतर योजतात.

४ 'यतः' हे अव्यय कारणदर्शक वाक्याच्या आरंभी योजतात व 'हि'

हैं पहिल्या शब्दान्तर योजतात. 'अतः' हें कारणादर्शक वाक्यान्तर वार्थदर्शक वाक्याच्या आरंभी योजतात

५ 'इति' हें प्रत्यय बोललेल्या विचा विचारात साणलेल्या शब्दान्तर अथवा वाक्यान्तर योजतात

काही अधिक उभयान्वयी अव्यये —

यदा-तदा (जेव्हा-जेव्हा), यदि-तर्हि (जर-तर), यद्यपि-
तथापि (जरी-तरीसुद्धा), यथा-तथा (जसे-तसे), यावत्-
तावत् (जोपर्यंत-तोपर्यंत) ही षडमेकावर अवलंबून असणाऱ्या
वाक्याच्या आरंभा योजतात. अवलंबून असणाऱ्या वाक्याच्या
(गौण) आरंभी यदा, यदि, यद्यपि, यथा, यावत् हीं योजतात
आणि ज्याच्यावर अवलंबून असतात त्या वाक्याच्या (मुख्य) आरंभी
तदा, तर्हि, तथापि, तथा, तावत् हीं योजतात.

(ङ) वृक्षस्य समीपे (जवळ) तिष्ठति गोपालः ।

नद्याः उपरि (वर) नौकाः तरन्ति ।

वृक्षं परितः (सभोंवतीं) लताः रोहन्ति ।

बरील वाक्यात समीपे, उपरि, परितः हीं नामाच्या विशिष्ट विनर्णो-
घतेवर येणारी अव्यये (शब्दयोगी) योजलेली आहेत.

काही महत्वाची शब्दयोगी अव्यये —

धिक् (धिक्कार असो), सर्वतः (सर्व वाजूनी), उभयतः (दोन्ही
वाजूनी), अभिव-परितः (सभोंवतीं), प्रति (वडे),
उद्दिश्य (उद्देशून), ही अव्यये द्वितीयान्त नामावरोध योजतात.

सह-सार्धम् (परोबर), अलम् (पुरे), ही तृतीयान्त नामावरोध
योजतात.

नमः (नमस्कार असो), स्वस्ति (तुम अथवा कुटुंब असो), ही
चतुर्थ्यन्त नामावरोध योजतात.

आरभ्य-प्रभृति (पासून), ऊर्ध्वम्-अनन्तरम् (नंतर),
वहिस् (बाहेर), ही पंचम्यन्त नामावरोध योजतात.

उपरि (वर), अधः (खाल), कृते (करिता), सर्वापं-ये
(जबल), पश्चात् (नतर), दूरम् (दूर), हौं पठयन्त नामाबरोवर
योजतात.

विना (शिवाय) हें द्वितीयान्त, तृतीयान्त किंवा षष्म्यन्त नामा-
बरोवर योजतात.

नवीन शब्द

(अ) भूकम्प, विमानम् ।

(भा) अङ्कुरः—शेंव, अस्त्यम्—खोड, खलः—दुष्ट मनुष्य,
धीजम्—वी ।

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात रिक्त्या जागी योग्य ती अव्यये योजा —

१ गजः ————— चलति ————— अथ ————— चलति ।

२ वृक्षाणाम् ————— फलानि पतन्ति । ३ कुमारः ————— वृत्तिप्रति
अध्ययनं करोति ————— । ४ ————— भूकम्पेन मनुष्या अभियन्ता ।

५ ————— विमानानि देशात् देशं सञ्चरन्ति । ६ ————— धीज
————— अङ्कुरः । ७ ————— त्वा यद् त्वम् अस्त्य मापसे ।

८ जननेन ————— पुत्रा गच्छन्ति । ९ ————— मारुतवर्षे
पण्डिता काव्यानि रचयन्ति । १० ————— सवना खलेषु—उप-
कार कुर्वन्ति ।

२ पुढील शब्दयोगी अव्यये योग्य त्या विभक्त्यन्त नामाबरोवर योजा —
उपरि, तम, अल्पम्, अन्तरेण, वहिस् ।

३ पुढील अव्ययांच्या विरोधक अव्यये खालील वाक्यां तयार करा—
दिवा, सर्वापम्, उभे, सत्वरम्, अन, इदानीम् ।

पाठ ९-सर्वनामं.

१ (अ) रामः वदति—अहं पाठशालां गच्छामि । अस्मान् (आम्हाला) अध्यापकः न ताडयति । अस्मानु * (आमच्यावर) आचार्याः स्निह्यन्ति । अस्माकं (आमचे) हितम् एव ते उपदिशन्ति ।

(आ) अध्यापकः शिष्यान् वदति—यूयं मम अतीव प्रियाः । युष्माभिः (तुमच्याकडून) अध्ययनं सम्यक् कृतम् । अतः अहं युष्मभ्यं (तुम्हाला) पारितोषिकाणि प्रयच्छामि ।

वरील 'अ' मध्ये 'अस्मद्' सा प्रथमपुरुषी सर्वनामाची रूपे योजलेली आहेत व 'आ' मध्ये 'युष्मद्' सा द्वितीयपुरुषी सर्वनामाची योजलेली आहेत. याची सर्व लिंगाची रूपे एकत्रच तद्देशां होताना, कारण योजलाना पुरुष असो वी योजलारी स्त्री असो, तो अथवा ती कोणाशीहि योजलाना स्वतःबद्दल 'मी' व दुसऱ्याबद्दल 'तू' असाच प्रयोग करणार.

	अस्मद्			युष्मद्	
वाहम्	आवाम्	वयम्	प्र. त्वम्	युवाम्	यूयम्
मां-मा	,,-नौ	अस्मान्-तः	द्वि. त्वा-त्वा	युवाम्-वाम्	युष्मान्-वै
मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	तृ. त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
मय्यं-मे	,,-नौ	अस्मभ्यं-भ्यः	च. तुभ्यं-ते	,,-वाम्	युष्मभ्यं-वै
मन्	आवान्याम्	अस्मन्	पं. त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मद्
मम-मे	आवयोः-नौ	अस्माकं-तः	प. तव-ते	युवयोः-वाम्	युष्माकं-वै
मयि	आवयोः	अस्मानु	स. त्वयि	युवयोः	युष्मानु

टीप—सर्वनामांची संबोधनाची रूपे होत नाहीत.

अस्मद् व युष्मद् यांची द्वि., च., प. या विभक्तींची नैमित्तिक रूपे वाक्याच्या आरंभी, बहिष्कारा चणाच्या आरंभी, संबोधनाच्या रूपान्तर आणि च, वा, एव, इ या अव्ययांची संबंध असताना उपयोग होत नाहीत. सं० वाक्यरचना पाठ १५ नियम ३ पहा.

* लिट् (४१० प०)—मेा वदते—या धातूचा उपयोग व्दाच्यावर मेा वदतयाचें त्याची सततची निमित्तक पोडून वदताना.

वयं त्वं रामः च गच्छामः । यूयं ते वालाः च गच्छथ ।

त्वं रामः वयं वा क्रीडामः । वयं त्वं वा क्रीडसि ।

यूयं वालाः वा क्रीडन्ति ।

भिनपुरुषी कर्तृपदे 'च'ने जोडलेली असल्यास, कर्तृपदामध्ये प्रथमपुरुषी कर्तृपद असल्यास क्रियापदाचा प्रथम पुरुष, प्रथमपुरुषी कर्तृपदाचे अभावी क्रियापदाचा द्वितीय पुरुष व इतर वेळी तृतीय पुरुष असतो व वचन सर्व कर्तृपदाने मिळून अर्थानुरूप असते

भिनपुरुषी कर्तृपदे 'वा'ने जोडलेली असल्यास क्रियापदाचा पुरुष व वचन जवळील कर्तृपदाप्रमाणे असतात

२

तद्

गोपालः उपवनं गच्छति । तत्र तस्य (त्याचे) वयस्याः अपि वर्तन्ते । तान् (त्यांना) मालाकारः पश्यति । किन्तु सः तस्मै एव (त्यालाच) पुष्पाणि यच्छति । तेषां (त्यांचा) गन्धः मधुरः । अतः सः (मालाकार) तस्मात् (त्याच्यापासून) धनं लभते । तस्मिन् स्थले (त्या जागी) वापी वर्तते । तस्याः (तिचे) निर्मलं जलं सः पियति । तस्याम् (तीत) मत्स्या दूराः च इतस्ततः गृहन्ते ।

बराळ वाक्यसमूहात 'तद्' या सर्वनामाचा कोन्ही ताहागी उपयोग केलेला आहे (१) तृतायपुरुषाचक सवनाम, (२) तो-ती-ते या अर्धी दर्शक सर्वनाम या सर्वनामाची रूपे तीन्ही लिंगामध्ये निरनिराळी होतात, कारण तो वृक्ष-सः, वृक्षः, ती वेळ-सा लता, ते फूल-तद् पुष्पम्.

	पुंलिंगी	—	तद्	—	स्त्रीलिंगी	
स	तौ	तै	प्र	षा	तै	ता
तम्	"	तान्	द्वि	तम्	"	ता
तेन	ताभ्याम्	तै	वृ	तया	ताभ्याम्	ताभि
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्य	त्र	तस्यै	"	ताभ्य
तस्मान्	"	"	प	तस्याः	"	"
तस्य	तयो	तेषाम्	प	"	तयो	तासाम्
तस्मिन्	"	तेषु	स	तस्याम्	"	ताम्

नपुंसकलिङ्गीः—प्र. द्वि.—तद् ते तानि. इतर रूपे पुंलिङ्गाप्रमाणे.

३. एतद्—ज्याप्रमाणे 'तद्' याचा लो-ती-ते या अर्थी दसक सर्वनामासारखा उपयोग होतो, त्याप्रमाणे 'एतद्' याचा हा-ही-हैं या अर्थी उपयोग केला जातो. त्याचीं रूपे सामान्यतः. 'तद्' सारखीच होतात. मान पुं. व स्त्री. प्रथमा-एकवचन एषः व एषा असें होतें, आणि द्वितीया, त् एववचन, पश्या-सप्तमी द्विवचन यामध्ये 'त' ऐवजी 'न' वाळूनहि रूपे होतात.

द्वितीया त्. ए. व. पश्या-सप्त. द्विव.

पु.—एतम्-एनम्	एतौ-एनौ एतान्-एनान्	एतेन-एनेन	एतयो-एनयोः
स्त्री.—एताम्-एनाम्	एते-एने एता-एना	एतया-एनया	" "
न.—एतद्-एनद्	एते-एने एतानि-एनानि	एतेन-एनेन	" "

टीपः—हा-ही-हैं या अर्थी 'इदम्' हें सर्वनाम एतद् पेक्षा ज्याप्रमाणे उपयोगात येतें, त्याचीं रूपे सदभावतिता दिव्ति आहेत.

टीपः—आरी जवळची वस्तु दर्शविण्याकरिता इदम्, त्याचावृत्त जता दूर असतापी वस्तु दर्शविण्याकरिता इदम् न जी वस्तु समोर नाही त्याकरिता तद् योजवयात.

४	पुंलिङ्गी	—	इदम्	—	स्त्रीलिङ्गी
अयम्	इमौ इमे		प्र. इयम्		इमे इमा.
इमम्-एनम्	„-एनौ इमान्-एनान्	द्वि	इमाम्-एनाम्	इमे-एने	इमा-एनाः
वनेन-एनेन	आभ्याम् एभि		त्, अनया-एनया	आभ्याम्	आभिः
वस्त्रे	„ एभ्यः		च अस्मै	„	आभ्य
वस्त्रान्	„ „		पं. वस्या	„	„
अस्य	अनयो-एयाम्		प. „	अनयो-आयाम्	
	एनयो			एनयो	
वस्त्रिन्	„ एषु		ग. अस्याम्	„	आसु

नपुं.—प्र. इदम् इमे इमानि. द्वि. इदम्-एनद् इमे-एने इमानि-एनानि. इतर रूपे पुंलिङ्गाप्रमाणे.

५. सर्व—सर्वनामाप्रमाणे चालते—(सगळे) (पुंलिंगी)

सर्वेः सर्वो सर्वे प्र. । सर्वम् सर्वो सर्वान् द्वि. । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वे तु. ।
सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्य च. । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः पं. ।
सर्वस्य सर्वयो. सर्वेषाम् प. । सर्वस्मिन् सर्वयो. सर्वेषु स. ।

सर्व—नपुंसकलिंगी

सर्वम् सर्वे सर्वाणि प्र. द्वि., इतर रूपे पुंलिंगाप्रमाणे.

सर्व—स्त्रीलिंगी

सर्वा सर्वे सर्वा प्र. । सर्वाम् सर्वे सर्वा. द्वि. । सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभि तु. ।
सर्वस्य सर्वाभ्याम् सर्वाभ्य च. । सर्वस्याः सर्वाभ्याम् सर्वाभ्य पं. ।
सर्वस्याः सर्वयो- सर्वाणाम् प. । सर्वस्याम् सर्वयो सर्वासु स. ।

६

किम् (प्रथमार्थक सर्वनाम)

(१) कस्मिन् (कोणत्या) कीडाङ्गणे त्वं क्रीडसि । (२) काः
(कोणत्या) भाषाः सूर्यं पाठशालायां शिक्षध्वे । (३) तव
हस्ते किं (वाय) धर्तते । (४) कः (कोण) मम कार्यं करोति ।
(५) कस्य (कोणाचे) इदम् गृहम् ।

बरील वाक्यत प्रथमार्थक सर्वनामने योजलेली आहेत. त्याची रूपे तीव्री लिंगाची निरनिराळी होतात. ज्या नामाबद्दल प्रथमार्थक सर्वनाम आले असेल त्याच्याप्रमाणे 'किम्' याचे लिंग असते व वाक्याला योग्य ती विभक्ति असते (वाक्ये ३, ४, ५). ज्या वेळेस 'किम्' हे प्रथमार्थक विशेषण म्हणून उपयोगात येते (वाक्ये १-२), त्या वेळीं ज्या नामाशा त्याचा संबंध असतो त्याच्या-प्रमाणे त्याचे लिंग, विभक्ति व वचन ही असतात.

किम्—पुं.—क कौ वे-प्र., कम् कौ वान्-द्वि., केन काभ्याम् के-तु., कस्मै काभ्याम् केभ्यः-च., कस्मान् काभ्याम् केभ्य-पं., कस्य कयो. वेपाम्-प., कस्मिन् कयो वेपु-स.; नपुं.—प्र. द्वि. किम् के वानि, इतर पुलिगाप्रमाणे.

किम्—स्त्री.—का के वा -प्र., काम् के का -द्वि., कया काभ्याम् काभि.-

तृ., कस्यै काभ्याम् काभ्यः-च., कस्याः काभ्याम् काभ्यः-पं., कस्याः कयोः कासाम्-प., कस्याम् कयोः कासु-स.

टीपः—गरील 'किन्' या सर्वनामाभ्या रूपाना 'किन्, वन, अपि' हे प्रत्यय सौंभिनियमानुसार जोडले म्हणजे त्याचा अर्थ सामान्य सर्वनामाभ्यापणे होणे.

जसे—कः—कश्चित्-कश्चन-कोऽपि नरः, का—काचित्-काचन-कापि नारी, कस्मिद्—कस्मिद्-कस्मिश्चन-कस्मिन्नापि नगरे, कान्—काश्चित्-काश्चन-कानपि जनात्, कस्याः—कस्याश्चित्-कस्याश्चन-कस्या अपि पाठशालायाः, वैः—वैश्चित्-वैश्चन-वैरापि बालैः, के—केश्चित्-केचन-केऽपि जनाः, केषाम्—केषामिन्-केषाचन-केषामपि बालानाम्, केभ्यः—केभ्यश्चित्-केभ्यश्चन-केभ्योऽपि जनेभ्यः ।

सन्धिनियम

गच्छति एकः बालः—गच्छत्येकः	...	इ + विजातीय स्वर = व् + वि. स्व.
नदी अवतरति पर्वतात्—नद्यवतरति	...	ई + " = य् + " "
त्वं गच्छ अतीव चतुर.—त्वं गच्छतीव	...	उ + " = व् + " "
रम्यं वस्तु एतद्—रम्यं वस्त्येतद्	उ + " = व् + " "	
रक्षितु एतद् भिक्षम्—रक्षित्तेतद्*	...	ऋ + " = र् + " "
पितु + इच्छा —पित्रिच्छा† (समास)	ऋ + " = र् + " "	

५ नियमः—उ-ई, उ-ऊ, ऋ-(ऋ), (ऌ) यांपुढे विजातीय स्वर आल्यास त्याचा अनुक्रमे व्, य्, र्, ल्, भसा परक होतो व त्यांत पुढील स्वर मिळून पूर्णाक्षर होते.

* रक्षय वरणारा हा मित् अक्षरे. † मायाची इच्छा

पुष्पे ईक्षते बालः—पुष्पे ईक्षते ... सन्धि होत नाही.

फले आनयति भृत्यः—फले आनयति ... सन्धि होत नाही.

बालो वन्दते ईश्वरम्—वन्दते ईश्वरम् ... " "

६ नियमः—कोणत्याहि शब्दाच्या टिक्वचनी रूपाच्या शेवटी ए हा स्वर आल्यास त्याचा पुढे येणाऱ्या स्वराशी सन्धि होत नाही.

वने अस्ति वृक्षः—वनेऽस्ति..... ।

ए + अ = एऽ

आवासे अरण्यस्य प्रवासः रक्तः—आवासेऽरण्यस्य... । ए + अ = एऽ

७ नियमः—शब्दाच्या द्विवचनी रूपाशिवाय इतर रूपाच्या शेवटील 'ए' वा स्वरपुढे 'अ' हा स्वर आल्यास, 'अ' चा लोप होतो, व त्याचे जागी ऽ अर्धे चिन्ह (अवग्रह) लिहितात व त्याचा उच्चार करित नाहीत.

वने ऋषि वसति—वनयुषिः—वन ऋषिः । अय्+कृ-अ कृ मुत्त्रे औपथ क्षिपति नर -मुत्तयौपथ—मुत्त औपथ। अय्+वी-अ वी मेघे इन्द्रस्य चाप-शोभते—मेघचिन्द्रस्य—मेघ इन्द्रस्य । अय्+इ-अ इ.

८ नियमः—शब्दाच्या द्विवचनान्त रूपाशिवाय इतर रूपाशिवाय 'ए' हा स्वर आल्यास व पुढे 'अ' शिवाय इतर स्वर आल्यास 'ए' चा 'अय्' असा फरक होतो, आणि त्यातील 'य्' पुढील स्वरात मिटून पूर्णांशर होते किंवा 'य्' चा लोप होतो व त्यामुळे एकमेकापुढे येणाऱ्या दोन स्वराचा मन्धि होत नाही.

नवीन शब्द

अभिधानम्-नाव	चापः-धनुष्य	वि+जि (विजयते)-
अरुणः-सूर्याचा सारथि	वर्द्धुरः-वेढूक	निकषे
असुरः-राक्षस	निर्मल (नि.)-स्वच्छ	विपाणः-णम्-शिग
आवदयक (वि)-	पुस्तकालयः-पुस्तकाचा	युगलम्-जोडी
अस्त्रीचा	राग्रह	शरणम्-आश्रयाचे
इतस्ततः (थ.)-इष्टे	छु (१ आ. प.)-मुडी	टिकाण
तिकडे	मारणं, तरगणं	सुरः-देव
उद्गमः-उगम	मर्त्यलोकः-मृत्युलोक	हितम्-पायदा, हित-
साद् (१ प प)-साणें	मत्स्यः-मासा	कारण मोष्ट
ग्रामः-गाव	रक्त (नि.)-राल, तांबडा	हिमालयः-पर्वताचे
देवालयः-देऊळ	वि+कस् (१ प प)	नाप, (वर्षाचा साठ)
	कुलण, उपजणें	

प्रश्न

१ पुढील धाक्यात योग्य ती सर्वनामाची रूपे लिहू —

जनक (आत्मद्) कवर्नं शृणोति ।

- (युष्मद्) सायङ्काल फाटथ ।
 (किम्) ग्रामान् आगत दूत ।
 (किम्) नदानाम् उद्गम हिमालये वर्तत ।
 (विम्+चित्) ग्रामे (किम्+चित्) कवि वसति ।
 (तद्) बालानां प्रभान् (किम्) कथयति ।
 (एतद्-इदम्) पाठशालायां पुस्तकालयं वतत ।
 हे छात्रा (युष्मद्) भिक्षाति अध्यापकः ।
 अयिं पाल किम् (युष्मद्) भूमिवाणम् ।

२ अस्मद् व युष्मद् याच्चा वैकल्पिक रूपे शक्य तर योजना, नाही तर दुसरा याचा —

एतद् पुरतकम् (अस्मद्) एष । (युष्मद्) प्रयत्न सफल जात ।
 (अस्मद्) न (युष्मद्) च सख्यम् आवश्यकम् । अहं रामाय (युष्मद्)
 वा कथा कथयामि । हे इश्वर (अस्मद्) त्वम् शरणम् अस्ति ।

३ प्रधायक वाक्ये ससृष्टमर्थे कर्त्री तयार करतात व प्रधायक सवनामावरण
 सामान्य सवनामै कर्त्री तयार करतात हे सोदाहरण दाखवा

४ सधि साठवून लिहा —

यनयिच्छति निवास मुनिः । हिमालयेऽतीव शातम् । नपुङ्गवति ।
 तृणान्यथ खादति ।

५ सधि करून लिहा —

विहसत कमल उदय तूलेस्य । धम गमलाये आवश्यक । मधु^१ एतद् ।
 भागारधी अवतरति । पापानि एव । विजयन्ते असुरान् मुरा^१ ।
 शोभन्ति^१ घाद् विपाणयुगलम् ।

पाठ १०—प्रथमभूतकाल.

१ रामः कृष्णः गोविन्दः गोपालः च देवालयम् अगच्छन् (गले) । तत्र रामः देवम् अनमत् (नमस्कार वेला) । कृष्णः अपि अनमत् । किन्तु गोविन्दः गोपालः च न अनमताम् । सायङ्काले जनकः अपृच्छत् (विचारिले) । अपि यूर्यं देवम् अद्य अनमत इति । रामः प्रत्यवदत् (उत्तर दिले) वर्यं सर्वे न अनमाम । अहं देवम् अनमम् इति । जनकः पुनर् अपृच्छत् । हे गोविन्द, गोपाल, अपि युवां देवम् अनमतम् इति । गोविन्दः गोपालः च अवदताम् आवां देवम् आलस्येन एव न अनमाव इति । जनकः कृष्णम् अपृच्छत् । अपि त्वं देवम् अनमः इति । कृष्णः प्रत्यवदत् । अद्य किम् (होव तर) इति । पश्चात् पुनः ते सर्वे देवम् अनमन् ।

बरील उताऱ्यात नम् या प्रथमगणी परस्मीपदी धातुचा प्रथम भूतकाली रूपे योजलेली आहेत. पुढील कोष्टकांत तीं कगवार लिहिलेली आहेत यन्द् या आत्मनेपदी समानार्थक धातुवांही दिली आहेत.

२ नम् (१ प. प.)—यन्द् (१ आ. प.)

इम् अनमम्—अवन्दे	आवाम् अनमाव—अवन्दावहि वर्यम् अनमाम—अवन्दामहि ।
म् अनम—अवन्दथा	युवाम् अनमतम्—अवन्देधाम् यूयम् अनमत—अवन्दध्वम् ।
अनमत—अवन्दत	तौ अनमताम्—अवन्देताम् । ते अवमन्—अवन्दन्त ।

पृथक्करणः—अ + नम् + अ + त् । अ + वन्द् + अ + त (वृ. पु ए. व.)

अ + नम् + अ + अम् । अ + वन्द् + अ + इ (प्र. पु ए व)

अ + नम् + अ + व । अ + वन्द् + अ + वहि (प्र. पु द्वि. व.)

अ + नम् + अ + अन् । अ + वन्द् + अ + अन्त (वृ. पु. व. व.)

अशा रीतानें सर्व रूपांचें पृथक्करण केल्यास पुढील प्रत्यय दिसून येतील —

प्रत्यय					
परस्मैपद			आत्मनेपद		
अम्	व	म	इ	वहि	महि
स्	तम्	त	वाम्	शाम्	ध्वम्
त्	ताम्	अन्	त	इताम्	अन्त

प्रथम मूतवाळाचीं रूपे करताना धातूच्या पूर्वी 'अ' जोडतात त्यास 'आगम' म्हणतात विकरण व प्रत्यय जोडण्यापूर्वीचे नियम वर्तमानवाक्य प्रमाणेंच आहेत प्र भूतवाळी रूप—आगम + धातु + विकरण + प्रत्यय.

३ इतर गणाच्या धातूचीं रूपे वरील पद्धतीप्रमाणें तयार करता येतील.

वृत् (४ प प.) अ + वृत् + य + त्-अवृत्त्यत् ।

जन् (जा ४ धा. प) अ + जा + य + त्-अजायत ।

सिञ् (सिञ् ६ प. प) अ + सिञ् + अ + त्-असिञ्यत् ।

मृ (म्रिञ् ६ धा प) अ + म्रिञ् + अ + त्-अम्रिञ्यत् ।

प्री (प्रीण् १० उ प) अ + प्रीण् + अय + त्-अप्रीणयत् ।

” ” ” + त्-अप्रीणयत् ।

४ घाल : पारितोषिणम् ऐच्छत्—मुलानें पधिसाची इच्छा केली

धान्याः घनम् आटत्—घाटसरु अरण्यमर फिरला.

नृपः मुखम् आर्च्छत्—राजा मुखाप्रत मेला

भिभुकः धान्यरुणान् औञ्छत्—भिवारी धान्याचे कण निवृत्ता झाला

वरील वाक्यात इप्, अट्, ऋ, उञ्च् या स्वरारभी धातूना प्रथममूत वाळीं रूपें जोडलेला आहेत. त्यांचें पृथक्करण पुढीलप्रमाणें होईल —

आ + इच्छ् + अ + त् - ऐच्छत् । आ + अट् + अ + त् - आटत् ।

आ + ऋच्छ् + अ + त् - आर्च्छत् । आ + उञ्च् + अ + त् - औञ्च्छत् ।

वाक्येन अशा दिसून येईल कीं स्वरारभी धातूच्या पूर्वी 'आ' हा आगम जोडताना व त्याच्या धातूलाच आद्यस्वराचीं सन्धि छद्दि परमाप्रमाणें होतो. जसे—

आ + इ - ऐ, आ + थ - धा, आ + ऋ - आर्, आ + उ - औ.

५ रामः रावणम् अभ्यपतत्—रामाने रावणावर चाल केली.

यालाः जनकम् अन्वस्रन्—मुल्यो बापामागून गेले.

सैनिकाः उदतिष्ठन् युद्धारम्भे—युद्धाच्या आरम्भी शिपाई उठले.

बरोळ वाक्यात अमि + पत्, अनु + स्, उद् + स्था या उपसर्ग-सहित धातूंची भूतकाळी रूपे योजलेली आहेत.

पृथग्करण.—अमि + अ - पत् - अ - त् - अभ्यपतत् ।

अनु + अ - स्र - अ - अन् - अन्वसन् ।

उद् + अ - तिष्ठ - अ - अन् - उदतिष्ठन् ।

यावहन वसें दिमुन वेईळ की उपसर्गसहित धातूंची प्रथमभूतकाळी रूपे वरदाना प्रथम मूळ धातूंचें रूप तयार करून घ्यावें व नंतर त्याला मागे उपसर्ग जोडून सन्धि कराया.

६ काही विशिष्ट धातूंची भूतकाळी रूपे.

अस् (२ प. प.)—आसम् आस्व आस्म । आसी आस्यम् आस्त । आसीन् आस्ताम् आसन् ।

कृ (८ प. प.)—अकृवम् अकृवं अकृम । अकरो अकृत्यम् अकृत । अकरोन् अकृताम् अकृवन् ।

ध्रु (५ प. प.)—अशृणवम् अशृणुव - ष्व अशृणुम - अशृष्म । अशृणो अशृणुतम् अशृणुत । अशृणोन् अशृणुताम् अशृणुन् ।

ज्ञा (९ प. प.)—अजानाम् अजानीव अजानीम । अजाना अजानीतम् अजानीत । अजानान् अजानीताम् अजानन् ।

प्रह् (९ प. प.)—अष्टयाम् अष्टयीव अष्टयीम । अष्टया अष्टयीतम् अष्टयीत । अष्टयान् अष्टयिताम् अष्टयन् ।

सन्धिनियम

मक्त देवम् ईभते - देवमीभते ।

वाक्. सस्मितम् ऊर्षं पश्यति - सस्मितमूर्ध्वं... ।

१ नियम — म् या व्यन्तापुटें स्वर आल्यास दोहोंमें मिट्टन पूर्णाक्षर होते
 पुष्पम् पश्यति बाल —पुष्पं पश्यति—पुष्पश्चपश्यति
 मनम् करोति नर —मनं करोति—मनश्चकरोति
 आनन्दम् जन अनुभवति—आनन्दं जन —आनन्दञ्जन

१० नियम — 'म्' पुटें कोणताहि वर्गव्यञ्जन आल्यास 'म्' चा अनुस्वार
 होतो किंवा 'म्' चहल पुनिल व्यन्ताच्या वर्गाचे अनुनासिक येतें परंतु
 सामान्यत अनुस्वार करण्याचा पद्धति रुढ आहे

मित्रम् शतति राम —मित्रं शतति .

अन्धकारम् सूय नाशयति—अन्धकारं सूय
 चन्द्रस्य निम्बम् रात्री दृश्यते—निम्बं रात्री
 मूरम् हसति तना —मूर्खं हसन्ति. .

११ नियम.—'म्' पुटें क्, प्, ख्, र्, ह् ही व्यन्तें आल्यास 'म्' च
 नेहमी अनुस्वार होतो

मित्रम् लोचनाभ्या पश्यति नर —मित्रं लोचनाभ्या-मित्रं लोचना
 भ्याम् । सत्वरम् यति पूजयति नर —स वरं यति—सत्वरय्यति

१२ नियम —'म्' पुटें क्, ख्, ह् ही व्यन्तें आल्यास 'म्' चा
 अनुस्वार होतो किंवा 'म्' चा अनुनासिकमुक्त क्, ख्, ह् होतो जसे—क
 र्त्तं, क् । परंतु सामान्यत अनुस्वार केला जातो

शुशान् उदरेण सिचति मृत्यु —शुशानुदरेण
 कपान् अयं दत्त बाल —कपानव दत्त

परन्तु अवदन् एते बाला —अवदन्ते

एतस्मिन् उद्याने श्रीडन्ति हसा —एतस्मिन्नुद्याने .

१३ नियम —'न्' पूर्वी एव स्वर असून पुटें कोणताहि स्वर आला तर
 'न्' चे द्वित्व होतें 'न्' पूर्वी दावे स्वर असले व पुटें स्वर आला असले तर
 त्या दोहोंचे पूर्णाक्षर होतें

प्रामान् चलति मिथुन —प्रामा चलति-म माश्चलति ।

उपाविशान् छाशया पान्था —उपाविश छाया —उपाविशश्छाया ।

बलीवर्दान् ताडयति कृपावत् — बलीवर्दीः ताडयति—बलीवर्दास्ताडयति...।

छानान् टीना दशयति शिक्षकः—छात्राः टीना—छात्रार्थिका...।

१४ नियमः—अन्त्य 'न्' पुढे च्, छ्, झ्, (ङ्), ष्, (ष्) सपैकी व्यंजन आल्यास 'न्' चा अनुस्वार व विसर्ग होतो; आणि नंतर पुढे च्, छ्, असल्यास विसर्गाचा 'श्' होतो, झ्, (ङ्) असल्यास विसर्गाचा 'प्' होतो आणि ष्, (ष्) असल्यास विसर्गाचा 'स्' होतो.

एतस्मिन् लोके दु खं वर्तते—एतस्मिँल्लोके...।

अवदन् लोकाः वार्ताम्—अवदँलोकाः...।

१५ नियमः—अन्त्य 'न्' पुढे 'ल्' हे व्यंजन आल्यास 'न्' चा अनुनासिक्युक्त 'ल्' होतो (ँ).

योष. सैनिकान् शरी विष्यति—सैनिकाञ्शरी ...।

नृप देशान् जयति—देशाञ्जयति ..।

१६ नियमः—अन्त्य 'न्' पुढे च-वर्गातील च् व छ् हे तालम्य वर्ण आले पर 'न्' बदल च-वर्गाचे अनुनासिक देते.

नवीन शब्द

(आ) अभि+पत्-हृष्ट करणे	जमदग्निः (पुं.)- भर्पाचे नाव	पीवर (वि.)-उर रजकः-धोरी
उदकम्-पाणी उच्छ् (६ प. प.) -निवर्णे	दिव्य (वि.)-तेजस्वी, सर्गाव	लमुडः-डम्-पाटी लोचनम्-डोळा
आ+उद् (१० प. प.)- आरणे, आप्अदन करणे	धान्यरुणः-धान्याचा कण	शरः-बाण सस्मितम् (अ.)- स्मित करून
उद्+सृज्-सोदून देणे	परप (वि.)-कड, कटोर	हस् (१ प. प.) हांतणे
	निःसारय (प्रयोनक)- (नि.+य) पाठवून देणे	

प्रश्न

१ पुत्राल गोघात वर्तमानवाळाच्या रूपाबद्दल प्रथमभूतवाळा रूपे बोजा —

एकस्मिन् नगरे शुद्धपट नाम रजक प्रतिपसति । तस्य एक रासम अस्ति ।
द्विं स तस्मै साय न कच्छति । एकदा स व्याघ्रस्य चर्म* लभते । तदा
स चिन्तयति । अहम् एन रासम व्याघ्रस्य चर्मणा आच्छादयामि क्षेत्रेषु च
उत्सृजामि इति । एव स रासम क्षेत्रेषु रात्रौ उत्सृजति । क्षेत्रपाला त व्याघ्र
मन्यन्ते । अत ते त न नि सास्यन्ति । अनन क्रमेण स रासम पावर भवति ।
एकदा स अन्यस्य राममस्य शब्द शृणोति । स अपि उच्यै शब्द करोति ।
क्षेत्रपाला त शब्द शृण्वति । अत ते त रासम मन्यन्ते लगुडे च ताडयन्ति ।

२ पुत्राल वाक्यात प्रथमभूतवाळा रूपे बाजा —

जमदग्नि चतुर पुत्रान्	पक्षे वचने (निर + भर्त्) ।
अर्जुन इन्द्रस्य अर्धासने	(नि + सद्) ।
राम सता स्थाने स्थाने	(अनु + इप्) ।
अजुन वासुदेवस्य विग्रहरूप	दिव्येन नयनेन (इष्) ।
कर्ण कृष्णस्य हेतुम्	(ऊह) ।

३ पुत्राल रूप ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा — समपद्यत अकृन्तन्
व्यकिराम अधमन्, पराजयामहि ।

४ स थ करा — एतस्मिन् उद्याने रोहन्ति कृथा । अगच्छन् अवस्मात्
कुमारा बहि । अचयन् शूरा युदे राटामान् ।

५ सधि सोडून लिह — मारमवहसते सेवरा । वृक्षोत्पन्नाभ्यामैक्षत
कुमारा ।

* चर्म (चर्मन् या नपुं शब्दाचे प्रथमेचे परवचन) — चाम* चमया हे वृत्तिचे
परवचन

पाठ ११-विशेषणं.

१ (अ) चतुरेभ्यः शालेभ्यः तथा च चतुराभ्यः कन्याभ्यः शिक्षकः प्रभूतानि पारितोषिकाणि यच्छति—हुपार मुळाना व मुलीना शिक्षक पुष्कळ नक्षिसें देतात (देतो).

(आ) रम्येषु उद्यानेषु रम्यायां कौमुद्यां रम्यः पुष्पाणां गन्धः चित्तम् आह्लादयति—रमणीय बागामध्ये रम्य चन्द्रप्रकाशांत फुलांचा रम्य मुवाक मनाला आनंद देतो.

वरील वाक्यांत चतुर, प्रभूत, रम्य अर्थां अकारान्त विशेषणं योनिलेलां आहेत. त्यांची ह्रस्व, ज्या नामाची तीं विशेषणं आहेत त्यांच्या रुपांग्रमाणे लिंग, विभक्ति व वचन यामध्ये झाली आहेत.

विशेषण	नाम	लिंग	विभक्ति	वचन
चतुरेभ्यः	शालेभ्यः	पुं.	च.	बहुवचन
रम्यः	गन्धः	पुं.	प्र.	एकवचन
प्रभूतानि	पारितोषिकाणि	न.	द्वि.	बहुवचन
रम्येषु	उद्यानेषु	न.	ष.	बहुवचन
पंतु चतुराभ्यः	कन्याभ्यः	स्त्री.	च.	बहुवचन (चतुर+आ+चतुरा)
रम्यायाम्	कौमुद्याम्	स्त्री.	ष.	एकवचन (रम्य+ञ्+रम्या)

वरील उदाहरणांवरून थसे दिसून येईल की अकारान्त विशेषणं पुंलिंगामध्ये 'देव' प्रमाणे चालतात, नपुंसकलिंगामध्ये 'वन' प्रमाणे चालतात; स्त्रीलिंगामध्ये त्यांना 'आ' हा प्रत्यय जोडून 'मादा' प्रमाणे चालण्यात.

झांही अकारान्त विशेषणं स्त्रीलिंगामध्ये 'आ' म्हळ 'ई' हा प्रत्यय जोडून 'नदी' प्रमाणे चालविली जातात.

जणे—गौर-गौरी, कन्याप-कन्यार्णा, गात्र-गात्री, पावन-पावनी, शाभत-शाभती.

काही विशेषणास दोन्ही प्रत्यय जोडतात.

जसे—चण्ड—चण्डा—ण्डी, सुन्दर—सुन्दरा—री, पुराण—णा—णी,
नील—नीला—ली, विशाल—विशाला—ली, साधारण—साधारणा—णी.

२ एक, द्वि, त्रि, चतुर्, पञ्चन् (सख्याविशेषणे)

पु एक शब्द द्वौ शब्दौ त्रय शब्दा चत्वार शब्दा पञ्च शब्दा
स्त्री. एका भाषा द्वे भाषे तिस्र भाषा चत्वार भाषा पञ्च भाषा
न एकम् अक्षरम् द्वे अक्षरे त्रीणि अक्षराणि चत्वारि अक्षराणि पञ्च अक्षराणि

धराल उदाहरणात १ ते ५ या सख्याविशेषणाचा तीन्ही लिंगामध्ये उपयोग
केलेला आहे 'एक' हे एकवचनात, 'द्वि' हे द्विवचनात, 'त्रि, चतुर, पञ्च' हे
हा बहुवचनात चालविले जातात.

पुंलिंगी रूपे

स्त्रीलिंगी रूपे

एक	द्वि	त्रि	चतुर्	एक	द्वि	त्रि	चतुर्
एक	द्वौ	त्रय	चत्वार	प्र	एषा	द्वे	तिस्र
एकम्	„	त्रीन्	चतुर	द्वि	एकाम्	„	„
एकेन	द्वान्	त्रिभिः	चतुर्भिः	तृ	एषा	द्वान्	त्रिभिः
एकस्मि	„	त्रिभ्यः	चतुर्भ्यः	च.	एषाम्	„	त्रिभ्यः
एकरणात्	„	„	„	प.	एकस्या	„	„
एवस्य	द्वयो	त्रयाणाम्	चतुर्णाम्	प	एकस्या	द्वयो	त्रिणां
एवस्मिन्	„	त्रिषु	चतुर्षु	स.	एकस्याम्	„	त्रिषु
एः	द्वौ	त्रय	चत्वार	स	एषे	द्वे	तिस्र

नपुंसकलिंगीः—प्र. द्वि एवम् द्वे त्रीणि चत्वारि
स एक „ „ „

इतर विभक्त्याची रूपे पुल्लिंगा रूपाप्रमाणे

पञ्चन्ः—(पु स्त्री. न.) प्र स-पञ्च, द्वि-पञ्च, तृ-पञ्चभिः, च. पं-
पञ्चभ्यः, प-पञ्चानाम्, स-पञ्चसु.

सन्धिनियम

मूर्धन्य पुलकैः कार्यं न विद्यते—पुस्तकै कार्यं—सन्धि होत नाही.
 वृक्षयो. फलानि मधुराणि—वृक्षयो फलानि—सन्धि होत नाही
 कृपाविलः रत्नानि भूनिम्—कृपाविल रत्नानि—सन्धि होत नाही
 वृक्षा. फलानि धारयन्ति —वृक्षा फलानि— ..

१७ नियमः—बरील वाक्यांतल विसर्गापूर्वी निरनिराळे स्वर आहेत व पुढे
 क्, ख्, प्, फ् हीं कठोर व्यंजने आली आहेत म्हणून विसर्गाचा सन्धि
 होत नाही

नाविनाः तरन्ति सागरम् — नाविनास्तरन्ति .कास् त
 वनमार्गैः चरन्ति चोरा — वनमार्गैश्चरन्ति र्गिश् च
 पथिकः छात्रम् आश्रयते — पथिकश्छात्रम् .. क् ल
 कविः टीका करोति — कविटीका विद् टी .

१८ नियमः—विसर्गापूर्वी कौण्ठाहि स्वर अमळ व पुढे क्, (क्), च,
 छ्, द्, (ट्), यार्परी व्यंजने वाली तर विसर्गाचा अनुक्रमे क्, ख् व प्,
 असा परक होतो.

मुनिः शास्त्राणि पठति—मुनिः शास्त्राणि विवा मुनिदशाध्यानि... ।
 धेनुपाला. सारमेयान् पालयन्ति—धेनुपालाः सारमेयेन विवा धेनु-
 पादास्सार . ।
 चन्द्रस्य बह्लाः पौडस सन्नि—बह्लाः पौडस विवा बह्लाण्योग . ।

१९ नियमः—विसर्गापूर्वी कौण्ठादि स्वर अमळ व पुढे क्, प्, ख् ही
 कठोर व्यंजने अमली तर विसर्ग लक्ष्य राहातो किंवा विसर्गाचा अनुक्रमे क्,
 प्, ख् असा बदल होतो.

नवीन शब्द

(भ) नामे—छात्र, दिवा, प्रधर, भूतम् विद्योने—कर्म, कर्मल
 चाल, वीर्य, पवित्र, मयुर, दिव

(धा) नाने —आम्रः— वाग्याचें शाह	मृगः, हरिण.—हरिण मेघः—दग	नील—निळा पक्क—पिकलेल
आम्रम्—आवा (फळ)	यात्रिकः—यात्रेस्	परम—मोठा
कला—कला, चंद्राची कोर	रासभः—गाढव लाङ्गूलम्—शेपूट	प्रभूत—पुष्कळ मीपण—मयकर
कलौलः—काट	वायसः—कापळा व्याधः—पारधी	शीत—शीतल, घड श्वेत—
क्षेत्रपालः—शेत बरी	शीतम्—थडी विशेषणें—गर्भार—खोल	शुभ्र— } पाडरा
खड्गः—तलवार	घन—दाट	इयाम—वाळा
चन्द्रिका—चन्द्र प्रकाश	चण्ड—ऊष्ण द्वितीय—दुसरा	सुलभ—सोपा क्रियापदे—आ + नी— आणणें
चारः—हेर	चतुर्थ (चौ—थीं)—चवथा तुङ्ग—उच	नि+सद् (निपादति) —वसणें
छत्रम्—छत्रा	दीर्घ—खाव	खन् (१ प. प.)— खणणें
धारा—धार	निश्चित—तीक्ष्ण धवल—पाटरा	शुष् (४ प. प.)— सुक्कणें
नासिका—नाक	निखिल—अखिल—सर्व	
निवासः—राहाणे		

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात कसातील विशेषणाची योग्य ता रूपें बोचा —

- १ (शीतल) छायाचा वाक्य निपादति ।
- २ (निश्चित) सणै व्याध भृगु विप्यति ।
- ३ धनिक (प्रभूत) कालाभ्य भूषणानि शच्छति ।
- ४ (इयाम) मेणा (प्रभूत) तल वर्षा—त ।
- ५ (गर्भार) वर्षाषु जल न शुष्यति ।

- ६ (अक्षर) चन्द्रिकया (निखिल) मृथ्वी शोभते ।
 ७ नरस्य (एक) नासिका (द्वि) कर्णा (द्वि) नयने च सन्ति ।
 ८ अश्वस्य (चतुर) पादा (दीर्घ) लाङ्गूल च वर्तन्ते ।
 ९ (चतुर) मुखानि ब्रह्मदेवस्य (चतुर) दिशासु सन्ति ।
 १० मोक्षस्य (त्रि) मार्गाणा भक्तिमार्ग (मुलम) ।
 २ पुढील नामविभाग व विशेषणविभाग यांच्या योग्य जोड्या लावा —

नामविभाग		विशेषणविभाग	
१ वायसस्य स्वर	६ नदीना जल्म	१ पक्वानि	६ चण्ड
२ गनस्य आकार	७ व्याघ्रस्य स्वभाव	२ भीषणा	७ मधुरम्
३ रङ्गस्य धारा	८ रासभस्य रणी	३ दीर्घो	८ तादशा
४ आत्रस्य फलानि	९ शहरस्य नयनानि	४ करेण	९ हिंस्र
५ सागरस्य कणोटा	१० सूर्यस्य प्रकाश	५ त्राणि	१० स्थूल

३ पुढील विशेषणे वाक्यात शोना —

नील, पवित्र, चक्षुल, कोमल, दरिद्र, तुल्य, चतुर्थ, द्वितीय, परम, घन.

४ सन्धि सोडवून लिहा — अश्वस्तृणानि भक्षयन्ति । वृक्षइच्छत्या तीपयति जनान् । वृषाश्वारं पश्यन्ति ।

५ सन्धि वरून लिहा — पान्थ छायायाम् उपविशति आनन्देन । यात्रिना तीर्थानि भ्रष्टति । धारयति सेवकं छत्रं नृपस्य उपरि ।

पाठ १२—विशेषणं (धातुसाधित, भूतकालदर्शक)

१. वालो ग्रामं गतौ—दोन मुलगे गावाला गेले

राम. रावणाय क्रुद्धः—राम रावणावर रागावला

समुद्र. वातेन क्षुब्धः—समुद्र वाऱ्याने खवळला

जननी पुत्रस्य पराक्रमेण मुदिता—आई मुलाच्या पराक्रमाने
खानदित आली

चन्द्र. प्रकाशित.—चन्द्र प्रकाशला

वैरम् वृद्धम्—वैर वाडले

एकल वाक्यात क्रियापदे योजलेला नाहीत परंतु त्यांच्या ऐवजी गत, मुद्ध, क्षुब्ध, मुदित, प्रकाशित आणि वृद्ध अशा भूतकालदर्शक धातुसाधित विशेषणं योजलेला आहेत त्यांचा रूप अकारान्त विशेषणप्रमाणे कर्तृपदाच्या लिंग, विभक्ति, वचन यांना अनुसरून घाला आहेत, कारण वरील एव धातु अव्यय आहेत

गतं—वाली-पु प्र द्विवचन—गती-पु प्र द्विवचन

जनना-घी प्र ए व—मुदिता-घा प्र ए वचन

वैरम्-न प्र ए व—वृद्धम्-न प्र ए वचन

२. घालेन अध्ययनं कृतम्—मुलांने अभ्यास केला

नृपेण वार्ता श्रुता—राजानें बातमा ऐकिली

मालाकारेण वृक्षा सिता—माळ्याने झाडे शिंपली

वरील वाक्यातहि क्रियापदाऐवजी भूतकालदर्शक धातुसाधित विशेषण उपयोगात आणलेली आहेत परंतु तीं सगळी धातुची अकारान्त रूप लिंग, विभक्ति व वचन यांमध्ये प्रथमात कर्मपदाप्रमाणे घाली आहेत व मूळ कर्तृपदाचक शब्द सुतीयेत योजलेले आहेत

गवहन भसें दिसून येईल का भूतकालीन क्रिया करील त-हेचीं धातुसाधित विशेषणें उपयोगात आणूनहि दर्शविता येईल मात्र असा रूपाचा वाचयात उपयोग करताना ती सकर्मक धातूंची आहेत की अकर्मक धातूंची आहेत याचा नीट विचार वेला पाहिजे कारण त्यावरच वाक्यांचा रचना वर दशावित्याप्रमाणें अवलंबून राहिल

३ कृतं निश्चयं प्राप्तः न त्यजति—वेलेला निश्चय राहावा मनुष्य सोडून देत नाही

लभ्येन विजयेन नृपः तुष्यति—मिळालेल्या विजयानें राजा खुश होतो.

वरील वाक्यात भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण ज्या नामाची त्यांचा सम्य आहे त्याचे बरोबर सामान्य विशेषणाप्रमाणें उपयोगांत आणलेली आहेत

४ कांहीं अकर्मक धातूंचीं भू० का० चा० धातुसाधित विशेषणें

पठ (हा) + अच्-पठायित । सम् + कृष्-समुद् । गम्-गत । जन्-जात । तुप्-तुष्ट । भू-भूत । नच्-नष्ट । प्र + कुप्-प्रतुष्ट । प्रश्-प्रष्ट । पत्-पठित । मद्-मत्त । मद्-मम । मृ-मृत । स्म-स्मृत । आ + हृ-आहृष्ट । उप + विष्-उपविष्ट । अम्-आन्त । स्था - स्थित । उद् + स्था-उत्थित ।

कांहीं सकर्मक धातूंचीं भू० का० चा० धातुसाधित विशेषणें.

इष्-इष्ट । कृ-कृत । वि + कृ-विकृष । गी-गात । ग्रह्-ग्रहात । नि-नित । नी-नीत । इष्-इष्ट । वि + जू-वितर्ष । त्यच्-त्यस्य । दर्-दग्ध । दा-दत्त । आ + दिन्-आदिष्ट । धृ-धृत । नम्-नत । पा-पीत । प्रच्छ्-च्छृ । आ + र्भ-आरण्य । लम्-लम्भ । रक्ष्-रक्षित । व्यप्-विद्ध । भु-भूत । सृष्-सृष्ट । आ + हे-आहृत । कृष्-कृषित । शल्-शालित । ऋ-अर्षय-अर्षित । स्था-स्थापय-स्थापित ।

सन्निनियम

उमं गच्छति वनम्-उम उ गच्छति उमो गच्छति

नर अभ्युदय वाञ्छति—नर उ अभ्युदय नरोऽभ्युदय

२० नियम —विसर्गापूर्वी 'अ' आणि पुढे 'मृदु व्यचन किंवा अ' असले तर विसर्गाचा 'उ' होता व तो मागाल 'अ' मध्ये मिल्हून त्याचा 'ओ' होतो

सोध इच्छति विनयम्—सोध इच्छति ..

बाल उदकं पिबति—बाल उदक

वृक्ष एतै पुष्पै शोभते—वृक्ष एतै

२१ नियम —विसर्गापूर्वी 'अ' व पुढे 'अ शिवाय स्वर' असेल तर विसर्गाचा लोप होतो व विसर्गाचा लोप झाल्यामुळे एकमेकापुढे येणाऱ्या स्वराचा सन्धि हात नाही

बाला. गच्छन्ति पाठशालाम्—बाला गच्छन्ति

„ रमन्ते वन्दुरेण—बाला रमन्ते

इच्छन्ति ज्ञानम्—बाला इच्छन्ति

उत्तिष्ठन्ति आसनेभ्य—बाला उत्तिष्ठन्ति

२२ नियम —विसर्गापूर्वी 'आ' आणि पुढे 'मृदु व्यचन' अथवा 'कौफतादि स्वर' असेल तर विसर्गाचा लोप होतो, व नंतर एकमेकापुढे येणाऱ्या स्वराचा सन्धि होत नाही

एष —स अस्ति उद्याने—एषोऽस्ति सोऽस्ति

एष —स इच्छति विनयम्—एष—स इच्छति

एष —स उत्तिष्ठति भासनात्—एष स उत्तिष्ठति

एष —स पश्यति मित्रम्—एष—स पश्यति

एष —स नमति देवम्—एष—स नमति

२३ नियम —एष व स यांच्या विसर्गापुढे 'अ' आल्यास विसर्गाचा 'उ' होतो तो 'उ' मागाल 'अ' मध्ये मिळतो व 'ओ' होता आणि नंतर पुढील अचा अवग्रह (ऽ) होता

* ओ वा स्वरानन्तर येणाऱ्या 'अ' चा लोप होऊन 'दान' च्या अर्थाचे अवग्रह (ऽ) लिहितात

'यपः व सः' यांच्या विसर्गापुढें 'अ' किंवाच इतर स्वर किंवा
पणेदि मूट किंवा कडोर व्यंजन थालें तर विसर्गाचा छेप होतो.

नवीन शब्द

(अ) अधिपारः, आनन्दः, उपदेश, नाराः, निधयः, कृतान्तः, वैरम्,
विजयः, शास्त्रम्, साहाय्यम्, सेना.

(आ) अट् (१ प. प. अटति)- हिटणे	वर- (१ प. प.)-चाळणे, गवन साणे
अनु + रुघ् (अनुरुष्यते)- आज्ञा पाळणे	पट् (१ प. प.)-पाठ म्हणणे प्रघ्नः, प्राघ्नः-सहाणा मनुष्य
अनु + सू (अनुसूति)- अनुसरणे	भयणम्-भुंकणे
आ + धि (१ ट. प.)- बाधय करणे	पालय (पा. २ प. प.-प्रयोजक)- पाळणे
अर्धः-गंपति, इष्य	भिभ्रुकः-भिमारी
आगमनम्-रेषे	महाभ्येता-शौचे नांव
चन्द्रापीडः-शावपुत्राचे नाव	घनमार्गः-रानातील वाट सैनिकः-शिपाई

प्रश्न

१. पुढील मूतकालां घातुमाधित विनोदणे सामान्य विशेषचाप्रमाणे वाक्यात
वेत्राः—

इत, मुदित, समुद्र, गन्तुट, आरब्ध.

२. वंशातील घातुंची मूतकालवाचक धा० वि० कोना.

१ व्याधेन बाणे मृगः (मृग) । २ मैत्रिणः वीराः (मृ) ।

३ कृष्ण्य वपस्वाः दनुनायाः तीरं (मृ + रया) । ४ मृगधारेण
पुत्राणि (मृ + कृ) ।

५ विषान्निवृत्त दारण्य (मृ + र्) । ६ प्राग्जनेन पुत्र. (आ + रे) ।

- ७ जनकेन वन्याभ्य. भूषणानि (दा) । ८ प्रवासैत पथिका (धम्) ।
९ वानराः वृक्षस्य वायाम् (आ + इद्) । १० वसिष्ठेन राम
(वा + दिष्) ।

३ पुढील शब्दांची योग्य ती रूपे शोडून वाक्ये तयार कराः—

- १ ईश्वर, वसुधा, भवतीर्णा, दुर्जन, नाश.
- २ चन्द्रापीड, वृत्तान्त, धृत, महाश्वेता.
- ३ वानर, साहाय्य, राम, राक्षस, सेना, जित.
- ४ जनक, पुत्र, अपराध, क्षान्त.
- ५ झुंकर, भयम, चोर, पलायित.

४ सन्धि सौटवून लिहाः—एषोऽश्मन देवालयो गजाननस्य । एकदपथो
यमुनायास्तारि उपाविशन् । जना इच्छन्त्येतेऽविवारम् । स बालोऽनुसरत्युपदेश
जनवस्य ।

५ सन्धि रहून लिहा — एष भिक्षुः याचते भवेम् । पुत्राः अनुद्वन्द्वे
भक्षेणम् । छात्रा उत्तिष्ठन्ति आसनेभ्य अध्यापकस्य आगमने ।

पाठ १३—इकारान्त नामे व विशेषणे.

१ कचिषु (कर्षीमध्वे) कालिदासः श्रेष्ठः । कचयः (कवि) नृपान्
घर्णयन्ति काव्येषु । नृपः अरिणा सह (शत्रुशेखर) मुष्यते । रवेः
(सूर्याचा) प्रकाशः मध्याह्ने चण्डः । कपिभ्यः (वानराना) फलानि
रोचन्ते । मुनिभ्यः (मुनीनामून) ज्ञानं लभन्ते शिष्याः ।

वरील वाक्यात पुं. लस्य इकारान्त नामे—कचि, अरि, रवि, कपि,
मुनि—निरनिराख्या विमकीत योजवेली वारेन. त्याची रूपे पुढे दिलेल्या
'कवि' शब्दाच्या रूपाप्रमाणे होतात.

इकारान्त-पुंलिङ्गः कविशब्दः ।

कवि	कवा	कवय	प्र	कवे	कविभ्याम्	कविभ्य	प.
कविम्	„	कवान्	द्वि	„	कव्यो	कवीनाम्	प
कविना	कविभ्याम्	कविभि	तृ.	कवी	„	कवियु	स.
कवये	„	कविभ्य	च	हे कवे	हे कवा	हे कवय	स.

ह्रस्व इकारान्त नामे चाल्बिताना तृ ए व आणि प च व यामध्ये 'न्' चा 'ण्' होईल की काय हे पाहिले पाहिजे.

इकारान्त पुंलिङ्गी नामे

(अ) ऋषि, कवि, व्याधि, निधि, मुनि, यनि.

(आ) अरि.-उद्यु षपिः-वानर हरिः-विष्णु, इन्द्र,
अलिः-भुगा कलिः-माहण, कलियुग सिंह, वानर
असिः-तलवार राविः-सूर्य

२ मन्दा गतिः (गति) गजस्य । मुनिः ईश्वरं प्रोणयति भक्त्या (मनीने) । रात्रिषु (रात्री) सञ्चरन्ति निशाचराः । बुद्धेः (बुद्ध्या) प्रवर्षेण नरः कीर्तिं (कीर्ति) लभते । भूमिः (जमिना-पत्र) उद्भयन्ते फलोताः । मुक्तये (मोक्षारिता) यतन्ते यतयः ।

वरील वाक्यांत-गति, भक्ति, रात्रि, बुद्धि, कीर्ति, भूमि, मुक्ति- हीं श्रीलिङ्गा इकारान्त नामे निरानिराख्या विमर्चांत येनलेली आहेत. त्याचा रूपे पुढे दिलेच्या 'भक्ति' शब्दाप्रमाणे करावा मात्र प च व वनत 'न्' चा 'ण्' होईल की काय हे पाहिले पाहिजे.

ह्रस्व इकारान्त खालिगी नामाचे दोन भाग पडतात

(१) मूळ धातूला ' ति ' हा भाववाचक नामाचा प्रत्यय जोडून झालेली (तिबद्दल सन्धितयमानुसार टि, डि, धि, नि असा फरक होता)

(२) मूळ इकारान्त नामें

१—कृतिः, जातिः, दृष्टिः, धृति, नीतिः, प्रवृत्तिः. (स्वभाव प्रथा, मन्त्री), प्रतिवृत्तिः (प्रतिमा), प्रातिः, बुद्धिः, भूति (भरभराट), रतिः (प्रेम, मदनाच्या भावेंचें नाव), रुटि, घसतिः, वृत्तिः (वागणूक, जावनक्रम), ध्रुतिः (वेद), सृष्टिः, स्मृतिः (ग्रन्थाचें नाव, आठवण)

२—भूमिः (जमीन), मूर्तिः, रात्रिः.

३ मैत्रः चारोणा (पाण्याचा) वाहकः । तद्भागस्य वारिणि (पाण्यात) कमलानि रोहन्ति । वारिभिः (पाण्यानें) सिञ्चन्ति मैत्रा. पृथ्वीम् ।

बराळ वाज्यात ' वारि ' या नपुंसकलिगी ह्रस्व इकारान्त नामाचा लक्षणोपदेश केलेला आहे सधृतमध्ये ह्रस्व इकारान्त नामें फारशी नाहीतच

इकारान्त. नपुंसकलिङ्गः वारिश्चाब्दः ।

वारि	वारिणा	वारणि	प्र.	वारिण	वारिभ्याम्	वारिभ्य	धं
"	"	"	डि.	"	वारिणो	वारिणाम्	ष
वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभि	तृ.	वारिणि	"	वारिषु	सं
वारिणे	"	वारिभ्य	च.	हे वारि रि	हे वारिणा	हे वारिणि	सं

४ सुरभ्या (सुवासिन) मालया मत्तः ईश्वरं पूजयति ।

शुचिनि-शुचौ (पवित्र) वा तीर्थे जना. स्नानं कुर्वन्ति ।

शुचिना (पवित्र) आचारेण नर. आदरम् अर्हति ।

भूरये (पुण्य) अर्थाय सर्वे जना. स्पृहयन्ति ।

गङ्गाया. जलं नरस्य भूरीणि (पुण्य) पापानि नाशयति ।

बरीळ वाज्यात इकारान्त विशेषणें—सुरभि, शुचि, भूरि—ही बोनतीं आहेत त्यांची रूपें पुढिल्यामध्ये ' वचि ' प्रमाणें, खालियामध्ये ' मति ' प्रमाणें

व ननुसकल्लिआसभ्ये 'चारि' प्रमाणं आणि चतुर्था ए. व. ते सप्तमी ए. व.,
पठो-द्विवचन आणि सप्तमी-द्विवचन, यामध्ये 'फवि' प्रमाणेहि होतात.

शुचि. नपुं. च. ए. व.—शुचिने-शुचये, पं. व प. ए. व.—शुचिनः-
शुचने, स. ए. व.—शुचिनि-शुचौ, प. व स. द्विव.—शुचिनो-शुच्योः.

सन्धिनियम

हरिः घसति वैतुष्टे-हरिर् घसति-हरिर्वसति...

वाणैः अरिं विध्यति योषः-वाणैर् अरिं-वाणैररिं...

रघेः जातपः चण्डः-रघेर् जातपः-रघैरातपः.....

* सूर्यचन्द्रयोः दर्शनम् आह्लादयम्-सूर्यचन्द्रयोर् दर्शनम्-सूर्यचन्द्र-
योर्दर्शनम् ।

२४ नियमः—विसर्गापूर्वो 'अ-आ' शिवाय स्वर व पुट्टे 'स्वर' अथवा
'मृदु व्यंजन' असेल तर विसर्गाचा 'र्' होतो आणि तो पुढील स्वराल मिळत
त्याचे पूर्णाक्षर होते अथवा पुढील व्यंगनाला जोडला जातो.

नृपतिः रक्षति प्रजा-नृपतिर् रक्षति-नृपती रक्षति...

वाणैः रामः व्युध्यत-वाणैर् रामः-वाणै रामः...

पुत्रालयोः* रामः क्रिग्रः-पुत्रालयोरू रामः-पुत्रालयो रामः ...

रविः रात्री न प्रहासते-रविर् रात्री-रवी रात्री...

प्रातर् रमते कन्दुपेन बालः-प्रास्ता रमते...

पुनर् रथ्यया पावति चोरः-पुना रथ्यया...

२५ नियमः—विसर्गाबद्दल आलेल्या अथवा मूळच्या 'र्' चा व्यंजनापुट्टे
'र्' ने धारंभ झालेला मृच्छ आला तर पहिल्या 'र्'चा स्तोप होतो व मार्गील
द्वार तस्य असेल तर दीर्घ होतो.

भोः इह आगच्छत (वा)-भोर् इह-भोरिह...

भोः मम वचनं शृणुय (गेफा)-भोर् मम-भोर्मम...

भोः फटं मम जीवितम्-भोः फटं...

२६ नियमः—'भोर्-अं-अहो' चा संबोधनाचा आत्मदाच्या विसर्गापुट्टे

मृदु व्यंजन विंवा स्वर आळ तर विसर्गांचा 'र' होतो, आणि पुढे कठोर व्यंजन आल्यास सन्धि होत नाही.

टीप —* सम्प्रसारणे दोन अथवा अधिक समान महत्त्वाचीं नांभे एके ठिकाणीं जोडून लिहितात अशा सामासिक शब्दाला द्वन्द्व समाग वरणात् अशा द्वन्द्व समासाचे लिखन शकण्या पदाच्या लिखाप्रमाणे काढते व कचन समासातील पदानां दर्शविलेल्या सखेक अवलंबून असते पसे—सूर्य च चन्द्र च—सूर्यचन्द्रौ । कुश च लव च—कुशलवौ । धर्म चीन अर्जुन च—धर्मभीमार्जुना । वन्दा मूलानि फलानि च—वन्दमूलफलानि ।

नवीन शब्द

अटची-अरण्य	पीडाकर (वि)-पास देणारा
आतपः-सूर्याची उष्णता	प्रमुख (वि)-सुराय
उच्छ्वासः-बाहेर टाकलेला श्वास	प्राकृत (वि)-सामान्य
तडाग.-गम्-तलाव	मन्द (वि)-हळू जाणारा
अशक्य-(वि)-करता न येण्या	प्रार्थना-विनवणी
	सारखें
कष्ट (वि)-हु खदायक	मारवाहकः-ओक्षें उचलणारा
नव-नवीन (वि)-नवें	मध्याह्नः-दुपार
निशाचरः-राजस	रथ्या-रस्ता
प्रकर्षः-अति वाढ	वैकुण्ठम्-विष्णूचे निवासस्थान
पण्डितः-विद्वान् मनुष्य	वर्ण (१० उ. प)-वर्णन करणें
प्रमादः-जोर, पराक्रम	विहीन (वि.)-नमलेला
हेमन्तः-हिशाब्द	स्निग्ध (वि)-प्रेमळ
	सम्+चर् (सधरति)-हिङ्गणें

शङ्क

१ पुढील वाक्यात वसात दिलेल्या शब्दांची योग्य रूप वीजा —

- १ (व्याधि) मनुष्यास शरीर पीडयन्ति ।
- २ (मृपति) (अरि) मह (अति) दुष्यन्ते ।
- ३ (रवि) उदये शृषीबला क्षेप्राणि गच्छन्ति ।

- ४ (रात्रि) निरिच्छा (सृष्टि) अन्यकारे निमज्जति ।
 ५ हेमन्ते शीताना (वारि) स्पर्श पीडाकर भवति ।
 ६ (स्मृति) चतस्रणा (जाति) आचार वर्णित ।
 ७ (भूमि) मेघा (वारि) सिञ्चन्ति ।
 ८ (विपत्ति) (धृति) विद्वाना नरा नश्यन्ति ।
 ९ (यति) (वसति) अटव्या वतत ।
 १० (कवि) प्रमुखेन (गाहति) वासोवचने सीता दृष्टा ।

२ पुढील रूपे पूर्णपणे ओळखून पुढील वाक्यामध्ये योग्य ठिकाणा योजा —
 धृता , राशीन् , हरे , रुढिम् , कीर्तये , मुनिम् , फले , सृष्टी , रीति , मूर्तये

१ ————— प्रभावेण वर्माना सङ्कर भवति । २ कवे ————— किमपि
 असाक्य न । ३ पण्डिता ————— स्पृहयन्ति । ४ यतय सतारात् —————
 इच्छन्ति । ५ प्राकृता जना ————— अनुसरन्ति । ६ भक्त ईश्व
 रस्य ————— पुण्याणि अर्पयति । ७ नवीना ————— जनेभ्य रोचते । ८
 भक्ताना प्रार्थनया ————— चित्त द्रवति । ९ धान्यस्य ————— आन-
 यन्ति भृत्या । १० स्मृतय ————— अनुसरन्ति ।

३ पुढील नामांच्या रूपाना योग्य अर्था दिलेल्या विशेषणाची रूपे योजा —
 (सुरभि) पुष्पे । (शुचि) मत्स्या । (सुरभि) उच्छ्वासात् । (शुचि)
 श्चिम् । (भूरि) कीर्तये ।

४ सन्धि वचन लिहा —

एतै छान्ने अध्ययन कृतम् । कवि रचन्याम् आचारो तारका अप
 रम् । हरि उद्विष्टान् पुनर् रात्री । भो भारवाहक अत्र कि तिष्ठसि ।

५ सन्धि सादबून लिहा —

शत्रोरैता सेना बाणैर्वासाविष्यन् । मित्रयोरुपदेशेन कृष्णोऽप्यविन्दत मुत्तम् ।

पाठ १४—उकारान्त नामें व विशेषणें.

- १ कामः क्रोध. च प्रवलीं रिपू (शत्रू) घर्तते ।
 चातकाः जलस्य विन्दून् (विन्दू) मेघेभ्यः अपेक्षन्ते ।
 भानुना (सूर्यानि) प्रकाशितं भूतलं शोभते ।
 पशुभ्यः (पशूना) तृणं रोचते ।
 शत्रोः (शत्रूणां) रक्षणम् इच्छन्ति पौराः ।
 इन्दौ (चन्द्रावर) कलङ्कः घर्तते ।
 विनीतः छात्रः गुरुणा (गुरुनीचा) आशां न उल्लङ्घयति ।
 हे साधो (साधुपुत्र्या) तव उपदेशम् अहं न विस्मरामि ।
 वरील वाक्यात्—रिपु, विन्दु, भानु, पशु, शत्रु, इन्दु, गुरु,
 साधु—हे उकारान्त पुलिगी शब्द भिन भिन विगचीत योजिलेसे बाहेत.

उकारान्त. पुलिङ्ग. भानुशब्द. ।

भानु	मान्	भानव	प्र.	भानो	भानुभ्याम्	भानुभ्य	पं.
भानुन्	भानू	भानून्	टि.	भानो	भान्वो	भानूनाम्	प.
भानुना	भानुभ्याम्	भानुभि	तृ.	भानौ	„	भानुषु	सं.
भानवे	„	भानुभ्य	द्य.	हे भानो	हे भानू	हे भानव	सं.

उकारान्त पुलिगी नामाचीं 'भानु' प्रमाणे रूपे भरताना तु ए वचन आणि प व वचन पात जहर तेथे 'न्' वा 'प्' बेला पाहिजे

(व) एतु, वन्दु, विन्दु, मृत्यु, वायु, विष्णु, शत्रु, साधु

(आ) अस्तु.—प्राणः	प्रभुः—मालक, धनी	विधुः—चन्द्र
इषु—बाण	राहुः—ग्रहाचें नांव	शम्भुः—शङ्कर
परशु.—कुहाड	रिपुः—शत्रु	मिश्रु—रहान मूल

* अस्तु व प्राण हे शब्द नेहमीं बहुवचनात योज्यात.

२ मित्रस्य प्राणानां रक्षणे साधयः तन्वाः (देवाः) त्यागम् अपि न गणयन्ति । ह्रगाः चक्षुः (चोर्चने) उदरं पूरयन्ति । अन्घाः कदाचित् रज्जुं (दोरीला) सर्पे मन्यन्ते । दिल्लीयेन धेनोः (गाईकट्टन) घरः लघ्वः । शरव्याः (शरव्या) तीरे अयोध्या तिष्ठति । शत्रोः चमूनाम् (सैन्याः) उपरि वीरः दायान् किरति । रामः वध्वा सह (पत्नीवरोध) अरण्यं गतः । स्तुपा श्वशुरं श्वश्रुं (सामूला) च आपृच्छते जनकस्य गृहं च गच्छति ।

वरील पात्र्यात हस्त व दीर्घ उ-ऊकारान्त स्त्रीलिङ्गी नामे भोजलेली आहेत. त्यापैकी हस्त उकारान्त स्त्रीलिङ्गी नामे 'धेनु' प्रमाणे वाढवावी व दीर्घ ऊकारान्त 'वधू' प्रमाणे वाढवावी.

उकारान्तः स्त्रीलिङ्गः धेनुशब्दः । ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः वधुशब्दः ।

धेनुः	धेनु	धेनुवः	प्र.	वधुः	वधु	वधुः
धेनुम्	"	धेनुः	द्वि.	वधुम्	"	वधुः
धेनुः	धेनुभ्याम्	धेनुभिः	तृ.	वधुः	वधुभ्याम्	वधुभिः
धेनुवो-वै	"	धेनुभ्यः	च.	वधुवै	"	वधुभ्यः
धेनुः-न्वाः	"	"	पं.	वधुः	"	"
"	धेनुयोः	धेनुताम्	प.	"	वधुयोः	वधुताम्
धेनु-न्वाम्	"	धेनुषु	स.	वधुः	"	वधुषु
हे धेनु	हे धेनु	हे धेनुव.	सं.	हे वधु	हे वधु	हे वधुः

उकारान्त स्त्रीलिङ्गी नामे.—वधुः—घोष, वधुः—देह, धेनुः—गाय, रज्जुः—दोरी.

ऊकारान्त स्त्रीलिङ्गी नामे.—वधुः—घोष, वधुः—सैन्य, वधुः—गणपतय बाव्य, वधुः—नवरी, वधुः, पत्नी, शरव्युः—नदीचे नांव, श्वश्रुः—घात.

३ शोकेन नयनयोः अधूनि (श्चु) उद्भयन्ति ।

मधुपः पय मधुनः (मधुः) मार्मिकः ।

दुर्लभाय वस्तुने (वस्तुकरता) न स्पृहयति प्राज्ञः ।

अरूपेण वस्तुना (द्रव्याने) न तुष्यति क्षदर्यः ।

बरील वाक्यात हल उकारान्त नपुंसकलिङ्गी नामाचा रूपे योनटेकी आहेत

उकारान्त. नपुंसकलिङ्ग मधुदाप् ।

मधु	मधुनी	मधुनि	प्र	मधुन	मधुभ्याम्	मधुभ्य	पं.
,	"	"	दि	"	मधुनो	मधुनाम्	प.
मधुना	मधुभ्याम्	मधुभि	त्	मधुनि	"	मधुतु	स
मधुने	"	मधुन्य	च.	हे मधो-धु	हे मधुना	हे मधूनि	सं

हल उकारान्त नामे 'मधु' प्रमाणे चालवावी व 'न्' या 'ण' जहरे तेथे करावा

(अ) मधु वस्तु

(आ) तालु-तोंडाच्या आतील पर्या भाग, मधु-मध, वस्तु-धन

४ उकारान्त विशेषणें

गुरु भार. । पट्ट -पट्टी कन्या । स्वादु फलम् ।

उकारान्त विशेषणें पुल्लिंगामध्ये 'भातु' प्रमाणे चालवावी स्त्रीलिंगामध्ये 'धेत्' प्रमाणे अथवा दीर्घ ई जोडून 'नदी' प्रमाणे चालवावी व नपुंसकलिङ्गामध्ये 'मधु' प्रमाणे चालवावी, मान चतुर्थी ते सप्तमा एकवचन आणि पञ्च सप्तमीद्विवचन नामध्ये विनोदाने 'भातु' प्रमाणेहि रूपें करावीं

जसे स्वादु (न) — स्वादुने-स्वादवे-च ए व स्वादुन-स्वादो-ए व प ए व स्वादुनि स्वादो-स ए व स्वादुनो-स्वादो-ए व स द्विवचन

उकारान्त विशेषणें — गुरु-जड, मोग, चार-गुंदर, तनु-लहान, बारीक, पट्ट-दुपार, वट्ट-गुफळ, मन्तु-मन्त्र लघु धोज, एहन, स्वादु-गोड

टीप — उकारान्त विशेषण्याच्या अन्त 'त' पूर्वी चर सयुक्त अथवा अनेक तर स्त्रीलिंगामध्ये एक धेत्प्रमाणे रूपें करावीं जसे—पाण्डु रात्रि ।

सन्धिनियम

बाल कमले ईदते—बाल कमले ईसते ।

कवी आगच्छत नृपस्य सभाम्—कवी आगच्छत ।

क्रोध लोभ च रिपू अजाप पाडाकरी— रिपू अतीव ।

एते द्वे वस्तुनी अह यज्ञामि— वस्तुनी अह .. ।

२७ नियम —वरील वाक्यातल कबळ, कवी, रिपू, वस्तुना वा इद्रोयान्त शब्दाच्या शेवटल इ, ऊ व ए यांच्यापुढे आलेल्या स्वराशी त्याचा सन्धि होत नाहीं। या स्वरास 'प्रथम' स्वर असे म्हणतात

१ प्रमो अस्मान् रक्ष—प्रमो अस्मान् किंवा प्रमोऽस्मान् ।

२ इन्द्रो अय रम्य तव निम्बम्—इन्द्रो अय किंवा इन्द्रोऽय ।

३ विष्णो इच्छामि मोक्षम्—विष्णो इच्छामि किंवा विष्णोऽच्छामि—
किंवा विष्ण इच्छामि ।

४ भानो—एष चण्ड प्रकाश अस्तद्य —भानो एष किंवा भानोऽेष
किंवा भान एष ।

२८ नियम —वरील वाक्यातस्त असे दिसून येईल कीं सर्वोपनाशी स्वरांत पदाचा पुढे येणाऱ्या स्वराशी विक्र पाने सन्धि केल्या जातो, आणि त्या वेळला सन्धि होतो त्या वेळेस मागील स्वर 'ओ' असून पुढील स्वर 'अ' असल्यास त्याचा लोप करून त्याचे जागी (ऽ) अक्षरही लिहितात आणि इतर स्वर असल्यास 'ओ' वा 'अव्' असा परक कर्ज 'व्' पुढील स्वरात मिळवून त्याचे पुढार करितात अथवा 'व्' चा लोप करतात

वन्दामहे ईश्वर वयम्—वन्दामहा ईश्वर किंवा वन्दामहायीश्वर ।

(नमस्कार वच् वा)

तस्मै अह वल्गम्—तस्माय किंवा तस्मा अह । (मित्र दे)

तस्मै अतङ्कार यच्छामि—तस्मा अतङ्कार किंवा तस्मापितङ्कार ।

२९ नियम —शब्दापुन वाच्य 'ए' पुढे ये—तादि स्वर शाला तर 'ए' वा 'आम्' अथ परक क्तावा व 'व्' पुढील स्वरात मिळवून पुढार करणे किंवा 'व्' चा लोप करवा

बलौ एव विचित्र प्रकार जायते—बलावेव—किंवा कला एव ।
 गुरो अताव स्नेह छात्राणाम्—गुराचतीव किंवा गुरा अतीव ।
 रात्रौ इतस्तत सदरन्ति राक्षसा—रात्रावितस्तत किंवा रात्रा
 इतस्तत ।

३० नियमः—शब्दाभ्या अन्त्य 'औ' चा पुढाल स्वराशी सन्धि करतांना
 'औ' चा 'आव्' असा करक होतो व त्याताल 'व्' पुढील स्वरात मिळवून
 पूर्णाक्षर करतात किंवा 'व्' चा खोप करतात

टीप—य् किंवा व याचा खोप साक्ष्यामुळे एकमेकापुढे येणाऱ्या स्वराचा पुढा सन्धि
 होत नाही

नवीन शब्द

(अ) त्याग, प्रसिद्ध (वि), वर, शोक, सभा	
(आ) अन्ध (वि)—आधळ	कीटः—कीटकः—किडा
आस्पदम्—जागा	घटः—मडकें
आ+ह्लाद् (१ वा ५)—	चातकः—पश्याचें नाव
आनदित होणें, आह्ला	दिलीपः—रघुवशातील राजाचें नांव
दयति (प्रयोजक)—	निपात—पडणें
आनदित करणें.	निषिद्ध (वि)—निषेध केलेला
उद्+लृङ्घ (उल्लङ्घते—उल-	पूर (४ वा ५.—पूर्वते १० उ. ५-
ल्लङ्घति)—ओलाडणें,	पूरयति—ते)—गरणें
उलपन करणें	पीरः—शहरवासा मनुष्य
कदर्यं—रूपणः—कनूप	मधुपः—भुगा
मनुष्य	मार्मिकः—मर्म ओळखणारा
फलङ्कः—टांग	धिनीत (वि)—विनयशील

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात कमाताल शब्दाची योग्य रूपें सात —

१ (वसु) लामेन नर आदरास्पद भवति ।

२ (राहु) पाठयति (विद्वा) (मानु) च ।

- ३ (शिशु) आनन जननाम् आह्लादयति ।
- ४ (साधु) (तनु) परोपकाराय वर्तते ।
- ५ (कारि) (विन्दु) निपान घट पूरयति ।
- ६ (रघु) (नयू) सह दिग्विजयाय प्रस्थित ।
- ७ मृत्या (प्रभु) आदेशम् अनुद्ध्यन्ते ।
- ८ (वधू) श्वशुर (खभू) च नमति ।
- ९ (चभु) विहगा कौटकात् उद्धरन्ति ।
- १० (अभु) आबुले नयने चालस्य ।

२ पुढील नामाना अनुक्त अशी दिलेल्या विशेषणाची रूपे योजा —
 (पद्) ललना । (गुण) भारेण । (लघु) नयने । (स्वादु) फलाणि ।
 (चाक) चित्रे । (मधु) स्वरस्य । (मृदु) व्यननानाम् । (भीह) नाथो ।

३ पुढील रूपे काय आहेत हें सागून त्याचा वाक्यात उपयोग करा —
 रियो, येन्वा, वस्तुनाम्, इन्दी, शरध्याम् ।

४ सन्धि करा — प्रमो अस्माक शरणम् अति । कलौ एतानि पृथ्यानि
 निपिञ्चानि । कालिदास भयभृति च द्वौ नयी एतस्मिन् सारवर्ष अतीव प्रविद्धौ ।
 वृष श्रेण च बौरवाणा शुभ आस्ताम् ।

५ सन्धि सोडून लिहा — इन्दू राजायुदयत आकार्णे । मुना अतीव विश्वास-
 सानानाम् । विधावेक कलशो वतते ।

पाठ १५—कर्मणि व भावेप्रयोग.

- १ (अ) बालः शंभरं नमति-धन्दते—मुग्धा शंभराला नमस्कार करतो
 बालेन शंभरः नम्यते-चन्दते—मुग्धत्न शंभराला नमस्कार
 केला जातो.

- (आ) त्वं कन्दुवान् क्षिपासि—तू चेण्डू फेंकतोस
त्वया कन्दुका. क्षिप्यन्ते—तुझ्याकडून चेण्डू फेंकले जातात
- (इ) ईश्वर. अस्मान् पश्यति—इश्वर आम्हाला पाहातो
ईश्वरेण घय दृश्यामहे—ईश्वराकडून आम्ही पाहिले नातों

बराळ तान्हा वाक्यें दोन दोन प्रकारांनीं भिहिलेली आहेत त्यातल्ल वया मध्ये भद नाही परतु रचनेच्या पद्धतींत फरक आहे पहिल्या प्रकारात कर्तृ पदाचा प्रासुरय दिल्लें आहे व दुसऱ्या प्रकारामध्ये कर्मपदाचा प्राधान्य दिल्लें आहे म्हणून पहिला कर्तरि प्रयोग व दुसरा कर्मणि प्रयोग बराळ वाक्यातील क्रियापदें सकर्मक आहेत पहिल्या प्रकारात प्रथमान्त कर्तृपदाप्रमाणें क्रिया पदाचा पुरुष व वचन झालीं आहेत व दुसऱ्या प्रकारात प्रथमान्त कर्मपदाप्रमाणें क्रियापदाचें कर्मणि तःहेंचें रूप पुरुष व वचन यामध्ये माल्लें आहे व कर्तृपद तृतायेत योजल्लें आहे

आता क्रियापदाचीं रूपें कर्मणि तःहेंचें कर्शीं झालीं आहेत हें पाहू —

नम्यते - नम् + य + ते

षन्त्यते - षन्द् + य + ते

क्षिप्यन्ते - क्षिप् + य + अन्ते

दृश्यामहे - दृश् + य + महे

यावरून असें दिसून येदल की सामान्यपणे कर्मणि तःहेंचें रूप करताना मूळ धातु प्रथम प्यावा, त्याला य हें चिन्ह जोडावें, व नंतर योग्य ते आम्हणेपदा प्रत्यय जोडावे

२ (अ) बाल आसने उपविशति—बालेन आसने उपविश्यते।

(आ) त्व भृत्याय कुप्यासि—त्वया भृत्याय कुप्यते।

(इ) घय विजयेन मोक्षामहे—अस्माभि विजयेन मुच्यते।

बरील वाक्याच्या दोही प्रकारामध्येहि अर्थभेद नाही, परतु रचनेंत मात्र भेद आहे या वाक्यातल्ल क्रियापदें अकर्मक असल्यामुळे वर द्याविल्ले या कर्मणि प्रयोगाप्रमाणें रचना झालेला नाही कर्तृपदाची तृतीया विभक्ति झाली आहे व क्रियापद कर्मणि तःहेंचें तृतायपुरुषा एवचवचनमध्ये योजल्लें आहे

या रचनेत विभेदा भाव महत्त्वाचा आहे. म्हणून या प्रयोगाला भावे प्रयोग म्हणतात.

टीपः—सहाईतील भावे प्रयोग व सन्सहाईतील भावे प्रयोग दाल भेद आहे. स्वाच-
रणांनी सहाईतील भावे प्रयोग सर्वमूर्त व अमूर्त अशा दोन्ही क्रियापदांचा होतो. सन्सहा-
ईतमें एक अमूर्त क्रियापदाचाच होतो.

‘य’ पूर्वी होणारे फरक

(१) धातु	वि	धु	मि	क्षि
कर्तारि रूप	वचति.	शृणोति	प्रयतिन्ते	क्षयति
कर्मणि रूप	वीचते	श्रूयते	श्रीयते	क्षीयते

दाबळून असें म्हणता येईल की, धातूच्या अन्वय हस्त ‘इ’ किंवा ‘उ’ याचा ‘य’ पूर्वी दीर्घ ‘ई’ किंवा ‘ऊ’ होतो.

(२) धातु	‘दा’	पा	(अनु) स्या	गै	(अव) मो
कर्तारि	वचति	पिबति	‘अनुनिष्ठति	गायति	भवस्तानि
कर्मणि	दीयते	पीयते	अनुप्रायते	‘गीयते	ववसीयते

धातु	हा	स्वा (२ ग. प. प.)	पा (२ ग. प. प.)	त्रै
कर्तारि	वाचति	‘स्वाति	पाति	त्रापते
कर्मणि	हायते	‘स्वायते	पायते	त्रायते

दाबळून असें दिसेल की कर्मणि ‘य’ पूर्वी दा, स्या, पा, गै, अव + मो यांच्या अन्वय स्वगर्भत ‘ई’ हा स्वर देतो, परंतु हा, त्रै व द्वितीय गणाचे आरागत धातु यांचा अन्वय स्वर ‘य’ पूर्वी ‘आ’ च राहणो.

(३) धातु	ह	ह	(अनु) ह्य	ह्य	ह्य	ह्य	ह्य
कर्तारि	करोति	हरति	सरति	परति	हरति	कृच्छति	स्वगति
कर्मणि	कियते	हियते	सियते	प्रियते	हियते	कृच्छते	स्वयते

अथ आरागत धातूंत अन्वय ‘ह’ वृत्त ‘य’ पूर्वी ‘रि’ असा फरक होतो. परंतु ‘ह’ वृत्त पूर्वी जर गुरुत्व व्यक्त असेल तर ‘ह’ चा ‘अर्’ होतो. स्वाचरणांनी ‘ह’ धातूचा अन्वय ‘अर्’ असा फरक होतो.

(४) धातु यञ् वद् वह् वन् (आ) हे स्वप् (२ ग. ५. ५.) अह् प्रथ् ।
 कर्त्तरि यजति वदति वहति वसति ह्वयति स्वपिति रुहति वृष्ति
 कर्मणि ह्वयते उदयते उहयते उव्यते ह्वयते रुह्यते वृष्यते

वरील धातूंची कर्मणि, कर्त्तरि हे रूपां होऊना धातूंचील य्, व् आणि र् यांन बदल इ, उ व ऋ असा अनुक्रमे फरक शाला गाहे, या फरकाला संप्रसारण अशे म्हणतात. य्, व्, र् यांचा इ, उ, ऋ असा फरक झाल्यावर पूर्वीच्या स्वराचा लोप होतो. जैसें—यञ्-इ + ज् + य + ते - इज्यते (य् + ज् - इ)

स्वप्-स् + उ + प् + य + ते - सुप्यते (स् + प् + य् - उ)

(५) धातु शंस् वस् ध्वंस् दग् भ्रंस् वन्ध् (१ ग. ५. ५.)
 कर्त्तरि शंसति वसति ध्वंसते दशति भ्रंशते वध्नाति
 कर्मणि शस्यते वस्यते ध्वंस्यते दश्यते भदश्यते वध्यते

वरील धातूंचील अनुनासिकाचा 'य' पूर्वी लोप होतो.

(६) धातु तद् तुल् धृ (१० ग.) धू भू } १० गणाने
 कर्त्तरि ताडयति तोलयति धारयति धूनयति भादयति } धातु
 कर्मणि ताड्यते तोल्यते धारयते धून्यते भादयते }
 धातु नद्य् (प्रयोजक) , तुप् (प्र.) द्यम् (प्र.) } प्रयोजक
 कर्त्तरि नाडयति तोलयति दशयति } रूपे
 कर्मणि नाड्यते तोल्यते दश्यते . . . }

वरील उदाहरणावरून असे दिसून येईल की, दशम गणाच्या धातूंतल्ये व प्रयोजक किवापदामध्ये 'अय' पूर्वी जे फरक होतात ते 'कर्मणि य् पूर्वी' कायन राहतात.

(७) धातु तृ रज् जन्
 कर्त्तरि त्रति रजति जयति
 कर्मणि त्रियते रज्यते जयते

कर्मणि 'य' पूर्वी 'तृ' धातूंचील 'ह्र' चा 'र्' होतो. जन् व मन् यांची विकल्पाने य पूर्वी 'जा' व 'ता' अशी रूपे होतात.

३ पान्यः गोविन्दं मार्गं पृच्छति-पान्येन गोविन्दः मार्गं पृच्छयते ।

भिभ्रुकुः धनिकं धनं याचते-भिभ्रुवे-भिभ्रुकेण धनिकः धनं
याच्यते भिश्यते धा ।

जननी वालं देवालयं नयति-जनन्या वालः देवालयं नीयते ।

वरील वाक्प्रातील प्रच्छ, याच् व नी हे द्विकर्मक धातु आहेत. ज्याला विचारावयाचें, ज्याची याचना करावयाची व ज्या स्थलाप्रत न्यावयाचें ते शब्द गौण कर्मपदें व जें विचारावयाचें, जें मागाक्याचें, व जें न्यावयाचें ते शब्द मुख्य कर्मपदें. अशा वाक्याचा कर्मणि प्रयोग करताना 'प्रच्छ व याच् याच्या गौण कर्मपदाची प्रथमा विभक्ति करावी व नी धातूच्या मुख्य कर्मपदाची प्रथमा विभक्ति करावी, आणि इतर कर्मपदें द्वितीयैतव ठेवावी.

प्रथमभूतकाळ (कर्मणि रूपें)

कर्तरि	कर्मणि	वृथकरण
हृ — गनरोत्	अकियत्	अ + हृ (कि) + य + त
तद् — अताड्यत्	अताड्यत्	अ + तड् (ताड्) + य + त
यत् — अयत्	ऐज्यत्	आ + यत् (ड्य्) + य + त
जि — अजयत्	अजयत्	अ + जि (जी) + य + त
दा — अयच्छत्	अदीयत्	अ + दा (दी) + य + त
वि + स्मि — व्यस्मयत्	व्यस्मोद्यत्	वि + अ + स्मि (स्मी) + य + त
सृ — अस्मरत्	अस्मर्यत्	अ + सृ (स्मर) + य + त
प्र + शंश्च् — प्राशंसत्	प्राशंस्यत्	प्र + अ + शंश्च् (शंश्च्) + य + त
हृ — अहृद्यत्	अहृद्यत्	अ + हृ + य + त
इच् — ऐच्छत्	ऐच्छत्	आ + इच् + य + त

वरील भूतकाळी कर्मणि तु- पु- एऊवन्नी उदाहरणावहन असे दिम्नून देईल
थी प्रथमभूतकाळी कर्मणि रूपें करताना प्रथम अ दिवा आ हा आगम, नंतर
मूळ धातु अथवा 'य' पूर्वी होणारे रूप, नंतर य हें कर्मणि चिन्ह व शेवटी
प्रथमभूतकाळी आत्मनेपदा प्रत्यय अशा क्रमाने रूप बनवावी लागतान.

टीप — ज्याला माहितीगति सस्कृतवाक्प्रातील पाठ १४ पहा.

सन्धिनियम

यनात् आगच्छति मुनिः—यनाद्वागच्छति... ।

आगच्छत् एकदा कश्चित् पान्थः—आगच्छत्कदा..... ।

कञ्जम् + अन्तः—कञ्जन्तः (समास) । (विशेषे टोंक)

समिध् + आहरणम्—समिधाहरणम् (समास) । (समिधा आणणे)

३१ नियमः—बरील उदाहरणावरून हे दिसून येईल की शब्दाच्या शेवटी अनुनासिकावाचून कोणत्याहि वर्गाचे इतर व्यंजन आल्यास व त्याच्यापुढे ह्वा आल्यास मागील व्यंजनावद्दल त्याच वर्गाचे तृतीय व्यंजन होई.

नगरात् वहिः गच्छति दत्तः—नगराद्दहि ।

आसनात् गृह उतिप्रति—आसनाद्गृह ।

कञ्जम् + मार्ग —कञ्जमार्गः । (समास) दिशेचा मार्ग,

समिध् + भद्र —समिद्भद्रः । (समास) समिधेचा तुकडा.

३२ नियमः—कोणत्याहि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजनापुढे गृह व्यंजन आल्यास मागील व्यंजनावद्दल त्याच वर्गाचे तृतीय व्यंजन येई.

नगरात् नगरं भ्रमति मिथुनः—नगरान्नगरं किंवा नगरान्नगरं... ।

अपश्यत् मण्डलं सूर्यस्य बालः—अपश्यत् मण्डलं किंवा अपश्यत्मण्डलं .. ।

३३ नियमः—कोणत्याहि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजनापुढे अनुनासिकाने आरंभ झालेला शब्द आल्यास मागील व्यंजनावद्दल त्याच वर्गाचे तृतीय व्यंजन अथवा अनुनासिक येई.

गृह् + भय (घट)—गृह्भय घट (मातीचे बनेविलेले गाटे)

तद् + भय (भक्तः)—तद्भय भक्त (तर्पण झालेला भक्त)

३४ नियमः—कोणत्याहि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजनापुढे जर अनुनासिकाने आरंभ झालेला प्रत्यय आला तर मागील व्यंजनावद्दल त्याच वर्गाचे अनुनासिक येई.

नवीन शब्द

(अ) आरोग्यम् व्यायाम			
(आ) तुला तराजू	भेद - फोडणे		घर्षा वपाकाळ
	तागडा		पावसाळ
दुर्ग - रीम् किण	मण्डलम् - विम्ब		वि + टु (१० व प -
राजातालावकण वाट	बनुळ, समुदाय		विदारयति - त) -
			फाडणे तुम्डे करणे
धुय विष्णुभक्त्या	राज्यतन्त्रम् - राज्याचा		स्वीकृत (वि)
नाव	सारभार		स्वाकार केलेला
			सो (अव अवस्थति -
			च ग प प) -
			सपणे अत ह्येणे

प्रश्न

१ कतिरि कर्मणि व भावे अशी प्रयोगाचा नावे का ठवण्यात वासा आहेत हे सोदाहरण दाखवा

२ पुढील वाक्याचा प्रयोग बदला —

१ नर उद्यमेन धनम् अपिगच्छति । २ अत्रप शरे सैनिकान् प्रहरति ।

३ व्यायामेन आरोग्यं कर्ते । ४ नृपा शरैः राज्यतन्त्रं पश्यति ।

५ स्वयंवरमण्डपे राजपुत्रा निषीदन्ति । ६ सेवका माम् अनुसरन्ति ।

७ धूमम् अरण्ये पश्य । ८ इह नृप पुत्रे राज्यं वितरति ।*

९ कानाम् उच्छर्षणं देवः समृद्धयति । १० गुह्यं कुवाम् आत्यति ।

३ पुढील वाक्यात जसात दिलेल्या शिवापदांची योग्य रूपे द्या —

१ विष्णु ध्रुवाय दशन (दा) । २ मनाय मंत्रं प्रयत्न (कृ) ।

३ मीडया वाते (गुह्य) । ४ दुर्माल्य भयं सैनिका शरैः (प्रणम) ।

५ योधा अरान् (वि + वि) । ६ सुरणकार्णो तुल्या सुवर्ण (तुल) ।

* टीप — वि + कृ -णे हवानी करणे - या शिवापदाचा उपयोग ज्याच्या वाक्याचे विद्या व्याख्या हवानी करावयाचे त्याची मासमी योजून करता येईल अशाच अर्थाने योजून घ्यावे.

७ वृषावले वर्षासु + क्षेने वीचानि (वप्) । ८ सिद्धेन अरण्ये मृगा (वि + र्म्) ।

९ प्राज्ञ स्वाकृतात् कार्यात् न + (वि + र्म्) । १० जनन्या श्ले
क्रीडाज्ञपात् (आढे) ।

४ वराल प्रथ ३ मध्ये दिलेल्या क्रियापदांची प्र० भूतकाळी रूपे वाक्यात प्रयोगानुरूप लिहा

५ सन्धि करा — ग्रामात् ग्रामम् अटति पान्य । वाक + ऐश्वर्यम् । वृष
अपतत कालम् । अवसत् एफदा ऋषि आश्रमे ।

६ सन्धि सोढवून लिहा — दूरादायत दूतमीक्षते वृष । रूक्षादृक्षतुल्यत्वं
वानरा । वनाद्रामा न्यवर्तत ।

पाठ १६—कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणं व ल्यवन्त धातुसाधित अव्ययं.

कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचा उपयोग सामान्यतः विशेषणाच्या ध्रुवात द्यावितेला आहे, परंतु त्याचा उपयोग करताना वाक्य रचना निविष्ट प्रसाराची का असावा हे गुढाल उदाहरणावरून घ्याता येईल

१ राम निश्चयम् अकरोत्—रामेण निश्चय. क्षमियत-वृत्त घा ।

नृप. घाताम् अशृणोत्—नृपेण घाता अश्रूयत-ध्रुता घा ।

बालः चन्द्रस्य पित्रम् अपश्यत्—बालेन चन्द्रस्य पित्रम्
अदृश्यत-दृष्टं घा ।

वराल वाक्यातील क्रियापदे 'सममेक आहेत म्हणून कर्मणि प्रयोगाची रचना वरून त्यामध्ये त्रिभूषणदाग्वनी कर्मणि भू० वा० घा० विशेषणं योजता आली सक्ता धातूची कर्मणि भू० स० घा० विशेषणं योजताना कर्मणि तद्देचा रचना अस बी लागते

१ टीप — वप (पावसाचा) हा क्रीडिगी शब्द बहुवचनीय योजता

२ टीप — वि + रन् (आरब्ध) या क्रियापदाचा उपयोग ही शीट वाक्यात घाची र्काच्या शब्दाचा पश्ची योजून करता

२ समुद्रः वायुना अक्षुभ्यत्-क्षुब्धः वा । समुद्रेण वायुना अक्षुभ्यत-
क्षुब्धम् वा ।

अर्जुनः रणाङ्गणे अतिष्ठत्-स्थितः वा । अर्जुनेन रणाङ्गणे-
अस्थीयत-स्थितं वा ।

नृपः विजयेन अमोदत-मुदितः वा । नृपेण विजयेन अमुद्यत-
मुदितं वा ।

वरील वानयातील क्रियापदें अकर्मक आहेत म्हणून अकर्मक धातूचीं कर्मणि भू० का० घा० विशेषणें कर्तरि व भावे वाचा दोन्ही तद्देश्या रचनेमध्ये योजता येतात. कर्तरि वाक्यरचनेत योजल्यास त्याचीं रूपें प्रथमान्त कर्तृपदाप्रमाणें होतात व भावे वाक्यरचनेत योजल्यास त्याचीं रूपें न० प्रथमेच्या एकवचनात असतात यापैकी कर्तरि वाक्यरचनेत योजण्याची पद्धति ज्यास्त प्रचारात आहे. परंतु काही ठिकाणी दुसऱ्या तऱ्हेनेही वपथोर केलेल्या आढळतो. जसें—वाले. स्मितम्-हसितम् ।

टीप—विशेष माहिती स० भाष्यरचना पाठ २० मध्ये पहा

वरील रूपें धातूला 'त' ह्या प्रत्यय जोडून करव्यात आलां आहेत. काहीं धातूना 'त' पूर्वी 'इ' ह्या स्वर जोडतात, काहींना विस्तरापूर्वे 'इ' जोडतात व काहींना मुळीच जोडत नाहीत ज्या वेळेस 'इ' जोडत नाहीत त्या वेळीं 'त' चा सन्धिनिश्चयानुसार 'ट, ठ, थ, भाणि न' होतो

ल्यवन्त धातुसाधित अव्ययें

३ मुखं क्षालयित्वा बालः दुग्धं पिबति—सौंढ्रं धुक्लं, मुलगा दूध पिबतो.

निघण्टुः भूत्वा शुभालः न्यवर्तत—गिराश होऊन कोणा परतला.

सीतां त्यक्त्या राम दुःखितः जातः—शीतेला टाडून राम दुःखी झाला.

पुस्तकानि आदाय बालः पाठशाला गतः—पुस्तक पेटून मुलगा शाळेत गेला.

वृक्षस्य तले विश्रान्तिम् अनुभूय पान्थः चलितः—शांशच्या बुवांशी

विश्रान्ति पेटून वाटवरु पाटू लागला.

धर्मम् अनुसृत्य नरः पुण्यं लभते । धर्माप्रमाणं वागूत मनुष्याला
पुण्य लाभते

वरील वाक्यात क्षालयित्वा, भूत्वा, त्यक्त्वा, आदाय, अनुभूय, अह
सृत्य हीं ल्यबन्त अव्यये योजलेली आहेत. वाक्याच्या रचनेवरून हे लक्ष
येईल की ज्या वेळी एकाच कर्तृपदाशी एकाहून अधिक क्रियाचा संबंध असतो ते
वेळी शब्दच्या नियेतेरीज इतर पुन्या झालेल्या क्रियाबद्दल ल्यबन्त अव्यये योजतात

टीपः—ल्यबन्त अव्ययाचा अर्थ मराठीतील जन-प्रत्ययान्त धातुसहित अव्ययांमध्ये होणे
कारणित्वा-क्षाल् + अय + इ + त्वा । भूत्वा-भू + त्वा । त्यक्त्वा-त्यन् + त्वा
आदाय-आ + दा + य । अनुभूय-अनु + भू + य । अनुसृत्य-अनु + सृ + त्वा

वरील पृथक्करणाने हे लक्षात येईल की सामान्यपणे धातूला 'त्वा' हा
प्रत्यय लागून ल्यबन्त अव्यये तयार करतात. परंतु उपसर्गसहित धातु असे
तर 'य' हा प्रत्यय लागतो आणि उपसर्गसहित धातूचा अन्य स्वर हल
असेल तर 'त्व' हा प्रत्यय जोडतात. 'त्वा' हा प्रत्यय जोडताना काही धातू
'त्वा' पूर्वी 'इ' जोडतात, काहीना विकल्पाने जोडतात व काहीना मुळीच
जोडत नाहीत

ज्याला माहितीसाठी संस्कृत-वाक्यरचना पाठ २, पृ. १

साधारणतः कर्मणि भू० का० भा० विशेषणाचा 'त' आणि ल्यबन्ताचा 'त्वा'
यांची धातू सात्त्विक एक होत असतात.

काही महत्त्वाच्या धातूंचीं रूपे

१ स्वरांत धातू फक्त नु होणारी	स्वरांत धातूंत परत होणारी
मा-गत-हात्वा (अनुगत)	दा-दत्त-दत्त्वा (आदाय)
त्रि-वित-त्रित्वा (वित्तिय)	पा-पीत-पीत्वा (निर्णय)
त्रि-धित-धित्वा (आधित्य)	स्था-स्थित-स्थित्वा (प्रभाव)
नी-नात-नीत्वा (आनीय)	उड+उधा-उडित्त-उडथाय
भू-भूत-भूत्वा (अनुभूय)	उ-उत-उत्त्वा (उत्प्रेष)
कृ-कृत-कृत्या (अनुकृत)	गृ-गीत-गीत्वा (अवर्णन)
पृ-पृत-पृत्वा (उद्घृत)	गी-गीत-गीत्वा (अनुगीय)
सृ-सृत-सृत्वा (अनुसृत्य)	श्र-श्राण-श्रात्वा (परिश्राय)
ह-हत्-हत्वा (प्रहृय)	

१ धातुलील य्, ध्, र् वदल इ, उ, ङ असा परक होवारीं

यन् - इष्ट - इष्ट्वा (प्रेक्ष्य)	वह् - ऊढ - ऊढ्वा (प्रोढ)
वद् - उदित - उदित्वा (अनुदय)	व्यध् - विद्ध - विद्ध्वा (अनुविध्य)
वप् - उप्त - उप्तवा (प्रोष्य)	स्वप् (२ ग प प) मुप्त - मुप्त्वा (प्रमुष्य)
वन् (२ ग प प) - उक्त - उक्तत्वा (प्रोच्य)	हे - हृत - ह्रुत्वा (आह्वय)
वग् - उपित - उपित्वा (प्रोष्य)	ग्रह् - ग्रहीत - ग्रहीत्वा (अनुग्रह्य)
	प्रच्छ् - शृष्ट - शृष्ट्वा (आपृच्य)

३ धातुलील जन्य म् किंवा न् चा साप होवारीं

गम् - गत - गत्वा (आगम्य त्य)	मन् - मत - मत्वा (अनुमन्य-त्य)
नम् - नत - नत्वा (प्रणम्य त्य)	हन् (२ ग प प) हत - हत्वा (विहन्य-त्य)
यम् - यत - यत्वा (समय्य त्य)	रान् - रात - रानित्वा - खात्वा (निखाय)
रम् - रत - रत्वा (विरम्य त्य)	जन् - जात - जनिता (सन्नन्द)

४ पच् - पठ - पठत्वा (विपच्य)	तप् - तप्त - तप्तत्वा (सन्नाप्य)
सिच् - सित्त - सित्तत्वा (अभिपिच्य)	लिप् - लिप्त - लिप्तत्वा (विलिप्य)
मुच् - मुक्त - मुक्तत्वा (उन्मुच्य)	शप् - शप्त - शप्तत्वा (सशप्य)
त्यच् - त्यक्त - त्यक्तत्वा (सगत्य-य)	धुम् - धुक्त - धुक्तत्वा (प्रधुम्य)
भन् - भक्त - भक्तत्वा (विभज्य)	रम् - रक्त - रक्तत्वा (आरभ्य)
धुन् (७ ग प प) धुक्त - धुक्तत्वा (उपधुच्य)	लम् - लक्त - लक्तत्वा (विप्रलभ्य)
धुच् - धुक्त - धुक्तत्वा (प्रधु-य)	

५ यन् - यष्ट - यष्टत्वा (विध्न्य)	यष्ट् - यष्ट - यष्टत्वा (उपरपृश्य)
दिन् - दिष्ट - दिष्टत्वा (सन्दिश्य)	विन् - विष्ट - विष्टत्वा (प्रविश्य)
इन् - इष्ट - इष्टत्वा (सन्दश्य)	वृन् - वृष्ट - वृष्टत्वा (आकृष्य)
नन् - नष्ट - नष्टत्वा - नष्टित्वा (प्रणश्य)	तृप् - तृष्ट - तृष्टत्वा (सन्तृष्य)
सृन् - सृष्ट - सृष्टत्वा (विभृश्य)	पृप् - पृष्ट - पृष्टत्वा (सम्पृष्य)

३५ नियमः—‘त-वर्गावी व्यनने आणि स’ याचा आणि ‘च-वर्गाची व्यनने आणि श्’ याचा सन्धि होताना त् वरळ न्, र् वरळ ज्, ध् वरळ श्, न् वरळ न् आणि स् वरळ श् असे फरक होतात

तस्मात् शत्रो धन लभन्ते सैनिका —तस्माच्छत्रो विवा तस्माच्छत्रो ...

तद् इमंज्ञान भीषणम् तच्छमज्ञान विवा तच्छमज्ञान

गृह्यात् श्वः गच्छति राम —गृह्याच्चयः विवा गृह्याच्छुः

३६ नियमः—वरील ३५ नियमानुसार पहिल्याने ‘त् चा न्’ झाला आहे आणि विमलपाने ‘श् चा छ्’ झाला आहे ‘श्’ने आरंभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी कौणत्याहि वर्गाचे अनुनासिकाशिवाय इतर व्यनन आल्यास आणि ‘श्’च्या पुढे स्वर, अन्त स्थ वर्ण किंवा अनुनासिक असल्यास ‘श्’चा विकल्पाने ‘छ’ होतो

भवदत् षोडश बाल गुरु —अवदत् षोडश

गृह्यात् ज्यन्ते शुभा —गृह्याद् ज्यन्ते-गृह्याज्यन्ते

विषयान् प्रदेशान् ज्यन्ते सगा —प्रदेशाण्ज्यन्ते

३७ नियमः—‘त-वर्गाचे व्यनन आणि य्’ याचा ‘ट-वर्गाचे व्यनन आणि प्’ याच्याशी सन्धि होताना त् चा ट, र् चा ड, ध् चा ट, न् चा ण् आणि स् चा प् असा फरक होतो

नवीन शब्द

(अ) आध्रम, ज्रेण, निराश (वि), माशति (पु), रद्दा, शक्यम्, स्मभानम्

(आ) अचिरात् (अ) —

लवकरच

अजः—रुक्मिणीवत्

राजाचे नांव

काञ्चनमृगः—सो

नेरी हरिण

फौज्ज—पत्ताचे नाव

गौतम.—सुद्धाचे नाव

जरासन्धः—वेदि

देशाचा राजा

च्यर.—ताप

तलम्—तळ, दुप

वृष्णीम् (अ) —

स्वल्पपणे, सान्यपणे

द्वन्द्वम्—द्वन्द्वयुद्ध

निपाद्.—पारधी

प्रासाद्—राजवाटा

महाश्वेता—गन्धर्व

वन्धेचे नांव

शृगाळः—कोल्हा

प्रश्न

१ पुलाठ नाम्न्यात कसात दिल्ल्या धातूची व्यन्तरे योजना —

- १ धनु (जि) नृप मुसाम् अन्वभवत् ।
- २ शस्त्राणि (अह) सैनिका प्रस्थिता ।
- ३ तुरगात् (अव + तृ) चन्द्रापात् महाधैर्यात् आधमम् अगच्छत् ।
- ४ सत्तार (परि + त्वृ) गौतम अरप्य गत ।
- ५ वज राज्ये (अभि + सिच्) रघु नगरात् वहि अवसत् ।
- ६ लक्ष्मी (दद्) मासति राम प्रत्यागच्छत् ।
- ७ निगिला पृथ्वी (ध्रम्) पथिक गृह - यवतंत ।
- ८ अत्रुन चाप (वि + खन) रणाङ्गणे तूष्णीं स्थित ।
- ९ वायम् (धा + रभ) धीर नर तस्मात् न विरमति ।
- १० वसिष्ठस्य सदेश रामाय (नि + विद् प्र) दत्त निगत ।

२ पुर्णल वाक्यांत क्मातीक धातूची कर्माणि भू० धा० वि०पेणें थोवा —

१ अरप्ये (यन) सातया कशा
(मट) ।	२ अजुनेन नयद्रथस्य वष
(प्रति + ण) ।
३ कण्वस्य आश्रमे दुष्पन्नेन
सकुन्तला (परि + नी) ।	४ दशरथ धावणस्य जनकेन
(दाप्) ।
५ नयात् (ध्रम्) नृप आभिरात्
विनश्यति ।	६ निपादनप्रीति काशेन (व्यध) ।
७ काशिनपृगण राम आश्रमात्
दूर (नी) ।	८ पुनेण नगर सुचरितं
(तुर् प्र) ।
९ ज्वरण (धा) नरण
अर्थ (वा) ।	१० कृपेन नरामथ दृष्टाय
(धा + रे) ।

३ उपर्यागहित धातूचीं स्वयन्त रूप कर्त्री तयार करणान हें प्रत्येक शणव
दोन दोन धातु मज्जल ठयार कम्न दागवा

४ दत्तम गणाये धनु व प्रसोक्त रूपें कर्त्री कर्माणि भू० धा० वि०पेणें
भाणि स्वयन्त धा० अप्यव कर्त्री तयार करणा हें सादाहमण दागवा

पाठ-१७ ऋकारान्त नामैः.

१ नृणाम् (लोकाणां) अधिपतिः दशरथः जयोध्यायाम् अवसत् ।
 तस्य चत्वारः पुत्राः एता च दुहिता (सुल्लो) शान्ता नाम ।
 तस्य सुमन्त्रः नाम सव्येष्टा (भारथि) । पितुः (वडिलाच्या) आज्ञया
 रामः भ्रात्रा सह (भावावरोर) घनुर्विद्याम् अधिष्ठत् । रामस्य
 भार्या सीता । भर्तरि (नव-यवर) रामे तस्याः परमा प्रीतिः ।
 तथा च देवुः (दिवाचा) लक्ष्मणस्य यातरि (भावनीसवधी) मातृषत्
 आदरः । सीतायाः अपि ननान्दरि (नणदेच्या ठिनाली) शान्तायाम्
 आदरः । रामस्य स्वसुः (धरिणीना) शान्तायाः भर्ता (नवर)
 ऋष्यशृङ्गः । तेन सधम् आरब्धम् । तदा रामस्य मातरः (आया)
 जामातुः (जावयाच्या) गृहम् अगच्छन् । रामस्य पुत्रौ लघुकुटी
 दशरथस्य नतारौ (दोषे मातृ) ।

वरील चतान्यात ऋकारान्त पु० व स्त्री० नामे योजिलेला आहेत. ती पुढीलप्रमाणे
 पु०—पितृ, भ्रातृ, जामातृ, देवृ, वृ, सव्येष्टृ, भर्तृ, नप्तृ

स्त्री०—मातृ, दुहितृ, ननान्दृ, यातृ, स्वसृ.

पु० नामे ' भर्तृ व नप्तृ ' शिवाय ' पितृ ' प्रमाणे चाल्वावी व स्त्री० नाम
 ' स्वसृ ' शिवाय ' मातृ ' प्रमाणे चाल्वावी

२ ऋकारान्तः पुंलिङ्गः पितृशब्दः । ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः मातृशब्दः ।

पिता	पितरौ	पितर	प्र	माता	मातरौ	मातर
पितरम्	,,	पितरन्	डि.	मातरम्	,,	मातृ
पितॄन्	पितृभ्याम्	पितृभि	त्.	माता	मातृभ्याम्	मातृभि
पित्रे	,,	पितृभ्य	च्च.	मातृ	,,	मातृभ्य
पितु	,,	,,	पं.	मातु	,,	,,
,,	पितो	पितृणाम्	प.	,,	मातो	मातृणाम्
पितरि	,,	पितृषु	स.	मातरि	,,	मातृषु
हे पितर	हे पितरौ	हे पितर	सं.	हे मातर	हे मातरौ	हे मातर

‘भर्तुं न नस’ हे पितृप्रमाणे व ‘स्वसृ’ हा मातृप्रमाणे प्रथमा, द्वितीय व उपशोधन याशिवाय इतर विभक्तिसंख्ये चालवावे.

भर्तु—प्रथमा — भर्ता भर्तारौ भर्तार स्वसृ—स्वसा स्वसारौ स्वसार
द्वितीया—भर्तारम् ,, भर्तृन् स्वसारम् ,, स्वसृ
स० —भर्तर् ,, भर्तार स्वसर् ,, स्वसार

३ नृ शब्दाचीं ह्ये—ना नरी नर प्र., नरम् नरी नृन् द्वि., आ नृभ्याम्
नृभिः तु., त्रे नृभ्याम् तृभ्य च., नु नृभ्याम् नृभ्य पं., तु श्रो नृणाम्-
नृणाम् प., नरि श्रो नृषु स, नर् नरी नर सं.

४ वर्तुचाचक शब्द (तृ-प्रत्ययान्त)

विश्वस्यः स्रष्टुः (उत्पत्तिक्रियां) च्यार्तुर्थम् अवर्णनीयम् ।

राज्यस्य रक्षितृभ्यः (रक्षण करणान्याना) नृपः पारितोषिणाणि
यच्छति ।

सन्मार्ग नेतृणः (नेणान्या) मित्रस्य साहाय्यम् इच्छति नरः ।

शूराः ललन्ताः अपि राष्ट्रस्य रक्षिष्यः (रक्षण करणान्या) भयन्ति ।

कार्यस्य आरम्भे विघ्नानाम् अपहर्तृणि (नाश करणान्या) द्वैधतां
पूजयन्ति नराः ।

अधुना भारतवर्षे ग्रन्थानां कर्त्राणां (रचनाया क्रियायै) घाहुरयं वर्तते ।

घरील वाग्मात स्रष्टु, रक्षितृ, नेतृ, अपहर्तृ, वर्तु इत्यादि भावना ‘नृ’
प्रत्यय लावून झालेले ‘मिया करणारा’ अशा अर्थाचे शब्द तीन्ही लिंगांमध्ये
उपशोधनात आणलेले आहेत ज्याच्या सदधान ‘तृ’-कारान्त शब्दाचा उपशो-
नरावयाचा असतो त्याच्या लिंग, विभक्ति आणि वचन शोप्रमाणे त्याचा
उपशोधन करावा लागतो

तृ-कारान्त शब्दांचीं पुंलिंगीं रूपे (नेतृ-पु)

नेता	नेतारी	नेतार	प्र.	नेतु	नेतृभ्याम्	नेतृभ्य	पं
नेतारम्	„	नेतृन्	द्वि.	„	नेत्रा	नेतृणाम्	प.
नेत्रा	नेतृभ्याम्	नेतृभि	तृ.	नेतरि	„	नेतृषु	स.
नेत्रे	„	नेतृभ्य	च.	हे नेतर्	हे नेतारी	हे नेतार	स.

स्त्रोर्लिङ्गी रूपे करतांना 'ई' हा प्रत्यय जोडून नंतर 'नदी' प्रमाणे चालवावे.

नेतृ + ई - नेत्री, कर्तृ + ई - कर्त्री, रक्षितृ + ई - रक्षित्री.

नेत्री	नेत्री	नेत्र्यः	प्र.	नेत्र्याः	„	नेत्रीभ्यः	पं.
नेत्रीम्	„	नेत्रीः	द्वि.	नेत्र्याः	नेत्र्योः	नेत्रीणाम्	प.
नेत्र्या	नेत्रीभ्याम्	नेत्रीभिः	तृ.	नेत्र्याम्	„	नेत्रीषु	स.
नेत्र्यै	„	नेत्रीभ्यः	च.	नेत्रि	नेत्र्यौ	नेत्र्य.	सं.

तृ-कारान्त शब्दांची नपुंसकलिङ्गी रूपे

नेतृ	नेतृणी	नेतृणि	प्र.	नेतृणः	नेतृभ्याम्	नेतृभ्यः	पं.
„	„	„	द्वि.	नेतृणः	नेतृणोः	नेतृणाम्	प.
नेतृणा	नेतृभ्याम्	नेतृभिः	तृ.	नेतृणि	„	नेतृषु	स.
नेतृणे	„	नेतृभ्यः	च.	हे नेतृ तर् हे नेतृणी	हे नेतृणि	सं.	

कांहीं तृ-कारान्त शब्दः—दातृ-देणारा, द्रष्टृ-याहाणारा, ज्ञातृ-जाण-
णारा, श्रोतृ-ऐकणारा, वक्तृ-बोलणारा, जेतृ-जिंकणारा, रचयितृ-रचणारा,
हर्तृ-नेणारा, पूजयितृ-पूजा करणारा.

सन्धिनियम

आकाशात् लोमान् पदवति देवः—आकाशाद्लोकान् ।

अपश्यत् लोचनाभ्यां रम्यं स्थलं यतः—अपश्यद्लोचनाभ्यां ।

३८ नियमः—'त्' वा न्यूनतापुढे 'ल्' नें आरंभ झालेला शब्द आल्यास
'त्' चा 'ल्' होतो.

समिध् + खण्ड—समिध्खण्डः (समास)—समिधेचा तुकडा.

कतुभ् + प्रदेश—कतुभ्प्रदेशः („)—दिशेचा प्रदेश.

विपद् पीडयति नरम्—विपत्पीडयति.....संकट मनुष्याला त्रास देते.

३९ नियमः—भोलावादि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजनापुढे
कठोर व्यंजन वाह्यारा, मागील व्यंजनावद्दल त्याच वर्गाचे पहिले अक्षर येते.

पनिनात् हरति धनं चोरः—धनिनाद् हरति किं पनिनाद्हरति ।

सुतवा* वाक् हरति विसत्त्वहैरम्—वाग् हरति किं वाग्हरति । *(वागी-शब्द)

४० नियम.—‘ह्’ ने आरम्भ होणाच्या सवदापूर्वी अनुनासिकाक्षिप्तान इतर वर्गाव्यजन वाच्यास ‘ह्’ वद्दल विकल्पाने मागाल व्यजनाच्या वर्गाचे चौथे अक्षर येत

रक्ष + छाया — रृक्षच्छाया, उरु + छाया — तरुच्छाया,

मा + छेदय — माच्छेदय, आ + छादयति — आच्छादयति,

परतु

लक्ष्मा + छाया — लक्ष्मीच्छाया विवा रक्ष्मीच्छाया.

४१ नियम:—‘छ्’च्या पाठीमागे ह्रस्व स्वर, मा रें निषेधार्था अल्प, आणि आ हा उपसर्ग आल्यास, ‘छ्’ ला ‘च्’ रें व्यजन जोडतात. आणि ‘छ्’च्या पूर्वी इतर चौथे स्वर असल्यास ‘च्’ विकल्पाने जोडतात

नवीन शब्द

अन्तरेण (अ) — शिवाय, धनुर्विद्या — धनुष्यान	शाल्य: — मद्र देशाच्या
सचधी	लक्ष्म्याची विद्या
वर्ण: — भारतीय वाराचे	नियन्तृ (पु) — ताका
नाव	चातविगारा
चातुर्यम् — हुपारी	पारः — दोरी, जाळे
दण्ड (१०७ प.) — शिक्षा	बाहुल्यम् — पुष्कळ साया
करणे	यमः — देवाच नाद
देवतम् — देवता	रङ्गः — रङ्गभूमि
	स्नेहः — चोर

टीप — अन्तरेण या अन्वयाचा उपयोग शिवाय धनुर्विद्या शब्दांतील वेना ज्ञाने

प्रश्न

- १ पुढील वाक्यात क्मातील क-कारान्त शब्दांची योग्य ती रूपे द्या —
- १ मैत्रिका (नेतृ) उपदेश न अन्वयसन् अत ते पराजीयन्त ।
- २ सीताया त्यागेन तस्या (मातृ) वसुन्धरा (जामातृ) अकृष्यत ।
- ३ सुग्रीव (ध्रातृ) मार्गं विगम् अकुष्यत ।
- ४ (सव्येष्टृ) शब्देन कुम्भा मेनापति वर्णं निर्मागित ।

- ५ (विधातु) इच्छा केनापि न लङ्भ्यते ।
 ६ कृष्णेन (स्वघ्न) सुगन्धवा विवाहः अर्जुनेन मह कृतः ।
 ७ धनस्य (अपहर्तु) स्तेनं नृपः अदण्डयत् ।
 ८ सावित्री (भर्तु) यमस्य पादोभ्य अमुषत् ।
 ९ बाल. (पितु) हृदयम् आहादयति ।
 १० अधुना भारतवर्षे षड्वयः (अभिनेतु) ललना रत्नम् अवतीर्णा ।
 २ पुर्वाल रूपे ओल्लखन् त्याचा पुर्वाल वाक्यान् उपयोग कराः—
 वृषाम्, पितरी, नस्तारी, निम्न्दु, द्रष्टारः, जेतारम्, गन्तारः, बोद्धारः,
 पृथारम्, दुहितुः, उपदेशरः ।

- १ मूर्तः निन्दति ।
 २ दसरथस्य — लघः सुदा. च ।
 ३ गङ्गायाः जलेन — पापानि नश्यन्ति ।
 ४ — निवाहम् अन्तरेण — निन्तातुरी भवतः ।
 ५ अप्रियस्य पयस्य — विरजः ।
 ६ नृपस्य पद्मान् — अभावात् शत्रुणा देशः आक्रान्तः ।
 ७ ऋषयः मन्त्राणां — सन्ति न तु कर्तारः ।
 ८ वीरवाणा पाण्डवानां च महवः — रणे पतिताः ।
 ९ प्रजाः — राज्ये व्यभ्यपिषन् ।
 १० विमार्गेण — सद्गते पतन्ति ।

३ त्-प्रत्ययान्त धातुमात्रेण कर्तृवाचक शब्दांश्च लीङ्गो लिङ्गान्त उपयोगेन कर्मणो दागवा.

४ सन्धि वराः—सोभान् जायते क्रोधः । दधिधान् हस्तान् रंगनी पतिता ।
 नरः ह्यथस्य पृथान् शान्तिं लभते ।

५ सन्धि सोऽङ्गुल लिङ्ग — प्रामादग-ग-हृतावनाति कातां नृपः । रामाश्चर्या
 भीषो लज्जः । स्वर्गोशोचानीशत ह्यथरः । अरचर्यादां प्रन्धस्य वर्ता ।

पाठ १८—तुवन्त धातुसाधित अव्ययं.

- १ मत्तः ईश्वरस्य दर्शनाय (ईश्वरं द्रष्टुं) देवालयं गच्छति ।
 चाला क्रोडाद्गणं क्रोडायै (क्रोडितुं) गच्छन्ति ।
 वातस्य सेवनाय (वातं सेवितुं) जनाः समुद्रस्य तीरम्
 आश्रयन्ति ।
 जनाः धनस्य लाभं (धनं लब्धुम्) इच्छन्ति ।

वरील पहिल्या तीन वाक्यामध्ये वातूला 'तुम्' प्रत्यय लावून तगा केलेलीं रूपे उपयोगात जाणिलेला आहेत. त्याचा उपयोग 'धातूनें दर्शविलेली क्रिया करण्याकरिता' अशा अर्था पेल्या जातो. म्हणून सामान्यत ही तुवन्त रूपे धातुसाधित अव्ययें आहेत अचित् टिपणा चौथ्या वाक्याप्रमाणें याचा उपयोग वमपदाप्रमाणेहि होतो वार्हा धातूला 'तुम्' प्रत्यय 'इ' स्वरासहित, वारीला 'इ' स्वराविषाय, व वाराना विकल्पाने 'इ' स्वरासहित लावतात वारी विशिष्ट धातूची तुवन्त रूपे पुढे दिली आहेत

मागील पाठ्यात साधितलेल्या कर्तृवाचक विशेषणाचा 'तू' प्रत्यय धातूला लावताना, 'तुम्' प्रत्यय लावताना तो फेरफार करावयाचा, तोच करावा लागतो

२ 'तव्य'-प्रत्ययान्त कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित विशेषणं.

- छात्रैः अध्ययनं कर्तव्यम्-विद्यार्थ्यांना अध्ययन कराव (के-ने पाहिजे)
 नरेण उपहारः स्मर्तव्यः-मनुष्यानें उपहार स्मरवा (स्मरला पाहिजे)
 गोपालेन धेनुः रक्षितव्या-गोपालाने गार्दवे रक्षण करावें (वे-न पाहिजे,
 करण योग्य आहे)

वरील वाक्यांलाळ 'क्रिया वे-न पाहिजे क्रिया करण योग्य आहे' अशा अर्थाची 'तव्य'-प्रत्ययान्त धातुसाधित विशेषणं मकर्मण धातूची आहेत म्हणून त्याचा उपयोग करताना वाक्याचा रत्तर वमणि त-हे-रा इतली आहे, व त्याची रूपे प्रथमान्त वमपदाप्रमाणे लिप्य, निर्मात व वचन नामांये काली आहेत, व कर्तृपदाचर वापर कृतीयत बोचरेल आहेत

३ नृपैः शत्रुणा सह योद्धव्यम्-राजांनी शत्रूंबरोबर लढावे.
 छात्रैः गुरोः आगमने उत्थातव्यम्-विद्यार्थ्यांनी शिक्षकाच्या येण्याच्या
 वेळी उठले पाहिजे.

नरैः सन्मार्गेण गन्तव्यम्-रोडांनी चांगल्या मार्गाने जावे.

परील वाक्यात 'तव्य'-प्रत्ययान्त रूपे 'निया करावी किंवा वेली पाहिजे'
 अशा अर्थाची अकर्मक धातूची रूपे योजलेली आहेत अर्थात् कर्तृपदवाचक शब्द
 तृतीयेत जाहे आणि नियावाचक धातुसाधिताचे रूप नपुंसकलिङ्गा एकवचनी आहे.

'तव्य' प्रत्यय धातूला रावताना 'तुम्' किंवा 'तृ' प्रत्ययप्रमाणेच
 धातूमध्ये फरक करावे लागतात

त्यन्-त्यक्तुम्-त्यक्तव्य	मन्-मन्तुम्-मन्तव्य	कृप्-कृप्तुम्-कृप्तव्य
मृन्-मृत्तुम्-मृत्तव्य	हृन्-हृन्तुम्-हृन्तव्य	-कृप्-कृप्तव्य
यन्-यन्तुम्-यन्तव्य	क्षिप्-क्षिप्तुम्-क्षिप्तव्य	वस्-वस्तुम्-वस्तव्य
युन्-युक्तुम्-युक्तव्य	सृप्-सृप्तुम्-सृप्तव्य	दह्-दह्युम्-दह्यव्य
गन्-गन्तुम्-गन्तव्य	सप्तुम्-सप्तव्य	नह्-नह्युम्-नह्यव्य
हृन्-हृन्तुम्-हृन्तव्य	लम्-लभ्युम्-लभ्यव्य	रह्-रोह्युम्-रोह्यव्य
पद्-पत्तुम्-पत्तव्य	रम्-रन्धुम्-रन्धव्य	वह्-वाह्युम्-वाह्यव्य
	गम्-गन्तुम्-गन्तव्य	
	नम्-नन्तुम्-नन्तव्य	
	रम्-रन्तुम्-रन्तव्य	

तुम् च तव्य या प्रत्ययांपूर्वा 'इ' घेणारीं रूपे

वद्-वदितुम्-वदितव्य	वृद्-वर्तितुम्-वर्तितव्य	क्वप्-क्वप्पितुम्-क्वप्पितव्य
सुद्-सोदितुम्-सोदितव्य	ईक्ष्-ईक्षितुम्-ईक्षितव्य	शुप्-शोषितुम्-शोषितव्य
रक्ष्-रक्षितुम्-रक्षितव्य	वृष्-वर्धितुम्-वर्धितव्य	जन्-जनितुम्-जनितव्य
जीव्-जावितुम्-जावितव्य	वृत्-वर्तितुम्-वर्तितव्य	

दशम गण च प्रयोजक धातून्वीं रूपे

कथ्-कथयितुम्-कथयितव्य	कृ (प्र) — कारयितुम्-कारयितव्य
दृश्-दृशयितुम्-दृशयितव्य	दृश् (प्र) — दर्शयितुम्-दर्शयितव्य
प्रा-प्राणयितुम्-प्राणयितव्य	स्था (प्र) — स्थापयितुम्-स्थापयितव्य
पुप-पुषयितुम्-पुषयितव्य	तुप (प्र) — तोषयितुम्-तोषयितव्य

प्रश्न

१. पुनर्विद्युत् वाक्यात् तुनन्त रूपे योता (सगातील धातून्वीं) —

- १ तुनस्य धृत्तान्त (धृ) सर्वे कथय जाधात् परित उपविष्टा ।
- २ कायम् (धा + रम्) सर्वे तापरा भवन्ति ।
- ३ रा-कभात् (कृ) गधिया इच्छन्ति ।
- ४ विश्वामित्र दशरथ रामलक्ष्मणः (यात्) अदाय्यां प्राग ।

पाठ-१९ आज्ञार्थ.

१ राम कृष्ण गोविन्द गोपाल च गुरुणा सह क्रीडाङ्गणम्
 अगच्छन् । तदा राम गुरुम् अवदत्—अहं कन्दुकेन क्रीडामि रमे
 वा (मला चङ्गे खेळू या) । गुरु प्रत्यवदत्—त्वं क्रीड रमस्य वा
 (खळ) कृष्ण अपि क्रीडन्तु रमताम् वा (खळू दे) । गोपाल
 गोविन्द च गुरुम् अकथयताम्—आवाम् अपि क्रीडाव रमावहे
 वा (आम्हाला दाधाना खळू या) । वयं सद्य मिय (एकत्र)
 क्रीडाम रमामहे वा (आम्हा सर्वांना खळू या) । तदा गुरु अवदत्—
 हे गोविन्द हे गोपाल युधाम् क्रीडतम् रमेधाम् वा (तुम्ह
 दोष खळ) । एव यूय सर्वे क्रीडत रमध्वम् वा (तुम्हा राव खेळा) ।
 रमन्ताम् क्रीडन्तु वा (खळू दन) पते वाला स्वस्वम् इति
 उपस्था गुरु गृहं न्यवर्तत ।

बरील उता-यात 'क्रीड् व रम्' या प्रथमगणा परस्मैपदा व आत्मनपदी
 धातूचीं आज्ञार्थी रूपेण शोभतेतीं जाहेत त्याच्या अथावरुन असें ध्यानप
 येइल की 'हुकूम वरण' हा अथ पक्ष द्वितीय पुरुषातच होतो प्रथमपुरुषा
 व तृतायपुरुषा रपाच्या अथावरुन इच्छा अपक्षा, आज्ञार्थाद व अनुगा धारिता
 काणता तरा एरु अथ दर्शविला जातो

२ भाङ्—परस्मैपद् आज्ञार्थ रम्—आत्मनपद्
 क्रीडामि क्रीडाव क्रीडाम प्र पु रमे रमावहे रमामहे
 क्रीडन्तु क्रीडतम् क्रीडन्तु द्वि पु रमाव रमेधाम् रमध्वम्
 क्रीडन्तु क्रीडताम् क्रीडन्तु तृ पु रमताम् रमताम् रमन्ताम्

वसल र्पाचे प्रथमगणा कर्त्याग पुनार प्रत्यय विसुल यता —

प्रत्यय — प प			प्रत्यय — आ प		
थानि	आव	आम	ए	आवहे	आमहे
—	तम्	त	स्व	द्वाम्	ध्वम्
तु	ताम्	थन्तु	ताम्	दताम्	थन्ताम्

हे प्रत्यय धातूना लावून रूपे धनविषयाची पदवृत्ति वर्तमानकाळ व प्रथम भूत-
काळ साधनाणेच आहे, धातु (विकार) + विकरण + प्रत्यय.

प. प.

आ. प.

३ च. ग. वृत् + य + आनि - वृत्वानि । युष् + य + ताम्—युष्यताम् ।
प. ग. इष् (इच्छ्) + व + अन्तु-इच्छन्तु । विद् (विन्द्) + व + इशाम्-विन्देशाम्
द. ग. प्री (प्रीष्) + वय - प्रीषव । मन्त्र् + वय + ध्वम्-मन्त्रयध्वम् ।
वरील रूपावरून ४, ६ व १० गणांच्या धातूंची दोन्ही प्रकामध्वे आज्ञार्थी
प्ये कर्त्री होतात हे दिशून येईल.

४ पान्यः वृक्षस्य छायायाम् उपविशतु-पान्येन वृक्षस्य छायायाम्
उपविश्यताम् ।

त्वम् आलेख्यं पश्य - त्वया आलेख्यं दृश्यताम् ।

यूयं माम् अनुसरत - युष्माभिः अहम् अनुस्त्रिये ।

महाराजः मम वचनं शृणोतु-धूयतां मम वचनं महाराजेन ।

वरील वाक्ये कर्तरि व कर्मणि-भावे प्रयोगात लिहिलेली आहेत. कर्मणि
कडेचा रूपे करतावा मूल धातु घेऊन (जर तो कर्मणि 'य' पूर्वी होणारा
करक करून) कर्मणि रूपाचे य हे चिन्ह व आत्मनेपदी प्रत्यय जोडलेले आहेत.

जसे —उप + विश् + य + ताम्—उपविश्यताम् ।

इष् + य + ताम्—इश्यताम् । अनु + (य) श्चि + य + ऐ—अनुस्त्रिये ।

आज्ञार्थाच्या कर्मणि तृ० पु० एकवचनाचा उपयोग विनंतिवाचक अर्थ
असताना केला जातो.

५ हे बालाः असत्यं मा वदत (बोलू नका) ।

कौरवाः बालेन अभिमन्युना सह मा युष्यन्ताम् (लढू देऊ नका) ।

आज्ञार्थाच्या रूपावरोवर 'न' वा निषेधार्थी अव्ययाच्या ऐवजी 'मा' या
अव्ययाचा उपयोग करतात.

टीप —अज्ञार्थाच्या निषेधाच्या उपयोगातसिं स० वाक्यरचना पाठ १९ पहा.

६ अम्—(२ ग. प. प.)

अनानि वसतव अताम । एषि स्ताम् स्तु । अस्तु स्ताम् स्तु ।

कृ—(८ ग प प)

करवाणि करवाव करवाम । कुरु कुरुतम् कुरुत । कुरुतु कुरुताम् कुरुन्तु ।

ज्ञा—(९ ग प प)

जानानि जानाव जानाम । जानीहि जानातम् जानीत । जानातु जानाताम् जानन्तु

ग्रह—(९ ग प प)

ग्रहानि ग्रहाव ग्रहाम । ग्रहाण ग्रहातम् ग्रहात । ग्रहातु ग्रहाताम् ग्रहन्तु ।

शु—(५ ग प प)

शृण्वानि शृण्वाव शृण्वाम । शृणु शृणुतम् शृणुत । शृणोतु शृणुताम् शृण्वन्तु ।

प्रश्न

१ पुत्राल वाक्यात् वसताञ्च धातून् आशार्था योग्य ता रूपे योषा —

१ सर्वे चना सुखम् (अनु + भू) ।

२ शनून् (वि + नि) इति गुरुणा आशार्थाद् दत्त ।

३ अपि मिन गृह (वा + ना) इति बाल जनकम् अपृच्छन् ।

४ दत्त राजधानी (गम्) वृषाय च सादेश (नि + विद् - प्र०) ।

५ (निप) बाण नयत्रये इति अजुन वृष्ण आदिष्ट ।

६ पुन (लभ्) गुण सम्पन्नम् इति वैद्यानसेन उक्तम् ।

७ इ श्वर (मुच) माम् एतस्मात् सङ्गात् ।

८ (यप्) बाल पत्न्य (भू) च सुमि । खवन ।

९ (गम्) लया गोदावरातरण ।

१० (नद्) अस्मात् सङ्गतानि इतरस्य वृष्या ।

२ पुत्राल रूप वाय आदेत हे सागून दिस्त्या वाक्यात् योग्य टिप्पणी वाजा -
शायताम्, उद्वेष्यम्, उन्नीयताम्, आह्वयताम्, अनुमन्तु ।

१ सर्वे वृषा श्रौषदा स्वयवरायम् ——— ।

२ गुरुणा वचन ——— छात्रा ।

३ ——— हेतु इतस्य आगमने ।

४ भो वपोता ——— सप्तम् एव जालेन सह ।

५ ——— नृपस्य आशा सर्वत्र ।

३ प्रश्न २ मधाल वाक्याचा प्रयोग बदला —

टीप —वैरागस —यति सुनिश्चिन्—मुखाळ, सुवृत्ता सप्तम् एव (अव्यय)—एवम, वपाच वेदी

पाठ २०-विध्यर्थ.

१ भूपतयः वसुधा नयेन रक्षेयुः (रक्षण करावें) ।

अहं किं पठेयम् (शिक्षावें) अधुना इति त्वं मन्यसे ।

त्वं नीचैराख्यं गिरिम् अधिचसेः (राहावें) इति यज्ञः मेघम् अवदत् ।

यूयं विजयं लभेस्वम् (मिलवावा-मिलो) इति अहम् आशंसि ।

प्रवलेन रिपुणा सार्धं न युध्येत् (लढ नये) दुर्वैलः ।

वयम् अधुना उदुयेमहि (उद्हन जावें) इति खगाः अवदन् ।

वरील वाक्याच्या अर्थावरून असें दिसून येईल कीं क्रियापदाचीं रूपे विध्यर्था-
मध्ये चोतलेलीं आहेत सामान्यतः 'क्रिया करावा अथवा करणे योग्य आहे' अशा
अर्थी विध्यर्थाचा उपयोग करतात

२ रक्ष् (१ प. प)

लम् (१ आ प)

अहं रक्षेयम् आया रक्षेव वय रक्षेम | अहं लभेष आया लभेषहि वय लभेमहि

त्व रक्षे युवा रक्षेताम् यूय रक्षेत् | त्व लभेष युवा लभेषाथाम् यूय लभेष्वम्

स रक्षेत् ती रक्षेताम् ते रक्षेयुः | स लभेत् ती लभेयाताम् ते लभेरन्

वरील रूपांचे पृथक्करण केल्यास पुढील प्रत्यय दिसून येतात

प. प.

आ. प.

ईयम् ईव ईम

ईव ईवहि ईमहि

ई ईतम् ईत

ईथा ईयाथाम् ईम्वम्

ईत् ईताम् ईतु

ईत् ईयाताम् ईरन्

विध्यर्थी रूपे सामान्य नियमाप्रमाणे वनविलेखी आहेत.

मूळधातु (अथवा विकार) + विकरण + प्रत्यय.

चतुर्थे, पष्ठ व दशम गणाभ्यां धातूनी दोन्ही पदामध्ये विध्यर्थां रूपे वरील पद्धतीने करता येतील. जसे —

प. प.

आ. प.

च. ग. नश्-नश् + य + ईत् - नश्येत् । जन् - जा + य + ईत् - जायेत् ।

प. ग. सिन्-सिन् + अ + ईयम्-सिद्येयम् । विद्-विन्द् + अ + ईय-विन्देयः ।

द. ग. प्री-प्रीन् + अय + ई - प्रीणये । मन्त्र-मन्त्र् + अय + ईया - मन्त्रयेथा ।

३ (१) जनाः सुखं विन्देरन् । (२) युष्माकं सङ्घट्टानि नश्येयुः ।

(३) अपि नाम शिष्टुः जोषेत् । (४) सर्वत्र सुभिक्षं भवेत् इति साधुः जयदत् ।

वरील पहिल्या धातूधात आशा अपेक्षा, दुसऱ्यात-इच्छा, तिसऱ्यात अपेक्षा, व चवथ्यात धानीवां-शुभेच्छा विध्यर्थां रूपानी दर्शविलेली आहे.

४ यदि त्वम् मम गृहं आगच्छेः तर्हि अहं त्वां मम पुस्तकालयं दर्शयेयम् ।

यदि सुग्रीवस्य साहाय्यं चयं लभेमहि तर्हि शोभनं भवेत् इति मारुतिः रामम् अयदत् ।

वरील वाक्यात एकमेवावर अवलंबून आण्गाठी वाक्ये योजलेली आहेत व त्या वाक्यात भाविपदाळावा अर्थ विध्यर्थां रूपानी दर्शविलेला आहे.

५ नृपः प्रजानां दुःखानि हरेत् । नृपेण प्रजानां दुःखानि हियेरन् ।

भृत्याः भारं वहेयुः । भृत्यैः भारः उद्येत ।

पश्चात्तापः पापानि क्षालयेत् । पश्चात्तापेन पापानि क्षालयेरन् ।

सैनिकाः राजधानीं परितः तिष्ठेयुः । सैनिकैः राजधानीं परितः स्थाप्येत ।

पर्जन्यः काले पतन्त् । पर्जन्येन काले पत्येत ।

वरील वाक्ये कर्तरि च कर्मणि-भाषे अस्माद्दोर्हो प्रयोगात् लिङ्गिणी
आहेत व त्याची रचना पूर्वीच्या निष्पन्ना अनुसृजनच शास्त्रेण आटे

धात्वोरन् - (धल्) धाल् + य + ईरन् । हिक्तेरन् - (ह्) हि + य + ईरन् ।

उद्योत - (वृह्) उह् + य + ईत । स्वायेत - (स्वा) स्वी + य + ईत ।

पत्येत - पत् + य + ईत ।

वरील रूपाच्या कृषद्वचनावरून हे रश्नात देईल की विध्यर्था कर्मणि रूपे इतर
काळाच्या कर्मणि रूपाप्रमाणेच तयार केलेली आहेत — मूल धातु (य पूर्वी
दीणारा विकार) + य + आ. च विध्यर्था प्रलय

६ अस् (२ ग ष प)

स्याम् स्याव स्याम । स्या स्यातम् स्यात । स्यान् स्याताम् स्यु ।

कृ (८ ग ष प.)

कुर्याम् कुर्याव कुर्याम । कुर्या कुर्यातम् कुर्यात । कुर्यान् कुर्याताम् कुर्यु ।

ज्ञा (९ ग ष प)

जानीयाम् जानीयाव जानीयाम । जानीया जानीयातम् जानीयात ।

जानीयात् जानीयाताम् जानीयु ।

श्रद् (९ ग. ष प)

शुद्धीयाम् शुद्धीयाव शुद्धीयाम । शुद्धीया शुद्धीयातम् शुद्धीयात । शुद्धीयात्

शुद्धीयाताम् शुद्धीयु ।

श्रु (५ ग ष प)

श्रुयाम् श्रुयाव श्रुयाम । श्रुया श्रुयातम् श्रुयात । श्रुयात्

श्रुयाताम् श्रुयु ।

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात कर्मात्तोल धातूची विध्यर्था रूपे योजा —

१ नरा काल सदाचारेण (नी) ।

२ वाचकेभ्य पदिना घन (दा) ।

३ क शरण (गम्) इति सद्ये पठित नर अचिन्तयन् ।

- ४ प्रजा सुख (वलु + भू) इति श्रुपस्य इच्छा ।
 ५ मृगतृणिसामु नर कदापि जल न (रभ्) ।
 ६ यदि त्व मम उपदेश (धु) वरिं तत्र सङ्घटानि (नश्) ।
 ७ नर प्राणव्ययेन अपि मित्रस्य प्राणान् (रभ्-त्रै)
 ८ ना कार्येण चित्तेन वचनेन वा परस्य अहित न (कृ) ।
 ९ कातर युद्धे शत्रूणा पुरत न (स्था) अपि तु (परा-अम्) ।
 १० एष मम मित्र (भू) इति मे तव ।

२. पुढील रूपां शोध्यून दिलेल्या वाङ्मयात योग्य जागी त्यांच्या उपयोग करा —
 आवेत, अवसाहेत, पृच्छेयम्, विजयेया, त्वनेत् ।

- १ नर प्रामार्थे सुख ——— इति सुभाषितम् ।
 २ कलहं पुत्रेषु न इति जनकेन धनविभागा कृता ।
 ३ आरक्षेन नर — वत उद्योग कर्तव्य ।
 ४ क मार्ग ——— इति मार्गात् भ्रष्ट बाल अचिन्तयन् ।
 ५ त्व पश्यथा इति जनक अवदत् ।

३. अनुसूच्येषु, स्पृहयेम, समृध्येत्, वर्धेरन्, मल्पेत या विध्यर्थी रूपायां
 ससृत्त वाक्यात उपयोग करा

टीप — मृगतृणिसामु-मृगतल प्राणव्यय प्राण रक्षी धारणे

पाठ २१—व्यंजनान्त नामे व विशेषणं.

१. व, द्, च्, ज् हीं अन्त्य व्यंजनें असन्पारे शब्दः—
 कुचेरस्य सम्पद् (मपति) अवर्णनीया । सम्पद्ः (मपतीष्वा)
 लामेन नरं सर्वे गुणा. आश्रयन्ते । लौकोत्तराणा चित्तं सम्पद्
 (भरभराटीष्वा नेत्ये) उत्पलम् इव कोमलं भवति । सम्पद्दि-
 (मपतीने) सत्पुरुषाः उद्धताः न भवन्ति । यतयः वेदिवो सम्पद्

(सप्तमी) वृणाय मन्यन्ते । सञ्जना, परस्य सम्पन्नयः (सप्तमी-साटी) न स्पृहयन्ति ।

वरील वाक्यात् सम्पद् या दकारान्त स्त्रीलिङ्गी नामाची निरनिराज्वा विभक्त्यानी रूपेण यौनलेखी आहेत तकारान्त व दकारान्त पुलिङ्गी व स्त्रीलिङ्गी नामे एकाच तद्देशे चालतात

सम्पद् (स्त्री)

सम्पद्	सम्पदी	सम्पद	प्र.	सम्पद	सम्पद्भवाम्	सम्पद्भ्यं	पं.
सम्पदम्	,,	सम्पद	द्वि.	,,	सम्पदो	सम्पदाम्	प.
सम्पदा	सम्पद्भवाम्	सम्पद्भि	तृ.	सम्पदि	,,	सम्पत्सु	सं.
सम्पदे	,,	सम्पद्भ्य	च.	हे सम्पद्	हे सम्पदी	हे सम्पद	सं.

व्यजनान्त नामाची पु व धी, रूपे करताना पुढील प्रत्यय सामान्यत जोडले जातात.

स् औ अस् प्र ए म्याम् भ्यस च. इ शोस् तु स.
 अम् ,, अस् द्वि अस् ,, ,, पं. - औ अस् सं.
 आ भ्याम् भिस् तृ. ,, शोस् शाम् प.

वरील प्रत्ययाचे तीन विभाग पडतात —

(१) प्रथमा द्विव, व व, द्विताया ए व, द्विव, आणि सन्वोधन द्विव, व, व

(२) द्वितीया व व व इतर विभक्त्याचे स्वरारम्भी प्रत्यय

(३) व्यानारम्भी प्रत्यय

टीप — व्यजनान्त शब्दांचा प्रथमा-एकवचनाचा प्रत्यय टाकला म्हणजे पहिले व्यजन शिडका ठेऊन बाकीच्याचा लोप करतात

४२ नियमः—श्लोकरायादि पदान्या शेवटी शत्रुनायिकाशिवाम इतर वगैरे व्यजन झाले तर त्याबद्दल त्याच वर्गाचे प्रथम किंवा तृताय अक्षर होते

'सम्पद्' प्रमाणे चालणारी तकारान्त व दकारान्त नामे

पु०—भूभृत्—राजा, पशु, मरुत्—देवाचे नाव, वारा, सुहृद्—मित्र

स्त्री०—आपद्—विपद्—विपत्ति, सशद्—दण्ड, प्रतिपद्—
 परावरजाचा पहिला दिवस, मृद्—माती, यिद्युत्—वीज, शरद्—शरद्
 ऋत्, सम्पद्—सम्पत्ति, सरित्—नदी

२ नपुसकलिङ्गी तकारान्त नामे —

जगत्—जग प्र द्वि स—जगत् जगता जगन्ति इतर विभक्ताची रूप
'सम्पद' प्रमाणे हातात

तकारान्त नपुसकलिङ्गी नाम—वियत् आकाश

नपुसकलिङ्गी व्यजनांत नामाच प्रथमा द्वितीया व सम्बोधनाचे प्रथम —

— इ इ बहुवचनाच इ या प्रथमापूर्वी मूळ शब्दातील अथवा
व्यजनापूर्वी अनुनासिक यत

३ तकारान्त विशपणे —

हरित्—हरिता पुण्यकृत्—पुण्य करणारा देहभृत्—देह धारण
करणारा व इतर कृत्, भृत् अग अन्त्य भाग असणारी

हा विशपणे पुलिङ्गामध्य व स्त्रीलिङ्गामध्ये सम्पद प्रमाण चान्तात व नपु
सकलिङ्गामध्य जगत् प्रमाण चालनात

४ चकारान्त व जकारान्त नामे च विशेषणे —

लौकिकाना साधना चाक (वाचा) अर्थम् अनुसरति । आद्यानाम्
ऋषीणा चाचम् (शब्दाना) अर्थ अनुवर्तते । चित्ते चाचि (काल
प्यात क्रियाया च साधूनाम् पररूपता । कवय चाचाम् (शब्दाचे)
अधिपतय सन्ति । अनृताभ्य चाग्भ्य (वीरण्यापासून) सङ्कृतानि
उद्भवन्ति । साधव चाचा (शब्दाना) न कामपि पीडयन्ति ।

बराळ वाक्यात 'चाच' शब्दाची निरनिराळ्या विभक्तांची रूपे शोधली
आहेत

चाच् (चा)

वाक	वाची	वाच	प्र	वाच	वाग्भ्याम्	वाग्भ्य	प
वाचम्			द्वि		वाचो	वानाम्	प
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भि	त्	वाचि		वाधु	स
वाचे		वाग्भ्य	च	वाच्	वाचो	वाच	स

नियम — च किंवा च् याचा प्रथमाच्या कठोर व्यजनापूर्वी व होतो व मूळ
व्यजनापूर्वी व होतो

वाच् गारखा चाल्पारी नामे—वाच्—स्त्री वाणी, वच, वणिज्—पु
व्यापारी, हुतभुज्—पु अग्नि, भिपज्—पु वैद्य

विशेषणे—सुखभाज्—सुखा, आत्मभाज्—बेहभाज्—आत्मा किंवा देह
धारण करणारा, दु.स्वभाज्—दुःखी

ही विशेषणे पुलिगामर्थे व स्त्रीलिगामर्थे 'वाच्' प्रमाणे चाल्पारी व
गुणवन्तलिगामर्थे तृतीया ते सप्तमीपर्यंत पुलिगामर्थे चाल्पारी

प्र द्वि न—सुखभाज् सुखभावा सुखभाषि

५ घत्-मत् प्रत्ययान्त विशेषणैः—

घनवर्ता नराणा पुनात् अपि भयं विद्यते । विद्यावद्भिः पुरुषे.
प्रातम् अशम्यं घस्तु नास्ति । गुणवन्तु सुतेषु कुटुम्भारं
निक्षिप्य नरा. घनम् आश्रयन्ति । श्रीमद्भ्यः नरेभ्यः श्रीमतीभ्यः.
नारीभ्यः च घामन्तः घनं लभन्ते । चिनययत्यः नार्यः भर्तुः
प्रतीपं न गच्छन्ति । चसन्ते पुष्पवता वृक्षाणा पुष्पवर्ताना लताना
च दाह्यत्येन घनानि पुष्पवन्ति दृश्यन्ते ।

बरील वाक्यात 'घन् आणि मत्' हे स्वत्वदर्शक प्रत्यय लावून झालेली
विशेषणे योचलेली आहेत.

गुणवत् (५)

गुणवान्	गुणवन्ती	गुणवन्त	प्र.	गुणवत	गुणवद्भ्याम्	गुणवद्भ्य	पं.
गुणवन्ताम्	„	गुणवत	द्वि.	„	गुणवतो	गुणवताम्	प.
गुणवता	गुणवद्भ्याम्	गुणवद्भिः	तृ.	गुणवति	„	गुणवत्सु	स.
गुणवते	„	गुणवद्भ्य	च.	हे गुणवन्	हे गुणवन्तां	हे गुणवन्त	सं.

गुणवत् (न.) पद्यप्रमाणे प्र द्वि स

प्र द्वि स—गुणवत् गुणवती गुणवन्ति, इतर विभक्ति पुलिगामर्थे.

गुणवत् (स्त्री)—दीर्घे हे चोइन नदीप्रमाणे.

गुणवती	गुणवत्यां	गुणवत्य	प्र.	गुणवत्या	गुणवताभ्याम्	गुणवतीभ्य	पं.
गुणवतीम्	„	गुणवतो	द्वि.	„	गुणवत्यो	गुणवतीनाम्	प.
गुणवता	गुणवतीभ्याम्	गुणवतीभिः	तृ.	गुणवत्याम्	„	गुणवतीषु	स.
गुणवते	„	गुणवतीभ्य	च.	गुणवति	गुणवती	गुणवत्य	सं.

गुणवत् सारखा काही विशेषणे—कान्तिमात्, गुणवत्, धनवत्, धीमत्, परवत्, बुद्धिमत्, बलवत्, भगवत्, विद्यावत्, श्रीमत् या शब्दाचा अर्थ ज्या नामाला 'वत् व मत्' हे प्रत्यय लावले असतील त्याने युक्त असा होतो. वसें कान्तिमत्—कान्तियुक्त, धनवत्—धनयुक्त.

६ 'भवत्' हे सर्वनाम बहुनानार्थी 'आपण' या अर्थी व 'कियत्' हे विशेषेण 'किती' या अर्थी—हे सद्य् बराल 'गुणवत्' या विशेषणाप्रमाणे चालवावे. 'भवत्' हे सर्वनाम अर्थाने अरी द्वितीय-पुरुषवाचक असले तरी त्याचा उपयोग तृतीयपुरुषां क्रियापदादरोवर करतात. जैसे—भयान् व उपाविशति । हे 'भवत्' सर्वनाम 'अत्र व तत्र' याना जोडून जोडले असता आदर्श-दर्शक भाव दर्शविला जातो 'अत्रभवान्' हे समीर हजर असलेल्या मनुष्याबद्दल बोलताना वापरतात आणि 'तत्रभवान्' हे हजर नसलेल्या मनुष्याबद्दल बोलताना वापरतात.

७ महान् महत्सु एव पराक्रमं करोति । मोठा मनुष्य मोठ्या माणसाच्या ठिकाणीच पराक्रम गाजवतो.

महतां चरित्रम् आह्लादकं भवति । मोठ्या मनुष्याचे चरित्र आनन्दकारक असते.

महतां नराणां महत्या बुद्ध्या महान्ति कार्याणि सिध्यन्ति । मोठ्या लोकांच्या मोठ्या बुद्धीने मोठी कार्ये यशस्वी होतात.

बरीच वाक्यात 'महत्' या विशेषणार्थी रूपे जोडलेली आहेत. पुलिगामध्ये प्र., द्वि. व सं. रोरिज इतर रूपे 'सम्पद्' प्रमाणे होतात स्त्रीलिंगामध्ये दीर्घ 'ई' जोडून 'नदी' प्रमाणे व नपुंसकलिंगी प्र., द्वि. व सं. शिवाय पुलिगामध्ये होतात.

पुं०:—प्र. महान् महान्ती महान्ति । द्वि. महान्तम् महान्ती महता
स. महन् " " इतर 'सम्पद्' प्रमाणे.

स्त्री०:—महत् + ई - महती—नदीप्रमाणे.

न०:—प्र. द्वि. सं.—महन् महती महन्ति । इतर पुलिगामध्ये.

'बृहत्' (आकाराने मोठा) हे विशेषण 'गुणवत्' प्रमाणे चालवावे. मात्र पु. प्रथमेचे एकवचन 'बृहन्' असें होतें.

नवीन शब्द

(ख) आहुति. (स्त्री.), विरोध, इन्द्रियम्.	
(का) अनृतम्—खोटे खोले	पेहिक (वि. स्त्री.—पेहिका)—या
अधिपयः—अधोग्य विपय	जगातील
असंयमः—तावा नसणे, स्वैरता	देशान्तरम्—दुसरा देश
आद्य (वि)—पहिला	लौकिक—(वि स्त्री.—लौकिका)— या लोकातील, सामान्य
उत्पलम्—कमळ	लोकोत्तर (वि.)—सर्व खोसत श्रेष्ठ
उद्धत (वि)—उद्धट, गर्विष्ठ	वि + लस् (१ प ५.)—प्रकाशणे
कुचेरः—सप्तार्थाभ्या देवान् नाव	संसर्गः—सगति

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात वंसातील शब्दाची योग्य रूपे ओजा —

- १ वान० राक्षसान् (दशद्) अताडयन् ।
- २ (आपद्) मित्रत्वं परीक्ष्यते ।
- ३ (मृद्) चय प्रतिबिम्ब न शृणाति ।
- ४ (भूसूत) न विचलन्ति (मरुत) वेगेन ।
- ५ ईश्वरस्य वर्णनं (वाच्) अशक्यम् ।
- ६ (वियद्) विलसति तडित् ।
- ७ दुर्बलेन (बलवत्) विरोधं न कर्तव्यम् ।
- ८ (हुतसूत्) आहुतय देवान् प्रति नयन्ते ।
- ९ (भियच्) औपधानि रथ्यन्ति ।
- १० (महन्) संसर्गं (महन्) फलाय कल्पते ।

२ पुढील रूपे ओळखून दिलेल्या वाक्यात योग्य जागी ओजा —

आपदाम्, हरन्ति, दुःखभाजाम्, आयुष्मत्, धीमता, वणिज, भवद्भ्यम्,
भगवता, प्रतिपद्, बुद्धिगल्लु ।

- १ ————— न कश्चित् अधिपय ।
 २ ————— देशान्तरं गच्छति ।
 ३ ————— रुधिरं मार्गं इन्द्रियाणाम् असयमः ।
 ४ वृक्षाणां पर्णानि ————— वसन्ते ।
 ५ सर्वे जनाः ————— पुत्रान् वाञ्छन्ति ।
 ६ ————— वरं यच्छति मुनिः ।
 ७ ————— आरभ्य चन्द्रस्य विष्वक् वर्धते ।
 ८ ————— वाल्मीकिना सीता रक्षिता ।
 ९ मृतास्मिन् जगति ————— बाहुल्यं वर्तते ।
 १० ————— प्राणिषु नराः श्रेष्ठाः ।

३ सन्धिं वरा — वृक्षान् अपतन् वदरीफलम् । आपद् मित्रं परीक्षते ।
 सुगमार्कं नरं जयच्छत्रं धनम् ।

४ सन्धिं सोडवून लिहा — उद्यानाद्दुर्हिर्वापी वतते । स्वर्गाद्वातरश्मारदः ।
 अकस्मान्मामरद्व्यद्वनिकः ।

पाठ २२—नकारान्त नामे व विशेषणे.

१ पृथिव्यां बहवः राजानः (राजे) सन्ति । राजानमन्तरेण (राजा-
 नाचून) प्रजानां रक्षणम् अदानयम् । राजभिः (राजान् इव) द्वात्र्यं-
 जीयन्ते । अतः राजि-राजनि (राजा-या डिगाणी) तासाम् आदरः ।
 राज्ञा (राजा-या) सभाः पण्डिताः अलङ्कुर्यन्ति । राज्ञः (राजा-
 पातून) प्रसादम् अपेक्षन्ते वज्रयः । राज्ञे (राजा-या) आशीर्वादं
 प्रयच्छन्ति ते ।

वरील वाक्यात 'राजान्' या पु नकारान्त नामाची रूपे वोजवेलीं शोदेत
 नकारान्त लीलिगी नामेहे पुलियाप्रमाणेच चालवत.

राजन् (पु.)

राजा	राजानी	राजान	प्र. राज-	राजभ्याम्	राजभ्य	पं.
राजानम्	„	राज-	* द्वि. राज	राज्ञो	राज्ञाम्	प.
राज्ञा	राजभ्याम्	राजनि	तृ. राजि राजनि	„	राजसु	स.
राज्ञे	„	राजभ्य	च. हे राजन्	हे राजानी	हे राजान	सं.

* राजन् यातील उपान्त्य 'अ' चा स्वरारभी प्रथवापूर्वी लोप ह्याच आदे

राजन् + अस् - राज् न् + अस् - राज् न् + अम् - राज् + अन् - राज

राजन् प्रमाणे पुढील नामे चालवावीं.

प्राचन्—पु. दगड, प्रेमन्—पु. प्रेम, महिमन्—पु. मोठेपणा, मूर्धन्—

पुं. डोकें, लघिमन्—पुं. लहानपणा, सीमन्—स्त्री. मर्यादा,

२ आत्मन्—(पु.) आत्मा, अन्तरात्मन्—पु अन्तरात्मा, अश्मन्—पुं.

दगड, विश्वकर्मन्—पुं. देवाचा कारागीर, ब्रह्मन्—पु. ब्रह्मदेव, ब्राह्मण, हे शब्दहि 'राजन्' प्रमाणे चालवावे. मात्र द्वितीया बहुवचनप्राप्तमूल स्वरारभी प्रत्ययापूर्वी उपान्त्य 'अ' चा लोप करू नये, कारण या नामामध्ये उपान्त्य 'अ' पूर्वी 'म्' अथवा 'न्'ने युक्त असे मयुक्त व्यंजन आहे.

आत्मन् (पु.)

आत्मा	आत्मानी	आत्मान-	प्र. आत्मन	आत्मभ्याम्	आत्मभ्य	पं.
आत्मानम्	„	आत्मन-	द्वि. „	आत्मनो	आत्मनोम्	प.
आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मनि	तृ. आत्मनि	„	आत्मसु	स.
आत्मने	„	आत्मभ्य	च. हे आत्मन्	हे आत्मानी	हे आत्मान	सं.

३ दशरथस्य पुत्राणां नामानि रामः लक्ष्मणः भरतः शत्रुघ्नः च ।

„ भार्यायाः नाम कौसल्या ।

रामस्य पुत्रयोः नामनी कुशः लवः च ।

मोक्षस्य त्रीणि घर्तमानि सन्ति शानं कर्म भक्तिः च ।

पतेषां हे घर्तमनी युक्तेरे । एकं घर्तं सुकरम् ।

वरीक वाच्यात नामन् व घर्तन् या नकारान्त नपुंसकलिङ्गी नामाची प्रथमेची रूपे गौणलेली आहेत.

नामन् (उपान्त्य अ पूर्वा एकेरी व्यंजन असलेला.)

नामन्—(न.) नाम नामनी-नाम्नी नामानि प्र. द्वि.

हे नामन्-नाम „ „ „ सं.

इतर विभक्ताचा रूपे 'राजन्' प्रमाणे.

नामन् सारखे चालणारे शब्द—प्रेमन्-(न.) प्रेम, हेमन्-(न.) रोने.

४ वत्सन् (उपान्त्य अ पूर्वा म् किंवा व् नें युक्त वसें संयुक्त व्यंजन असलेलीं)

वत्सं वत्सनी वत्सानि प्र. द्वि.

हे वत्सन् वत्सं हे „ हे „ सं. } इतर वात्सन् प्रमाणे.

वत्सन् सारखीं न. नामें—

कर्मन्—कर्म कृत्य, चर्मन्—चामटे, जन्मन्—जन्म, भस्मन्—राख,

मर्मन्—शरीराचा नाजुक भाग, वर्मन्—चिलसत, सद्मन्—घर.

५ 'इन्-विन्' प्रत्ययान्त नामें-विशेषणें:—

भाविनम् अनर्थं ज्ञातुम् असमर्थः एव मनुष्यः । भाविन्याः कर्तैः
कृते दूराः मृत्युम् अपि न गणयन्ति । बुद्धिहानि भावीनि
सङ्कटानि सूचयन्ति ।

बरील वाक्यात 'भाविन्' (पुढें घटणारा) हे विशेषण तीन्ही शिंगात
योगलेलें आहे.

भाविन् (पु.)

भावी	भाविनी	भाविन	प्र.	भाविन	भाविन्याम्	भाविभ्य	पं.
भाविनम्	„	„	द्वि.	„	भाविनी	भाविनाम्	प.
भाविना	भाविन्याम्	भाविभि	तृ.	भाविनि	„	भाविषु	सं.
भाविने	„	भाविभ्य	च.	हे भाविन्	हे भाविनी	हे भाविन	सं.

भाविन् (न)—तृतीया ते सप्तमीपर्यंत पुल्लिंगप्रमाणे.

भावि भाविनी भावीनि प्र. द्वि., भाविन्-वि भाविनी भावीनि स

भाविन् (स्त्री.)—भाविन् + ई—भाविनी—नदीप्रमाणे.

'इन्' अवयवान्त पुढील शब्द बहुधा पुंलिंगामध्ये चालवतात.

अनुजीविन्—भोकर, कञ्जुकिन्—अन्तःपुढील सेवर, पक्षिन्—पक्षी,

प्राणिन्—प्राणा, शशिन्—चन्द्र, शिखरिन्—पर्वत शूलिन्—शकर
स्वामिन्—धना परंतु त्यास ई जोहन आर्लिगामध्येहि चालवता येताल

‘इन्-विन्’ प्रत्ययान्त नाहा विशेषणे—अपराधिन्—अपराध करणारा
कुशलिन्—कुशल असणारा क्षयिन्—कमी होणारा धनिन्—धनान्,
बलिन्—बलवान्, मेघाविन्—बुद्धिमान ही विशेषणे भाविन् प्रमाणे तीनही
लिगात चालवता येताल

६ पञ्चन् ते नवदशन् (सख्याविशेषणे) —

ही सख्याविशेषणे बहुवचनातच चालविली पाहिजेत हे अथावस्त व्यनात
येईल पञ्च वृक्षाः । पञ्च लताः । पञ्च पुष्पाणि । ही सख्याविशेषणे तीनही
लिगामध्ये एवाच त हेमें चालतात

	पञ्चन्	पप्	अष्टन्
प्र. द्वि. सं.	पञ्च	पट्-उ	अष्ट-अष्टौ
तृ.	पञ्चभि	पञ्चि	अष्टभि—अष्टाभि
च. पं.	पञ्चभ्य	पञ्चभ्य	अष्टभ्य—अष्टाभ्य
प.	पञ्चानाम्	पञ्चाम्	अष्टानाम्
स.	पञ्चसु	पञ्चसु—पञ्चसु	अष्टसु—अष्टसु

सप्तन्, नवन्, दशन्, एकादशन्, द्वादशन्, त्रयोदशन्, चतुदशन्,
पंचदशन्, षोडशन्, सप्तदशन्, अष्टादशन् व नवदशन् ‘पञ्चन्’ प्रमाणे
चालवावी

नवीन शब्द

(अ) उत्सव, रचना

(आ) अङ्क—उत्सव

अनर्थ—मक

अच+लन् (१ आ प)

अवलून अलग

दुश्चिह्नम्—बार्ड चिह्न

प्रसाद—उत्सव

विभूति (स्त्री)—ऐश्वर्य

हनुमत्—(५) मारुति

प्रश्न

३. कसाताल शब्दाचीं योग्य रूपे योषा —

- १ साधव (प्रेमन्) जगत् जयन्ति ।
- २ (ब्रह्मन्) चत्वारि मुग्धानि ।
- ३ हनुमान् (प्राचन्) राक्षसान् प्राहरत् ।
- ४ (राचन्) कर्ति कवय गायन्ति ।
- ५ नरस्य (महिमन्) (लघिमन्) वा गुणान् एव अवलम्बते ।
- ६ महद्भि सुप्रतिष्ठित (अद्मन्) अपि देवत्व गच्छति ।
- ७ (राशिन्) क्रिणोषु अङ्क निनक्षति ।
- ८ (मेधाविन्) छात्रे गुरु स्निह्यति ।
- ९ (पथिन्) बलम् आकाश ।
- १० (अपराधिन्) दण्डयति नृप ।

२. पुढील रूपे ओळखून दिलेल्या वाक्यात योषा—योगिनाम्, बर्म, महात्मनाम्, विश्वकर्मेण, सावित्र, वर्त्मनाम्, सामान, स्वामिन, अनुनीविन, चर्मणा ।

- १ — जानघांन् नर न जानाति ।
- २ मोक्षस्य त्रयाणाम् — भक्तिमार्गे शतीव सुखर ।
- ३ कलियुगे क्षरीरिणा — वर्म ।
- ४ — चन्मन उत्सव क्रियते ।
- ५ शृष्टे रचनाया — भातुयं दश्यते ।
- ६ रजक रासभ व्याघ्रस्य — आच्छादयन् ।
- ७ — प्रभुम् अनुसरन्ति ।
- ८ महता विभूताना — न सन्ति ।
- ९ — मृत्येभ्य पारितापिकाणि यच्छन्ति ।
- १० श्रीकृष्ण — श्रेष्ठ आर्मात् ।

३. प्रश्न १ व २ यामधील पाच पाच वाक्ये सन्धि करून लिहा.

पाठ २३-सकारान्त नामे-विशेषणं.

१ चन्द्रमसः (चन्द्राच्चा) प्रकाशेन धवलं भवति भूतलम् । चन्द्रमसा
(चन्द्रने) शोभते आकाशः यथा तडागः पद्मम् । चन्द्रमसि
(चन्द्राच्चा ठिकाणा) चैवं राहोः । चन्द्रमाः (चन्द्र) शुभप्ररुपात्
तिष्ठति शङ्करस्य मोक्षे । पूर्णिमाया चन्द्रमसं (चन्द्राला) ह्यु
प्रमुदिताः भवन्ति जनाः । हे चन्द्रमः (चन्द्रा) महत् ते भाग्यम् ।

वराह वाक्यात् 'चन्द्रमस्' या पु सकारान्त नामाची रूप योपलेखी
आहेत त्याची सर्वे रूपे पुडात्प्रमाणे होतात.

चन्द्रमस् (पु)

चन्द्रमा चन्द्रमसौ चन्द्रमस प्र. चन्द्रमस चन्द्रमाभ्याम् चन्द्रमोभ्य पं.
चन्द्रमसम् " " द्वि. , चन्द्रमसो चन्द्रमसाम प.
चन्द्रमना चन्द्रमोभ्याम् चन्द्रमोभि तृ. चन्द्रमसि , चन्द्रम् पु स.
चन्द्रमसे ,, चन्द्रमोभ्य च्. हे चन्द्रम् हे चन्द्रमसौ हे चन्द्रमस सं.

'चन्द्रमस्' प्रमाणे चालणारे शब्द-नामं.

जातवेदस् (पु)-अभि दुर्वासस् (पु)-ऋषीचे नाव, वेधस् (पु)
महादेव

विशेषणे-दिवीकस्-स्वर्गांत राहाणारा, प्रवयस्-पथोच्छ्र, म्हातारा
महौजस्-पराक्रमी, चनोक्स्-वनांत राहाणारा.

ही विशेषणे पुलिगामध्ये व स्त्रीलिगामध्ये 'चन्द्रमस्' प्रमाणे चालतात
नपुंसकलिगामध्ये 'मत्स्' प्रमाणे चालवावा

२ मनस्-मन नपुंसकलिगं

मनः मनसो मनासि प्र द्वि स इतर विगळि 'चन्द्रमस्' प्रमाणे

मनस प्रमाणे चालणारी नपुंसकलिगा नामे -

(अ) तपस्, तेजस्, मनस्, दशस्, ययस्

(भा) छन्दस्—वेद, तमस्—कालेख, नमस्—आकाश, पयस्—
पाणा, रक्षस्—राक्षस रजस्—धूल, वक्षस्—छाती, वचस्—
बोलणें वासस्—वस्त्र शिरस्—डोके, सरस्—तळें

हविस्—हविभाग, आहुति (न)

हवि	हविषी	हवीषि	प्र.	हविष	हविर्भ्याम्	हविर्भ्य	पं
"	"	"	द्वि.	हविष	हविषो	हविषाम्	प
हविषा	हविर्भ्याम्	हविर्भि	तृ.	हविषि	"	हविषु	स
हविषे	"	हविर्भ्य	च.	हवि	हविषा	हवीषि	सं

चक्षुस्—न डोळा, धनुस्—न धनुष्य हे हविम् प्रमाणें चाल्पावे

अर्चिस्—ही ज्याळा हा शब्द व्यजनान्त नामाचे प्रत्यय जाडून नाळवावा

अर्चिस् (स्त्री)

अर्चि	अर्चिषी	अर्चिषि	प्र	अर्चिष	अर्चिर्भ्याम्	अर्चिर्भ्य	पं
अर्चिषम्	"	"	द्वि.	"	अर्चिषो	अर्चिषाम्	प
अर्चिषा	अर्चिर्भ्याम्	अर्चिर्भि	तृ.	अर्चिषि	"	अर्चिषु	स
अर्चिषे	"	अर्चिर्भ्य	च.	अर्चि	अर्चिषी	अर्चिषि	सं

३ अक्तिमार्गः ज्ञानमार्गात् श्रेयान् (ज्यास्त चागला) ।

लक्ष्मण. ज्यायासं भ्रातरं वने अन्धसरत् (वडील भावाला) ।

मनोरथस्य सिद्धये नराः भूयस प्रयत्नान् (पुढळ यत्न) कुर्वन्ति ।

वरील वाक्यात श्रेयस्, ज्यायस्, भूयस् ही तुलनात्मक विशेषणें योजलेली आहेत दोन वस्तूंचा अथवा मनुष्याची तुलना करताना ज्याच्यातून ज्यास्त त्या शब्दाची एकही विभक्ति योजतात, अशा प्रकारच्या शब्दांची रूपें 'श्रेयस्' च्या रूपाप्रमाणें होतात

श्रेयस् (पु)

श्रेयान्	श्रेयासां	श्रेयासा	प्र.	श्रेयस	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभ्य	प
श्रेयासम्	"	श्रेयसा	द्वि.	"	श्रेयसो	श्रेयसाम्	प
श्रेयसा	श्रेयोभ्याम्	श्रेयाभि	तृ.	श्रेयसि	"	श्रेयसु	स
श्रेयसे	"	श्रेयोभ्य	च.	श्रेयन्	श्रेयासी	श्रेयासि	सं

श्रेयम् नपुंसकलिङ्गामथे मनस्प्रमाणे चालवावा.

॥ स्त्रीलिङ्गामथे दीर्घ ई ओङ्ङ नदीप्रमाणे चालवावा.

या प्रकारचे काही शब्द.—

कनीयस्-कनाने लहान; ज्यायस्-कनाने विवा महत्त्वाने ज्यास्त; प्रियस्-
ज्यास्त प्रिय; मूयस्-ज्यास्त (संक्षेपेने किंवा परिमाणाने), श्रेयस्-ज्यास्त
चागला.

नवीन शब्द

अप+ऊह् (१ प. प. अपोहति)- नाश करणे	मौलिः (पुं स्त्री.)-डोकें वालमौक्तिकः (पु.)-कृपांचें नाव
आ+अन्द् प्र. (आनन्दय)-आनन्दित करणे	शप् (१ प. प.)-शाप देणे
जनस्थानम्-दृष्टान्तरण्याचा एक भाग	संहतिः (स्त्री.)-एकी
निपूदित (धा. वि)-मारला गेलेला	सहस्रम्-हजार
पादाघातः-पत्त्याचा लडाखला	स्तम्भः-डाब, लोट

प्रश्न

२ कसातीळ शब्दाच्या योग्य रुपानी पुढील वाक्यें पुरी करा —

१ (चन्द्रमस्) शोभते निशा निशया च शोभते (चन्द्रमम्) ।

२ इन्द्रः (दिवीशस्) अधिपति ।

३ (अवदत्) नरस्य अहानि दुर्बलानि भवन्ति ।

४ देवस्य रूप (मनस्) अरि चिन्तयितुम् अशक्यम् ।

५ सीता (रक्षस्) भयैव व्याकुला भवन्त् ।

६ (दुर्वासस्) सङ्गन्तवाम् अशकत् ।

७ (वेधस्) वाल्मीक्ये वरम् अदच्छत् ।

८ (सरम्) सूर्योदये कमलानि विकसन्ति ।

९ (चापुम्) (तेजम्) जनान् आनन्दयत् वीर ।

१० (जातवेदस्) (अग्निस्) (शक्तिस्) गच्छन्ति ।

२ पुताल नाम्ने शैवटी दिले त्या शब्दाताठ गोग्य शब्दांनीं पुरा करा —

१ सहस्राणि रामेण निपूदितानि ।

२ ——— भ्रातर रावण विगापण उपादिशत् ।

३ सायङ्गाडे क्षत्र तेन वर्धत ।

४ दुष्पन्त हुङ्गारेण एव विज्ञान् अपीहत् ।

५ पुरा वेदविद् अवसन् जनस्थाने ।

६ एतस्मिन् जगति सङ्घति एव जनाना — ।

७ श्रीहृष्णेन कर्मण बुद्धि ——— मता ।

८ ऋषय — द्रष्टार न तु कर्तार ।

९ — कर्मलानि जायन्ते ।

१० सैनिकाना पादापाती ——— स्तम्भा उद्गच्छन्ति ।

(छन्दसाम् रचस, थेयसा ज्यायसा रक्षसाम्, घनुप, ज्यायसम्, भूयसा अर्चिषाम्, सरसि)

३ सधि करा—शिष्यान् तापस अध्यापयति । वृक्षा पात्र्यान् छाष्या
तोपयति । भक्त पूजनात् लभते पुण्यम् । दस्तात् शस्त्र पतितम् । अपत्यात्
जनक बाढ । अज्ञानात् टाका कुर्वन्ति जना । शृहात् हरि निर्गत ।

४ सधि सौन्दा—रणाङ्गणाच्छत्र पलायित । परस्परमवदक्षना । सम्भा
पशादेतुजायत । अवि यशार्थैव व्याधौ मृगम् ।

पाठ २४—वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणं.

१ (१) भागेंण गच्छति (जाणाया) मित्राणि दृष्ट्वा जहू तानि
कुशलम् अपृच्छम् ।

(२) गृह प्रविशन्त (शिरगाया) चोर गृहीत्वा राजपुरुष त
कारागृहे न्यक्षिपत् ।

- (३) वीरेभ्यः पुत्रेभ्यः स्पृहयन्त्यः (इच्छिणान्या) ललना. पुत्र
अवसन् भारतयर्षे ।
- (४) युद्धे विजयम् अलभमानं (न मिळपणान्या) सेनापतिं नृपः
निष्मत्संपत ।
- (५) आकाशे प्रकाशमानाना (प्रकाशणान्या) तारकाणा सौन्दर्यम्
आहादयति द्रष्टुम् ।
- (६) श्वश्रूं श्वशुरं च वन्दमानया (नमस्कार करणान्या) स्तुपया
आशीर्षादाः लब्धाः ।
- (७) शत्रुणा दह्यमानात् नगरात् (जाळ्या जाणान्या) पौरा.
पलायिताः आत्मानं रक्षितुम् ।
- (८) मुनिभिः ध्रुयमाणः (ऐकल जाणार) शुक्रस्य वृत्तान्तः
जावालिनो कथितः ।

वरील सव वाक्यात वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचा उपयोग
केलेला आहे, हें वाक्याच्या अर्थावरून ध्यानात येईल

१, २, ३ मध्ये परस्मैपदी धातूचीं रूपें, ४, ५, ६ मध्ये आत्मनेपदी धातूचीं
रूपें आणि ७ व ८ मध्ये कर्मणि वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें उपयो
गात आणलेला आहेत, व त्यांचीं रूपें लिंग, विभक्ति, व वचन यामध्ये ज्या नामांशीं
त्याचा स्वभाव आहे त्याच्या लिंग, विभक्ति व वचन यामध्ये जोर आढेत असे —

गच्छन्ति हें न द्वि व व कारण मित्राणि हें न द्वि व व आहे
स्पृहयन्त्यः हें स्त्री प्र व व कारण ललना. हें स्त्री प्र व व आहे
वन्दमानया हें स्त्री वृ ए व, कारण स्तुपया हें स्त्री वृ ए व आहे

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें कदां तयार करतात व तीं कदा
पाठवतात हें आता पाहू —

परस्मैपदी — गम्—गच्छन् (गच्छन्ति—अन्ति + अत्)
नृन्—नश्यन् (नश्यन्ति—अन्ति + अत्)
इत्—इच्छन् (इच्छन्ति—अन्ति + अत्)
प्रा—प्रीणयन् (प्रीणयन्ति—अन्ति + अत्)
अस्—सन् (सन्ति—अन्ति + अत्)

धु	—	शुष्वत् (शुष्वन्ति - अन्ति + अत्)
शृ	—	शुष्वत् (शुष्वन्ति - अन्ति + अत्)
श्रु	—	शुष्वत् (शुष्वन्ति - अन्ति + अत्)
ज्ञा	—	जानन् (जानन्ति - अन्ति + अत्)

वरील पृथक्करणान्न असे दिसून येईल कीं घातूचे वर्तमानकाळी तृ पु व वचना रूप घेऊन त्यातून 'अन्ति' हा प्रत्यय जोडावा आणि 'अत्' हा प्रत्यय जोडावा, म्हणजे परस्मैपदा वतं का या विशेषणें तयार होतात

२ गच्छत् (पु)

गच्छन्	गच्छती	गच्छन्त	प्र. गच्छत	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः	पं
गच्छन्तम्	„	गच्छत	द्वि „	गच्छतो	गच्छताम्	प
गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भि	तृ गच्छति	„	गच्छसु	स
गच्छते	„	गच्छद्भ्य च.	गच्छन्	गच्छन्ती	गच्छन्त	स

वरील रूपें 'वत्' प्रथमान्त विशेषणाच्या रूपाप्रमाणें झालीं आहेत मात्र प्रथमा एकवचनात उपान्त्य स्वर 'अ' च राहातो

प्रथम गण, चतुर्थ गण, षष्ठ गण, व दशम गण यांच्या घातूचीं परस्मैपदा वर्तमानकालवाचक या विशेषणें, आणि सत्, शुष्वत्, कुर्वत्, जानत्, श्रुत्, यांची रूपें पुलिगामध्ये गच्छत्च्या रूपाप्रमाणें करावीं.

३ गच्छत्—नपुंसकलिङ्गी

प्र ग	गच्छन्	गच्छता	गच्छन्ति	प्र द्वि स	इतर पुलिगप्रमाणें
च ग	नश्यत्	नश्यन्ती	नश्यन्ति	प्र द्वि स	„
द ग	प्राणयत्	प्राणयन्ती	प्राणयन्ति	„	„
			परतु		
षष्ठ ग	इच्छत्	इच्छन्तीन्ता	इच्छन्ति	„	„
द्वि ग	सन्	सता	सन्ति	„	„
प ग	शुष्वत्	शुष्वता	शुष्वन्ति	„	„
न ग	जानत्	जानता	जानन्ति	„	„
न ग	श्रुत्	श्रुती	श्रुन्ति	„	„
अ ग	कुर्वत्	कुर्वती	कुर्वन्ति	„	„

वरील रूपावरून असे दिसून येईल की प्र च व द गणाच्या धातूच्या वर्त० पा० विशेषणाचीं रूपे नपुसकलिंगामध्ये 'जगत्' प्रमाणे होतात मात्र प्र द्वि स द्विवचनात 'त्' पूर्वी अनुनासिक येते पठ गणाच्या वर्त० धा० विशेषणाच्या नपु प्र द्वि स द्विवचनात 'त्' पूर्वी अनुनासिक विकल्पाने येते य इतर पाच धातूंची 'जगत्' प्रमाणे होतात म्हणजे अनुनासिक सुद्धीच येत नाही.

४ खीलिगी रूपे

खीलिगामध्ये वर्तमान का० धातु० विशेषणे

नपु. प्रथमा द्विवचनी रूप मूळ शब्द समजून 'नदा' प्रमाणे बालवावा.

५ आत्मनेपदी—वर्त० धा० विशेषणे

प्र ग मुद् — मोदमान (मोदन्ते - अन्ते + मान)

च ग युष् — युष्यमान (युष्यन्ते - अन्ते + मान)

प ग ष्ट् — व्रियमाण (व्रियन्ते - अन्ते + मान)

द ग ष्ट् — ष्टयमाण (ष्टयन्ते - अन्ते + मान)

टीप—करू तेथे मान वाढील न् ना ष् करावा

वरील रूपे आत्मनेपदी १-४-६-१० आ गणाच्या धातूंची वर्त० धा० वि० आहेत तीं मूळ धातूंची वर्त० लृ० पु० व० वचनी रूपे घेऊन त्यातून अन्ते हा प्रत्यय काढून व मान हा जोडून तयार करण्यात आली आहेत याची शुद्धिचीं रूपे 'देव' प्रमाणे, नपुसकलिंगां 'वन' प्रमाणे आणि खीलिगा 'आ' जोडून 'माळा' प्रमाणे केली जातात

६ कर्मणि वर्त० धा० विशेषणे

धम् — गम्यते - गम्यमान दा — दायते - दायमान

नि — ज्ञायते - ज्ञायमान हे — हृयते - हृयमान

ह् — ह्रियते - ह्रियमाण चूर् — चायते - चोदमाण

यच् — इच्यते - इच्यमान तच् — ताच्यते - ताच्यमान

वरील हों तयार करताना धातून कर्मणि वर्त० काळी लृ० पुरषी एइवचनी रूप घेऊन त्यातून 'ते' हा प्रत्यय काढून त्या ऐवजी 'मान' हा प्रत्यय

जोडलेला आहे ही विशेषण पुल्लिंगामध्ये 'देव' प्रमाणे, नपुंसकलिङ्गामध्ये 'वत्' प्रमाणे आणि स्त्रीलिङ्गामध्ये 'आ' जोडून 'माला' प्रमाणे चालवानी

टीप —चतुर्थे गणाच्या आत्मनेपद्री धातूची वर्तणिक व वर्तमानि धर्ते० धातु० विशेषेणें सारसीच अस्मान्— शुभ्-शुभमान (वर्तणिक व वर्तमानि)
मन्-मन्वमान (" ")

या धट्ट्याच्या आरम्भा दिलेल्या वाक्यावरून हें लक्षात येईल की, वर्तमान वाक्याचक धातुसाधिताचा उपयोग करावयाचा झाल्यास मुख्य क्रिया व गौण क्रिया एकाच वेळी चालू असल्या पाहिजेत

जसे—कीट्या वाक्यात मित्राची चालण्याची क्रिया व विचारण्याची क्रिया एकाच वेळी चालू आहेत

७ (१) आगतं मित्रे वाळ अभ्यदनम् आरभत—मित्र आल्यावर....

(२) अर्जुनन कृतावा प्रतिज्ञाया जयद्रथ भयेन अरम्पत—अर्जुनाने प्रतिज्ञा केली तेव्हा .

(३) सूर्ये प्रनाशमाने अन्धकार न प्रसरति—सूर्ये प्रवाहात असताना .

(४) यह त्वजति पितरि पुन दु खित अगवत्—वडील घर सोडीत असताना

वरील चार वाक्यामध्ये अधोरेखित शब्द गौण वाक्यावरून जोडलेले आहेत जसे—यदा मित्रम् आगतम्, यदा अर्जुनेन प्रतिज्ञा कृता, यावत् सूर्ये प्रकाशते, यावत् पिता गृहं त्यजति, या गौण वाक्यावरून पहिल्या दोन वाक्यात कर्मणि मू० धा० विशेषणें व शेवटच्या दोन वाक्यात वर्तमान वा० वा० विशेषणें सप्तमीत योजून त्यातील प्रथमान्त पदें सप्तमान्तच योजलेली आहेत पहिल्या दोन गौण वाक्यातील क्रिया पूर्ण झालेली आहे म्हणून कर्मणि भूत० धा० वि० आणि शेवटच्या दोन गौण वाक्यातील क्रिया मुर य वाक्यातील क्रियावरोबर चालू आहेत, म्हणून वर्तमान वा० धा० वि० योजलेला आहेत. शिवाय गौण क्रिया व मुख्य क्रिया यांची वर्गपदें भिन्न आहेत. या रचनेला स्वति सप्तमी म्हणतात.

पद्मत्- ईश्वरस्य जना पाप कुर्वन्ति—ईश्वर पाहात असताना गुहां... ..

ज्या वेळेला अनादर रचनित करावयाचा असतो त्या वेळी स्वतःपट्टी योजण्याचा प्रमाण आहे. विशेष माहिती स० वाक्यरचना पाठ ३१ मध्ये पहा.

नवीन शब्द

असिधाराव्रतम्—तरवारीच्या	निघनम्—मरण
धारेसारसे कटीण व्रत	प्रतिकारः—अडवणूक
फारागृहम्—दुर्ग	राजपुरुषः—राजाचा अधिकारी
दुष्कर (वि.)—करण्यास कटीण	स्तोत्रम्—स्तुतिपूर्ण वाक्य
धीर (वि.)—शहाणा, धीट	स्तुत्या—स्तन

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात वर्तमानकालाचक धातुसाधित विशेषणाची रूपे द्यातः—

- १ समुद्रस्य तीरं प्रति (आ + गम्) गौत्राम् आपदयन् मालः ।
- २ पुत्रेण (क्) श्रीरामस्य स्तोत्रं पितरम् आनन्दयन् ।
- ३ श्रावणस्य निषेनेन (वि + सद्) तस्य पितरौ वनारथः भगवान्त्वयन् ।
- ४ दुःखं (परि + ह्) मित्रे विश्राम् उपपन्नः ।
- ५ (युष्) शैबिरेभ्यः युद्धम् एव रोचते ।
- ६ पुत्रजन्तवः वानां (क्) सेवकेभ्यः वृषेण पारितोषिकानि दत्तानि ।
- ७ (भग् २ प. प.) आचरणम् अतिभारामतम् द्वय दुष्करं वर्तते ।
- ८ वपुर्न (व्यप्) व्यापस्य वादतलं सदैः अदसन् ।
- ९ (आ + पत्) आपदां प्रतिगारं धीरः करोति ।
- १० (आ + र्भ्) कार्यं सम्पद् भिन्तयति प्राहः ।

२ पुढील रूपे ओळखून वाक्यात द्यातः—अग्नीवमानः, अनुमलः, प्रतिष्ठमानः, जादमानान्, आदिसना ।

३ षठीरि व कर्मणि वर्त = पा + वि + पाः—इग्, इर्, प्र + र्षा, मन् + गम्, टी, स्तृ, षद्, षर्, दा, आ + ट्.

१-४-६-१० गणांतील महत्वाचे उपसर्गसहित धातू.

अय (उद्-उदयते)-उगवणे, हृदय होणे	ग (उद्-वि)-निन्दा करणे
(परा-पला-पलायते)-पळून जाणे	चर् (अनु)-अनुसरणे
अर्थ (प्र-प्रार्थयते)-प्रार्थना करणे	(उद्)-घोलणे, वर जाणे
अस् (अप-अपास्यति)-टाकणे	उद् (प्र-प्रचोदयति-ते)-क्षात्रवणे, उत्तेजित करणे
(निर्-निरस्यति)-नाश करणे	उद् (वा-आच्छादयति ते)-आच्छा दित करणे
इप् (वनु-अन्विष्यति)-शोधणे	(प्र-स)-ल्पविणे
ईक्ष् (अप-अपेक्षते)-अपेक्षा करणे	जि (वि-परा-१ आ. प.)-जिकणे, पराजय करणे
(उद् प्रति)-वाढ पाहणे	डी (उद्-उड्यते)-उच उडणे
(उप-उपेक्षते)-उपेक्षा करणे	उप् (अनु-पथात्-१ प. प.)- पथात्ताप होणे
(परि-परीक्षते)-परीक्षा करणे	त (अति-अतितरति)-परीवडै जाणे
इंर् (उद्-उदीरयति-ते)-उच्चार करणे	(अप)-खाली उतरणे
ऋष् (सप्त-सप्तप्यति)-भरभराट होणे	(उद्)-ओलाटून जाणे
वास् (प्र-१ आ. प.)-प्रवासणे	(वि)-वेणे
शृत् (नि-निरुन्तति)-पाहणे	दा (प्रति-प्रतिपद्यति)-परात घेऊ करणे
वृप् (अप-अपवर्षति)-दूर ओढून नेणे	दिम् (अप ६ उ. प.)-शोक करणे
(आ)-ओढणे	(आ)-आज्ञा करणे
वृ (प्र-प्रशिरति)-पसरणे, पेरणे	(उप)-उपदेश करणे
(वि)-उपचळणे, घेऊणे	(निर्)-उत्प्रेष करणे
निप् (अधि)-निन्दा करणे	(प्रया)-नावावणे, निगमना करणे
(नि)-स्वाधीन करणे, (टेव)ह्रवणे	द्र (वनि-निद्रयति)-हला करणे
गन् (उद्-उत्गमति)-उपगणे	(उप)-शास देणे
(नि)-पुरणे, पट बगविण	घृ (उद्-उडयति)-घर उडणे
गम् (उपसर्गाच्छा पातान्प्रियेना जादे)	
गाह (वन-व-१ आ. प)-खान करणे, गात प्रिये	

नद् (अभि-१ प. प.)-अभिनन्दन
करणे, आनन्दित होने

नम् (अव-१ प. प.)-खाली नाकणे
(उद्)-वर करणे
(उप)-नशिर्वा येणे

नद् (प्र-प्रणश्यति)-नाश पावणे

नद् (अपि पि ४ उ. प.)-प्राकरणे,
पट बाधणे
(सम्-४ आ. प.)-उगार होणे

नी (अनु-अनुनयति)-मनधरणा
करणे, मन धकाविणे

(अप)-पडकूल नेणे, वर नेणे

(आ)-आणणे

(अभि)-अभिनय करणे

(निर्)-निश्चित करणे

(परि)-निवाह करणे

नुद् (अप-अपनुदति)-हाकलणे
प्र-प्रणुदति-हाकविणे

पद् (अभि-१ प. प.)-ह्ना करणे,
वाल करणे

(उद्)-उडी मारणे, उडणे

(परा)-परत फिरणे

(परि)-धिरव्या वालणे

(प्रणि)-नमस्कार करणे

पद् (उद्-उत्पद्यते)-उत्पन्न होणे

(उप)-मुर्च्छिला पटणे, जखळ जाणे

(निष्-निष्पद्यते)-परिणाम होणे

(प्र)-अरण जाणे

पीद् (निष्-निष्पीडयति)-दावणे,
पिळणे

पृ (व्या-व्याप्रियते)-गुंतलेला असणे,
उद्योगात असणे

प्रच्छ् (आ-आपृच्छते)-निरोप घेणे
(परि-परिपृच्छति)-चौकशी करणे

पुष् (प्र-४ आ. प.)-जागे होणे

भञ् (वि-१ उ. प.)-विभागणे

मर्त्त (निर्-निर्भासयते)-निन्दा करणे

माद् (अप-१ आ. प.)-वाद्दत नाब्द
बोलणे

(प्रति)-उलट बोलणे

मू (अनु-अनुभवति)-अनुभव घेणे

(अभि)-अपमान करणे, ह्ना करणे

(आविस्-आविर्भावति)-प्रकट होणे

(उद्)-उत्पन्न होणे

(परा)-पराभव करणे

भू (प्र.) (वि-विभावयति)-विचार
करणे, निश्चित करणे

(सम्)-मान देणे

भ्रम् (परि-परिभ्रमति)-वाटोळा फिरणे
(उद्-सम्)-सोपटून जाणे, वेडा
होणे

मद् (प्र-प्रमाद्यति)-चूक करणे

मन् (अनु-अनुमन्यते)-परवानगी देणे

(अप-अव)-अपमान करणे

मन् (आ-आमन्त्रयते)-निरोप घेणे
(नि)-बोलावणे

मह्त् (उद्-उन्मत्ति)-वर देणे

(नि)-डुडणे

भील् (उद्-उन्मीलति)-डोळे उघडणे

(नि)-डोळे मिटणे

भूत् (उद्-उन्मूलयति-ते)-उपटणे

मृश (परा-परामृशति)-स्पर्श करणें
 (वि)-विचार करणें
 मत् (प्र-प्रभतते)-प्रकृत करणें
 म् (उप-उपयच्छते)-विवाह करणें
 (नि-निश्छति)-ताप्यात ठेवणें
 रभ (आ-प्रा-प्रारभते)-आरभ करणें
 (परि)-आलिंगन देण
 रम् (उप-उपरमति-ते)-थावणें, मरणें
 (वि-विरमति)-थावणें
 रात् (वि-विराजते)-शोभणें, प्रकाशणें
 राध (अप-अपराज्यति)-अपराध
 करणें, शुद्धण
 रन् (वि-विरोचते)-बनाने, प्रकाशणें
 रह (आ-आरोहति)-चढणें
 (थव)-उतरणें
 (प्र)-बाढणें, उगाढण
 र्थ् (अप-अपलपति)-नाकथूल करणें
 (प्र)-यड्यड्यणें
 (वि)-शोक करण
 (सम्)-समापण करणें
 रभ् (उपा-उपात्तभते)-दोष देणें
 (विप्र)-पन्थविणें
 रम्भ (अव-अवलम्बते)-लोकणें,
 अटकून ठेवणें
 (आ)-आधम करणें
 (वि)-उत्तार करणें
 लिम् (आ-आलिंग्यति)-वाल्णें, लिहिलें
 (वि)-आरुद्रडणें
 वद् (अप-अपवदते)-निन्दा करणें
 (प्रति-प्रतिवदति)-उत्तर देणें
 (वि-विवदते)-भाडणें

वस् (प्र-प्रवसति)-प्रवास करणें
 (अनु, अधि, आ, उप, नि)-राहाणें
 वह (उद्-उद्वहति)-वर उचलण,
 विवाह करण
 (वि-विवहति)-विवाह करणें
 विञ् (उप-उपविशति)-बसणें
 म् (अनु-अनुवर्तते)-अनुसरणें
 (नि)-परत फिरणें, थावणें
 (प्र)-चाळ करणें, पाडून देण
 शस् (प्र-प्रशसति)-स्तुति करणें
 शम् (नि-निशाम्यति)-ऐक्यणें
 (नि-निशाम्यति ते)-ऐक्यणें
 सद् (अव-अवसीदति)-नाश पावणें
 (नि-निपीदति)-यत्तणें
 (प्र-प्रसीदति)-प्रसन होणें
 (वि-विपीदति)-शोक करणें
 सृत् (उद्-उत्सृजति)-सोडून देणें,
 टाकणें
 (वि-विमुञ्जति)-पाठवणें
 सो (अध्य-अध्यवसति)-निणय करणें
 (व्यव)-निधव करणें, प्रयान करणें
 स्या (अनु-अनुतिष्ठति)-आमलात
 आणणें, पुरा करणें
 (उद्-उत्तिष्ठति)-उरें राहाणें
 (उप-उपदिष्टने)-पूना करणें
 सृ (पि-विस्मरति)-विस्मरणें
 हम् (लप-उपहसति)-बटा करणें
 (वि)-
 हे (आ-आह्वयति)-घोसणें
 (आ-आह्वयते)-आह्वान करणें

काही व्याकरणविषयक संज्ञा

मराठी	संस्कृत	इंग्रजी
वर्तमानकाल	लृप्त	The Present
प्रथमभूतकाल	सङ्	The Imperfect
आज्ञा	लोट	The Imperative
विषय	विधिलङ्	The Potential
प्रयोग	लिनन्त	The Causal
हृत्त्वचक तुवन्त अव्यय	तुमुन्त	The Infinitive
पूर्वकालवाचक	ल्यप् त क्वान्त	The Gerund or
ल्यप्त अव्यय		The Indeclinable
कामि भूतकालवाचक धातु० विशेषण	क्त्वान्त	Past Participle or
		The Absolutive
वर्तमानकाल० धातु०	शाल्न्त (प प) शान्न्त (आ प)	The Past Passive
विवाचण		Participle
कर्तारि प्रयोग	कतृवाच्य	The Present
कर्मणि प्रयोग	कर्मवाच्य	Participle
भाव प्रयोग	भाषवाच्य	The Active Voice
		The Passive Voice
		The Impersonal
		Construction
प्रथम पुरुष	उत्तम पुरुष	The First Person
द्वितीय पुरुष	मध्यम पुरुष	The Second Person
तृतीय पुरुष	प्रथम पुरुष	The Third Person
प्रथमगण	भ्वादिगण	The First Conjugation
चतुर्थगण	दिवादिगण	The Fourth Conjugation
		tion
		The Sixth Conjugation
षष्ठगण	तुदादिगण	The Tenth Conjugation
दशमगण	नुरादिगण	

भाग दुसरा-संस्कृत-पाठ

(गद्यविभाग)

१-ईश्वरः ।

ईश्वरः पृथ्वीं सृजति । स. मनुजान् पशून् खगान् सागरान् पर्वतान् वृक्षान् च सृजति । जनाः ईश्वरं हस्ताभ्यां नमन्ति । ते ईश्वरं कल्याणाय ध्यायन्ति । जनाः ईश्वरस्य प्रतिमां पुष्पं पूजयन्ति । ते ईश्वरं नयनाभ्यां न पश्यन्ति । भक्ताः ईश्वरं चित्तैः पश्यन्ति । ते ईश्वरस्य गुणान् आनन्देन गायन्ति । भक्तानां निष्ठया ईश्वरः तुष्यति । स. भक्तेभ्यः सुराम् आरोग्यं मोक्षं च यच्छति । एवं ते सुरैः कालं नयन्ति । सद्गुणैः जनाः ईश्वरं शरणं गच्छन्ति । स जनान् रक्षति । ईश्वरः सकला पृथ्वीं पश्यति । सूर्यं चन्द्रः च ईश्वरस्य नयने । अतः भयेन जनाः पापं न पुन्यन्ति । स जनानां रक्षणाय पृथ्वीम् अवतरति । मत्स्यः ईश्वरस्य प्रथमं अवतारः । कृत्स्नः ईश्वरस्य दशमः अवतारः । ईश्वराय नमः ।

टीका

'न' शब्दे 'नारी' इति निरुद्धे कश्चिन्मन्त्रेण नारायणी यास्या
'अतः' शब्दे 'अतः' इति उभयान्वयी कश्चिन्मन्त्रेण अतः अतः योस्या
'स' शब्दे 'सः' इति उभयान्वयी कश्चिन्मन्त्रेण सः सः योस्या
वाच्यं वा सर्वत्र ईश्वरं योस्या, इति च मन्त्रेण इति च मन्त्रेण वाच्यं वाच्यं योस्या

'नमः' शब्दे 'नमः' इति उभयान्वयी कश्चिन्मन्त्रेण नमः नमः योस्या

'दा दत्त देणं' शब्दे उभयान्वयी कश्चिन्मन्त्रेण दा दत्त देणं योस्या

अभ्यास

१ किं किं सृजति ईश्वर । जनां तं कथं पूजयन्ति । भक्ता किं कुर्वन्ति ।
ईश्वरः तेभ्यः किं किं यच्छति । भक्ता ईश्वरं कथं पश्यन्ति । सङ्घट्टेषु जनाः
किं कुर्वन्ति । ईश्वरस्य के के अवतारा ।

२ वाक्ये पुरीं करा — (१) — निष्ठया — तुष्यति ।
(२) मूर्ध्नि — च — नेत्रे । (३) जनाः — गुणान् — ।
(४) ईश्वरः — रक्षणाय — अवतरति । (५) जनाः —
ईश्वरं — ।

३ पाठ करा — अमरा निर्जरा देवास्त्रिदश विबुधाः सुराः ।

२-शरीरम् ।

एतद् मम शरीरम् । जीवः शरीरे वसति । अतः शरीरं जीवस्य
गृहम् । अहं शरीरस्य अवयवान् वर्णयामि । एतौ मम हस्तौ । अहं
हस्ताभ्यां देवं नमामि । एकः मम दक्षिणः हस्तः अन्यः च वामः ।
अहं हस्तेन लिखामि शब्दान् पत्रे । एतौ मम चरणौ । अहं
पादाभ्यां चरामि घाघामि च । एते मम नेत्रे । अहं नेत्राभ्यां
पश्यामि । एतौ मम कर्णौ । अहं कर्णाभ्यां शृणोमि गानं भाषणं वा ।
हे राम एतद् तव मुखम् । त्वं मुखेन वदसि अन्नं भक्षयसि जलं
च पिबसि । गोविन्दः अपि मुखेन वदति अन्नं भक्षयति जलं च
पिबति । एषा मम नासिका । अहं नासिकया गन्धं जिघ्रामि । एते
मम दन्ताः । अहं दन्तैः अन्नं चर्चामि । रामः अपि दन्तैः अन्नं चर्चति ।
एषा तव जिह्वा । त्वं जिह्वया रसं जानासि । एतद् मम उदरम् ।
उदरम् अन्नं धारयति । एतद् मम शीर्षम् । शीर्षे केशाः रोहन्ति ।
शरीरस्य अन्तर्भागे हृदयं वर्तते । हृदयं शरीरस्य प्रमुखः भागः ।
हृदयात् रश्मिः शरीरे प्रसरति । नरः अययवैः कार्याणि करोति ।

टीपा

पुं० एपः—हा, एतौ—हे दोन, म० एतद्—हे, एते—ही दोन, स्त्री० एषा—ही, एते—हा दोन.

‘वा’ म्हणजे ‘अथवा’ या उभयान्वयी अव्ययाचा उपयोग ‘च’ प्रमाणे करावा.

‘अपि—सुद्धा’ हे अव्यय ज्या शब्दाच्या त्याचा संबंध असेल त्याच्यानंतर योजला. अव्ययवाचक शब्द एकाच व्यक्तीसकथाने बोलवणाऱ्या रिचचिनात योजतात.

अभ्यास

१ अथस्य किं गृहम् । त्वं हस्तान्या किं करोषि । नरः नेत्राभ्यां किं करोति । अहं मुखेन किं करोमि । त्वं कथं शणोषि । नरः रसं कथं जानाति । कः प्रमुख्य भागः शरीरस्य । हृदयात् किं प्रसारति ।

२ वाक्ये पुरीं करा —(१) नरः दन्तौ . (२) अहं नासिकया ... ।
(३) केशाः । (४) त्वं हस्तेन ।
(५) नरः पादाभ्यां ।

३-हिमालयः ।

हिमालयः पर्वतेषु श्रेष्ठः भवति । भारतवर्षस्य उत्तरतः सः तिष्ठति । हिमालयः भारतवर्षे रक्षति । एतस्य नगस्य शिखराणि अतीव उच्चानि । तानि सर्वदा हिमेन आच्छादितानि सन्ति । अतः सः हिमस्य आलयः अथवा हिमालयः । हिमाचलस्य दुरारोहानि तुहानि फूटानि मेघाः आश्रयन्ति । तापसाः अपि तत्र वसन्ति स्थिरेण चित्तेन च ईश्वरं ध्यायन्ति । हिमालयस्य अतितुङ्गे शत्रे मानसं नाम विशालः सरोवरः वर्तते । सः विकसितः कमलैः शोभते । तस्मिन् हंसाः विहरन्ति । जलम् अपि स्वच्छं मधुरं च

वर्तते । तस्य समाप्ते तिष्ठति शिवाल्लयः । हिमालयस्य कन्या पार्वती
शङ्करस्य भार्या । हिमालयात् गङ्गा यमुना ब्रह्मपुत्रा च उद्भवन्ति ।
एतस्य पर्वतस्य तटे निविडानि अरण्यानि सन्ति । तत्र व्याघ्राः
सिंहाः च हिंसाः सत्त्वाः गुहासु वसन्ति । अतः वनेषु सञ्चारः
अपि दुष्करः भवति । हेमन्तकाले हिमालये सर्वत्र हिमं वर्तते ।
अतः सः शुभ्रयत्नेन आच्छादितः इयं शोभते ।

टीपा

उत्तरतः—एतम् प्रत्ययान्त दिशावाचक शब्द पठयन्त नामावरोक्त योजनान् ।

नाम—नावाचा—हे अन्वय नावदर्शक शब्दान्त्र योजनान् व ज्याचं भाव त्या अर्थात्
शब्द पुटे असतो जाणि ते भागीत व पुढील दोन्ही शब्द एवाच विभक्तोत असनान् ।

इव—जन्तु शय, प्रगर्तने—हे अन्वय कन्यदर्शक शब्दान्त्र येते, व व्याख्यातार्थी कुन्ना-
भवाव्याची तो पूर्वीचा शब्द व ज्याची तुलना तो पुढील शब्द समान विनयोत अस्मात् ।

अभ्यास

१ कुत्र तिष्ठति हिमालय । कौटुम्बानि तस्य शिखराणि । के आश्रयन्ति
शिखराणि । कुत्र वर्तते मानसम् । का नद्यः उद्भवन्ति हिमालयान् । के वसन्ति
गुहासु ।

२ रिकाम्या जागीं शब्द योजाः—

(क) हिमालयस्य शिखराणि १ - २ ३
(विनेपणं योजा) .

(आ) हिमालय पर्वतेषु श्रेष्ठ ।	(ई) चन्द्र इव धवला कीर्ति ।
अर्जुनः श्रेष्ठ ।	- इव सान्प्रिय. दृष्ट ।
सिंह श्रेष्ठ ।	एव इव- वीर ।

(इ) विशेष्यानि नामानि	(उ) नाम नृपस्य राम नाम
----- शरण्याम्	- शमोण्याया नाम
- - - - - सत्त्व	राज्यम् अकरोत् । (वेले)
- - - - - जडम्	
----- कृमयानि	
- - - - - पित्तम्	

४-उद्यानम् ।

विशालेषु नगरेषु उद्यानानि वर्तन्ते । उद्यानैः नगराणां शोभा वर्धते । उपवने विविधाः वृक्षाः लताः च राहन्ति । वृक्षाः पर्णेषु पुष्पैः च शोभन्ते । पर्णानां वर्णः हरितः पुष्पाणां च विविधः । पक्वानि फलानि अपि वृक्षाणां भूषणानि । वृक्षाणां शाखाः फलानां भारेण नमन्ति । लताः वृक्षान् आश्रयन्ति । लतानां कुसुमानि श्वेतानि पीतानि रक्तानि नीलानि वा सन्ति । वृक्षाणां छायासु जना विभ्रान्तिसुखं लभन्ते । जनाः वृक्षाणां फलानि भक्षयन्ति । एव वृक्षा छायया फलैः च जनेषु उपकारं कुर्वन्ति । विहगाः वृक्षेषु वसन्ति । ते नीडानि रचयन्ति तत्र । खगाः अपि वृक्षाणां फलानि खादन्ति । वृक्षेषु रगानां मधुरं फलजं मनोहरं वर्तते । उद्याने भूमिभाग हरितेन वृक्षेण आच्छादितः अस्ति । मालाकारः वृक्षान् लता च जलेन सिञ्चति । उपवनेषु तडागाः अपि सन्ति । तडागानां स्थिरे जले मन्देन पथनेन तरङ्गाः उद्भवन्ति । कमलानि अपि तडागेषु रोहन्ति । सूर्योदये प्रफुल्लं कमलैः तडागः शोभते । हंसाः तत्र क्रीडन्ति मयूरा च नृत्यन्ति । प्रातः काले सायंकाले च उद्यानस्य स्वरूपम् अतीव रमणीयम् ।

टीपा

भूमिभाग (मृदे भाग), सूर्योदय (सूर्यस्य उदय) हा सामासिक शब्दाणां अर्थे पूर्ण अर्थे प्रथम पदाच्च द्वितीय पदार्थो पठ्ये विभक्त्येनै सुभवा द्वाविधवा वागो वा रामादाणा पठ्ये कपुस्य समास रचनाया

अभ्यास

१ वाच्ये पुरीकरा — वृक्षा जनेषु — — — — — च — — — — — ।
 वृक्षाणां शाखा — — — — — । रगा वृक्षेषु — — — — — ।
 भूमिभाग हरितेन — — — — — ।

२ कर्मपदै योजा.—लडाः — आश्रयन्ति । मात्वाकारः — न
 शियति । जनाः वृक्षाणां — मक्षयन्ति । जनाः वृक्षाणां छायासु
 — लभन्ते ।

३ योग्य विशेष्ये योजा.—हरितानि । मधुरम् । मन्दः । प्रपुङ्गानि । विशालानि ।
 पङ्कम् ।

४ योग्य शब्द योजाः—रामाः — वसन्ति । नराः — वसन्ति ।
 व्याघ्राः — वनन्ति । मत्स्याः — वसन्ति ।

५-विहगाः ।

गरुडः मयूरः शुक्रः कोकिलः च इति विविधाः रगाः सन्ति ।
 गरुडः विहङ्गमानां प्रमुखः । गरुडः नापयणस्य चाहनम् । मयूरः
 अपि सरस्वत्याः चाहनम् । गरुडस्य शासने रगाः तिष्ठन्ति ।
 विहगाः दिवा इतस्ततः उयन्ते जाफराः । ते भक्ष्यं मार्गयन्ति ।
 रगाः क्रीडकान् धान्यकणान् च मक्षयन्ति । रात्रौ ते कुलायेषु
 वसन्ति निद्रासुप्तम् अनुभवन्ति च ।

शुक्रः मयूरः कोकिलः कपोतः घायसः च जनानां परिचिताः
 सन्ति । घायसरस्य घर्षः द्यामः शुक्रस्य हरितः मयूरस्य च चित्रितः
 घर्षते । घायसस्य घर्षः स्वरः जनेभ्यः न रोचते । कोकिलस्य
 मधुरः स्वरः जनान् आनन्दयति । मयूरः केदारस्य करोति नृत्यति
 च आनन्देन घर्षकाले । शुक्रः मनुजः इष शब्दान् वदति । अतः
 जनाः शुक्रान् पञ्चरेषु स्थापयन्ति । कपोतस्य स्वभाषः सान्ध्यः
 वातरः च । मयूरः कोकिलः शुक्रः कपोतः या जनानां प्रियः भवति ।
 न तथा घायसः । मयूरस्य स्वरूपं मनोहरं घर्षते । तस्य मस्तके

रम्यः तरल' च पिच्छकानां कलापः शोभते । नृत्यकाले तस्य बर्हः
व्यजनम् इव विस्तृतः भवति ।

टीप

हृद्—भावदर्प-याचा उपयोग ज्याला आवर्ण त्याची चतुर्धा व जी वस्तु आवर्णे त्या
अर्थाच्या शब्दांनी प्रथमा विभक्ति गोगून वरगात

अभ्यास

१ रागाना व प्रमुत्त । दिवा रागा कि कुर्वन्ति । वे रागा जनात्
परिचिना । विमर्ष जना शुक्र पक्षरे स्थापयन्ति । मयूरस्य रथ वध रम्य
भवति । कीदृश स्वभाव कपोतास्य ।

२ वाक्ये पुरी करा —मयूर वाहनम् । रागा _____
धाम्यरणात् संक्षयन्ति । शुक्र _____ इव _____ करोति ।
मयूरस्य तरल _____ कलाप शोभते । _____ इ
विस्तृत भवति बर्ह ।

३ मरुदन्व्य शासने रागा तिष्ठन्ति । त्याचप्रमाण,
भागने छात्रा „ ।
सेनापते „ „ ।
„ प्रजा „ ।

४ मयूर रोचत जनेभ्य । कीदृश रोचत _____ रोचते
ईश्वराय । मृत्य रोचते _____ ।

६-विद्यागृहम् ।

रामः मामे गोविन्दं पश्यति । तस्य हस्ते पुस्तकानि सन्ति ।
अतः रामः तं पृच्छति । गोविन्द कुत्र गच्छामि त्वम् इति ।

गोविन्दः—अहं पाठशालां गच्छामि । किमर्थं तव हस्ते

पुस्तकानि न वर्तन्ते । अपि त्वं पाठशालां न गच्छसि । किं त्वं स्वैरं ग्रमसि ।

रामः—अद्य अस्माकम् जनध्यायदिनं वर्तते । यतः ह्यः एव वार्षिकः क्रीडास्तवः समाप्तः । अपि अहं त्वया सह तव पाठशालाम् आगच्छामि ।

गोविन्दः—अथ किम् । समीपे एव ग्रामात् वहिः अस्माकं मध्यं विद्यामन्दिरं वर्तते । तद् स्थानम् अतीव रमणीयम् । अस्माकं चित्तम् आहावयति तद् ।

रामः—कथम् इव ।

गोविन्दः—शालागृहस्य पुरतः मनोहरं सुरचितं च उद्यानं वर्तते । तस्मिन् विविधाः पुष्पवृक्षाः लताः च रोहन्ति । पार्श्वतः तु वर्तते क्रीडाङ्गणम् । तत्र वयं सर्वे छात्राः विविधैः प्रकारैः सायङ्काले क्रीडामः । अस्माकम् अध्यापकाः अपि विविधेषु शास्त्रेषु निपुणाः सन्ति । ते अस्मान् विविधान् विषयान् सम्यक् अध्यापयन्ति ।

रामः—शोभनं खलु तव शालागृहम् । सुभाग्यं तव । अस्माकं विद्यागृहे अपि क्रीडाङ्गणं विना अन्यानि उपयुक्तानि ज्ञानसाधनानि सन्ति । आचार्याः अपि पण्डिताः सन्ति । किन्तु क्रीडाङ्गणं नास्ति यतः नागरिकाणां गृहैः व्याते नगरस्य मध्यभागे तिष्ठति अस्माकं शालागृहम् ।

गोविन्दः—शीघ्रं गच्छावः पाठशालाम् ।

टीका

यत् —कारण वा अन्वयात्वा उपयोग कार्यवाचक वाक्यान्तरं वा वाक्यान्तरं वाक्यापूर्वी वसितं हि—वाचादि उपयोग वाच अर्था कारणत्वाच्च वाक्यान्तर्ये पहित्वा ह्यन्वयान्तरं योऽन्वयः कारिका

अपि न किम् शान्ता प्रश्रमंर अन्वयाप्रमाणे उपयोग वसितं अरि पहित्वायेने येने व निम् बोटीहि वाक्यान्तरं

अथ किम् याथा उपयोग द्रोवारायी चर देवाना वरितात
बहि — वाहर याथा उपयोग पञ्चमना नामावधेचर परतत

अभ्यास

१ राम किमर्थं पाठशाश न गच्छति । वन वारणेन सह अनभ्यासदिनम्
आशात् । मानिन्दस्य शास्त्रगृह वन वारणेन आहादकम् । कुन वतते रामस्य
पाठशास ।

२ अध्यापका शास्त्रेषु निपुणा । मयूर — — प्रवीण । बालका
— — न निपुणा । वीर — — निपुण । — —
राज्यतन्त्रे निपुण ।

३ विद्यागृह प्रानान् बहि वतते । अङ्गण बहि वतत ।
मीडाङ्गण बहि वतते । मस्य बहि न जीवति ।

४ रामेण सह गोविन्द गच्छति । — सह पुत्र गच्छति । — — हर
भापते नृप । — सह अध्यापका मीढन्ति ।

७—सागरः ।

भारतवर्षीया सागर पचिन्न मन्यन्ते । सागरे सर्वाणि तीर्थानि
सन्ति । सागर पृथिव्या भ्रग्वला इति पचय वर्णयन्ति । समुद्र
धिस्तीर्ण जलसञ्चय भवति । उदधे जग सागम् । अत जना
तद् न पिबन्ति । सागरस्य पृष्ठभागे अग्निनीशा मञ्चरन्ति । जना
तामि देशान्तर गच्छन्ति घणित्य च कुर्षन्ति । वर्षाकाले सागरस्य
जले प्रदलेन घातन तुङ्गा तरङ्गा उद्भवन्ति । तदा घोर गर्भगारय
उत्पद्यते । सागरं पृथिव्या स्वरा नियमन्ति मन्स्या कृमां
भवन्त च । सागरस्य तले पृथुमृत्यानि रत्नानि मीतिव्यानि च
निष्ठन्ति । अत जना सागर रनावर उद्गन्ति । तद्य सागर
विलीयन्ते । अत सागर नदीपति नदीश या भवति ।

प्रातःकाले सायंकाले च समुद्रस्य तीरे सञ्चारः आह्लादकः
 भवति । शुद्धः प्रशान्तः च पवनः इतस्ततः वहति । उद्यमेन श्रान्ताः
 जनाः समुद्रतीरे मन्दं मन्दं सञ्चरन्ति । बालुकासु ते सुखेन उपवि-
 ष्णन्ति विश्राम्यन्ति च । बालाः बालिकाः नराः नार्यः वृद्धाः तरुणाः
 गनिकाः दरिद्राः च सर्वे समुद्रतीरं गच्छन्ति । बालाः बालिकाः
 च सिकताभिः विविधैः प्रकारैः क्रीडन्ति । सागरस्य जलं चन्द्रोदये
 रघते ।

टीपा

विलीयन्ते-फलस्य शोणं, मिह्नं जगत्. (वि+ली-४ ग. क्त. १.)

'इति-अर्थे' इति अन्वयः प्रथमान्तरं नान्तरं अथवा वाक्यान्तरं योजयान्.

बालुकाः-सिरताः-नाह-रे शब्दः खुद्वचनात् योजयान्.

अभ्यास

१ केन कारणेन सागरः पवित्रः भवति । जनाः तस्य जलं किं न पिबन्ति ।
 विनाभिः जनाः किं कुर्वन्ति । समुद्रे कदा तपज्ञाः उद्भवन्ति । सायंकाले के
 समुद्रतीरं गच्छन्ति । सागरस्य जलं कदा विसृज्य भवति ।

२ वाक्ये पुरी कराः- - - - - बालुकासु विश्राम्यन्ति । - - -
 तपज्ञाः उद्भवन्ति । - - - - - सागरे सन्ति । - - - - - समुद्रस्य तीरे
 वहति ।

३ पुनरालं विशेषणानां योग्यं विशेष्ये योज्याः-घोरः, पवित्राभिः, प्रचलः,
 षट्सूच्यानि, भीषणाः, प्रशान्तः ।

४ विग्रहः कराः-जलमभयः । गर्जनारवाः । रत्नाकरः । समुद्रतीरम् ।

८-नदी ।

गङ्गा ब्रह्मपुत्रा यमुना च इति नद्यः भारतवर्षे घर्तन्ते । नदी
 पर्यतात् प्रभवति । प्रथमं नद्याः प्रपातः जल्पः विद्यते । पश्चात्

कमलाः सः विततः भवति । नद्याः उद्गमस्थानम् उच्चं भवति । तस्मात् निम्नं प्रदेशं प्रति नदी वहति । वर्षाकाले नदीनां पात्राणि जलेन पूर्णानि भवन्ति । निदाघे तु तानि शुष्यन्ति । अथवा तेषु अतीव अल्पं जलं भवति । नद्याः जले नौमाः सञ्चरन्ति । जना. नोमाभिः नद्याः पारं गच्छन्ति । नद्याः जलं जना. क्षेत्राणि नयन्ति । तेन जलेन क्षेत्रेषु विपुलं सस्यं रोहति । नद्या समीपे समृद्धानि नगराणि वर्तन्ते । नद्याः तीरे वृक्षा. रोहन्ति । तेषां छायासु पान्या. उपविशन्ति मधुरं जलं पियन्ति मुखेन च विध्राम्यन्ति । भारतवर्षाया. नदी पवित्रा इति मन्यन्ते । अत धार्मिकाः जना. नद्या जले स्नानं कुर्वन्ति पापं क्षालयन्ति पुण्यं लभन्ते च । नद्या तीरे देवालयाः अपि विद्यन्ते । जनाः देवालयं गच्छन्ति देवस्य प्रतिमा च पूजयन्ति पुण्ये. । नदीनां समीपे तीर्थानि वर्तन्ते । यात्रिका. पवित्राणि तीर्थानि गच्छन्ति प्रतिघर्षम् । अत पुण्यं नदीनां दर्शनम् । नदीभ्यः नमः ।

टीपा

‘मु-पत्तु’ हे ‘मयान्वयी अभ्यस विन्तु, परम्, पत्तु यास्मान्’ टीन वाक्याध्या न वै येन नदीं त्र ते दुस्तव्या वाक्याया पतिं वा शब्दान र देन

‘प्रतिघर्षम्-‘रवर्षी’ हा अभ्ययीभाव समाप्त आहे, कारण पहिले पद प्रति हे अन्वय आहे व मर्षे समाप्ताचा उपसर्ग अन्वयागाररज्ये वेलेन आहे अशा तऱ्हेच समाप्त ‘वै-घर्षे-प्रतिघर्षम्’ कसे सोदवतात

अभ्यास

१ कम्पाद्यभवन्ति नद्या । नदीनां पात्राणि वदा पूर्णानि भवन्ति । क्षेत्रेषु विपुलं सस्यं कथं रोहति । नद्या तीरे किं वर्तते । के जना तीर्थानि गच्छन्ति । धार्मिका नद्या जले किमर्थं स्नानं कुर्वन्ति ।

२ योग्य जग्ये योना — नदीनां — देवालया वर्तन्ते । निम्न प्रदेश — जलं पश्यति । नद्या प्रकार — विना नवति । नद्या जल निदाघे — अप भवति । नद्या जग्ये — नदीं वा गच्छन्ति ।

गोविन्द —रुष्टमयं तर्हि कृपीबलस्य जीवितम् । किमर्थम् एष
एवं परिश्रम करोति । नगरे एतादृश परिश्रम, आवश्यक न
भवति ।

राम —एष, परिश्रमेण एव आवश्यकं धनं सुखम् आरोग्यं च
लभते । अस्य शरीरं रोगा न पीडयन्ति । अतः सः सन्तोषेण सुखेन
च जीवति । क्षेत्रेषु शुद्धः पवन, चहति । निर्मलं जलं सः पिबति
सात्त्विकं च अन्नं भक्षयति । नगरे तु सर्वं विपरीतम् । दृग्निमी
साधने जना जीवन्ति । अतः ते विशुद्धं सुखं न लभन्ते ।

गोविन्द.—कृपीबलस्य जीवितस्य महत्त्वं ज्ञातं मया । अस्तंगत,
दिधारुः । गृहं निवर्तामहे ।

टीपा

'सलु-किल' इति अन्वयः 'लोले' वा अर्थात् वात्स्यायन नेर अणव्यावर्तिता परिवा
शान्तर योजनान्

प्राक्-पूर्वी इति अन्वयः पञ्चम्यन्त नामास्तोश्च वाङ्गान्

अभ्यास

१ राम गोविन्देन सह पुत्र गच्छति । कृपीबलस्य च उद्योगः । कृपीबल
वध विपुत्र धान्य लभने । स धेनु मारमेय च विमर्षं पालयति । परि
श्रमस्य च उपयोगः । जना नगरे विपुत्र गुण वेन कारणेन न लभन्त ।

२ वाक्ये पुरी करा —नारमेय ।
वलावर्ति — — । रोग
पुत्रुट — — — । कृपीबल

३ योग्य शब्द योजा —छात्रा बाल नयति । कृपीबल का
नयति । भण्ण काल नयति — । मूर्खे बाल नयति ।

४ योग्य शब्द योजा — प्राक् पुत्रुट इव वगति । प्राक्
नर ईश्वर पालयति । — प्राक् बाल गुण नमति । — प्राक्
बाल अप्यदन् करोति ।

१०-पशवः ।

सिंहाः व्याघ्राः गजाः भल्लुकाः जम्बूकाः हरिणाः अश्याः धेनवः सारमेयाः च इति विविधाः पशवः पृथिव्यां वसन्ति । यतेषां सिंहाः व्याघ्राः भल्लुकाः जम्बूकाः च वन्याः पशवः क्रूराः । गजाः हरिणाः च अपि वन्याः पशवः किन्तु ते सौम्याः । अश्याः धेनवः सारमेयाः च जनानाम् उपयुक्ताः भवन्ति । पशूनां चत्वारः पादाः सन्ति । तथा च लाङ्गूलम् अपि धर्तते । हिंसाः पशवः मांसं भक्षयन्ति । सौम्याः तु तृणं धान्यं च भक्षयन्ति । सौम्याः पशवः नरान् उपकुर्वन्ति विविधैः प्रकारैः । अश्याः रथान् कुर्वन्ति वलीवर्दाः शकटान् हलानि च कुर्वन्ति । सारमेयाः क्षेत्राणि गृहाणि च रक्षन्ति । धेनवः दुग्धं यच्छन्ति ।

हिंस्रैः पशुभिः वनं भोषणं भवति । सर्वेषां वन्यपशूनाम् अथवा मृगाणाम् अधिपतिः सिंहः । अतः सिंहस्य मृगाधिपः मृगपतिः मृगेन्द्रः मृगराजः इति अन्यानि अभिधानानि सन्ति । व्याघ्राः वन्यान् पशून् शरैः विध्यन्ति । सारमेयाः तेषां साहाय्यं कुर्वन्ति । एवं ते वन्यान् पशून् गृह्णन्ति पञ्जरेषु च स्थापयन्ति । पञ्जरेषु स्थापिताः सिंहाः व्याघ्राः भल्लुकाः च पशुसङ्ग्रहालयेषु धर्तन्ते ।

अभ्यास

१ के पशवः वन्याः । के जनाना उपयुक्ताः भवन्ति । केन धारणेन वनं भोषणं भवति । अश्याः धेनवः सारमेयाः च जनान् कथम् उपकुर्वन्ति । कः मृगाणाम् अधिपतिः । व्याघ्राः पशून् कथं पृच्छन्ति ।

२ मास्ये पुंलिंङ्गः—(१) व्याघ्रानां कुर्वन्ति — (२) —
वन्याम् — पञ्जरेषु — (३) — पशवः वनं — ।
(४) अश्याः — उपयुक्ताः भवन्ति । (५) हिंस्रैः —
वनं — भवति ।

३ कर्मपदाना योग्य वशीं कर्तृपदे व नित्यापदे योजा —

रथान् — । — बुग्धम् — । — वन्यान् पशन्
— । — मास — । — गृहाणि — ।

११—न्यायप्रियः अनङ्गपालः ।

हस्तिनापुरे नाम नगरे अनङ्गपालः नाम न्यायप्रियः नृप-
अवसत् । तस्य प्रासादस्य द्वारप्रदेशम् उभयतः शिलासिंही
स्थापितौ । तयोः पृष्ठयोः उपरि वद्धात् दण्डात् अघालम्बत एवा
घण्टा । य' एव घण्टाम् अनादयत् स. एव नृपात् न्यायम् अलमत ।
एकदा कश्चित् वाकः तस्याः उपरि अकस्मात् उपाविशत् । अत-
नादः उद्भवत् । अनङ्गपालः तम् अद्रुणोत् अपृच्छत् च द्वारपाल
कः खलु नादयति घण्टाम् इति । वायसः एव इति प्रत्ययदत्
द्वा-स्यः । तदा नृपः अमापत तर्हि सः वायसः न्यार्यं प्रार्थयते ।
किं वाञ्छति सः इति । किन्तु न कोऽपि तस्य इच्छाम् अजानात् ।
अतः सः नृपः स्वयमेव घण्टास्थानम् अगच्छत् अवदत् च । एष'
वायसः यथावर्म भक्ष्यार्थम् एव अत्र आगतः । किन्तु न अलमत
किमपि अत्र । अतः सः स्नाद्यम् एव इच्छति इति । एवं नृपस्य
आशया सेवकः सिंहमुखयोः मासखण्डान् अस्थापयत् वाक. च
तान् अभक्षयत् । अनङ्गपालस्य राज्ये सर्वे न्यायम् अलमन्त ।
अहो न्यायप्रियता नृपस्य ।

टीपा

उभयतः — दोहो वाङ्मना-ईं अन्वय दिग्बिन्तु नामान्तोत्तर योत्तगत,
यथावमम् — क्रमानुसार-अन्वयीभाव गन्तव्य-विषय (क्रमन् अनुन् य)
नादयति — ' नृ' नी प्रयोगेन रूप-वाक्ये

अभ्यास

१ कुत्र अवसत् अनङ्गपाल । तेन कुत्र घण्टा स्थापिता । किं तस्या प्रयोजनम् । क अरुस्तात् तस्याम् उपाविशत् । का वायसस्य प्रार्थना ।

२ विग्रह करा — द्वारप्रदेश । घण्टास्थानम् । सिंहमुखम् । मांसखण्डा ।

३ वाक्त्रे पुरीं करा — ————— उभयतः द्वारपालौ तिष्ठत ।
उभयतः नदी तिष्ठत । ————— उभयतः बालकौ उपाविशत । चोरस्य
उभयतः ————— बलत् ।

४ पुरीं करा — ————— उपरि पाक उपाविशत् । ————— उपरि वृष
उपाविशति । ————— उपरि स्नात् वसन्ति । ————— उपरि सेतु वर्तते ।

५ विग्रह करा — यथाशालम् । यथाशुभम् । यथाशान्तम् ।

१२-मृदशिष्यस्य ।

आसीत् पुरा सुनर्क नाम अध्यापकः । वितर्क नाम एकं बटु-
तस्य शिष्यः आसीत् । तस्य आश्रमं ग्रामात् बहिः अरण्ये अवर्तत ।
यद्गानि दिनानि स रात्रौ निद्रा न अलभत मूर्खरूपाणाम् उपद्रवेण ।
अतः स आह्वयत् स्वशिष्यं वितर्कम् अवदत् च तम् । अयि जात
वितर्कं मम किमपि पार्थं पुरु । मूर्खसहाराय जानय क्वमपि
मार्जारम् इति । वितर्कं आचार्यम् अपृच्छत् आर्यं न जानामि अहं
भिडालस्य स्वरूपम् । वानि तस्य लक्षणानि इति । तदा स अभ्या-
पकः लक्षणानि अकथयत् ।

वाचबल्लोचने तस्य वर्णं कपिलधूसर ।

घृष्टे च लोमना चर्मं रथ्यास्वटति चेह स ॥

वितर्कं तदनुसारेण मार्जारान्येषणाय इतस्ततः अग्रमत् ।

किन्तु न कोऽपि तेन तादृशैः लक्षणैः युक्तः दृष्टः । अन्ते सः मार्गं
 क्वापि मुनिकुमारम् अपश्यत् । तस्य लोचने काचवत् आस्ताम् ।
 वर्णः धृसरपिङ्गलः आसीत् । पृष्ठे च तेन लोमशं हरिणाजिनम्
 धृतम् । मार्गेण च सः पर्याटत् । अतः पयः पयः मार्जारः इति स
 वितर्कः अमन्यत तं च गुरोः पुरतः आनयत् अचदत् च अयं हि
 आवश्यकलक्षणैः युक्तः मार्जारः आनीतः मया इति । एतेन तस्य
 मौख्येण विस्मितः सः अध्यापकः उच्चैः व्यहसत् अचदत् च । अहो
 अज्ञानं वितर्कस्य । अयं तु ब्राह्मणकुमारः न मार्जारः । अतः एष
 मोचनम् अर्हति इति । एवं लज्जितः सः मूर्खः तम् अमुञ्चत् ।
 अध्यापकः तु स्वयमेव कुतश्चित् मार्जारम् आनयत् मूपकोपद्रवात्
 च मुक्तः अभवत् ।

टीपा

‘बहूनि दिनानि—पुष्कल दिवसपर्यन्तं’ कश्चा अर्थापे चाल्वाचर शब्द द्वितीयं
 योज्यात्

एवान् सुखार्थी बोल्लयाना ‘जान-राज’ असा शब्द योज्यात् व मोड्या माणसांश्च
 अदवीने किंवा आदराने बोल्लाना ‘कार्य’ असा शब्द योज्यात्

अभ्यास

१ केन कारणेन सुतर्कं निद्रा न अलभत । किम् अचदयत् स स्वशिष्याय ।
 कानि मार्जारस्य लक्षणानि । मुनिकुमारस्य मार्जारेण सह कथं साम्यम् आसीत् ।
 तं दृष्ट्वा अध्यापकः किम् अचदत् । कथं स मूपवाणाम् उपद्रवात् मुक्तः ।

२ एषा कथा कुमारे नाटयितव्या ।

३ स निद्रा न अलभत—तेन निद्रा न लब्धा । साप्रमाणे पुर्वील वाक्यात्
 धातुसाधितं भूतकाली विशेषणं योजा —

वितर्कं मुनिकुमारम् अपश्यत् (दृष्ट) । सुतर्कं मार्जारम् आनयत्
 (आनीत) । सुतर्कं मुनिकुमारम् अमुञ्चत् (मुच) ।

१३-मूर्खः दासः ।

निवसति स्म पुरा उज्जयिन्यां नाम नगर्यो कश्चित् धनिकः हेम-
चन्द्रः नाम । तस्य गृहम् आगच्छत् एकदा कोऽपि अतिथिः ।
अतः सः स्वदासम् आह्वयत् अवदत् च । रे सेवक अद्य गृहे घृतं
न अस्ति । अपि त्वं तद् विपणेः आनयसि इति । गृह्णामि अहं
किमपि पात्रं तस्मिन् च घृतम् आनयामि आपणिकात् इति
अवदत् सेवकः । अतः सः पात्रम् अगृह्णात् विपणिं च अगच्छत् ।
तत्र आसन् यववः आपणिकाः । तेषां एकं प्रति सः अगच्छत्
अवदत् च । घृतं मम आग्रह्यकम् । अहं घृतस्य मूल्यं यच्छामि
एतस्मिन् पात्रे च तद् नयामि इति । तदा आपणिकः तस्मिन् पात्रे
घृतम् अस्थापयत् मूल्यं च अगृह्णात् ।

स. दासः घृतपात्रेण सह गृहं प्रातिष्ठत् । मार्गं तम् अपश्यत्
एकः परिहासशीलः बालः । स. तम् अचदत् एतद् तव पात्रम्
अद्यः स्रयति इति । यदा सः मूर्खः तस्य बालस्य शब्दान् अशृणोत्
तदा स. तद् पर्यवर्तयत् तद् स्रयति न वा इति अपश्यत् । अतः
तद् सर्वं घृतं भूमौ अपतत् स. बालः च तं मूर्खं व्यहसत् ।
अनेभ्यः स. तद् सर्वं धनिनाय अनययत् । तदा धनिकः तस्मै
भृत्याय अशुच्यत् तं च गृहात् निरसारयत् ।

टीका

‘निवसति स्म-न्यवसत्’ स्म न मानसार्थी स्मारोत्त योग-योग भूतार्थी भवे
होने

‘कश्च-मार्गं’ वाच्य उपकोश भ्यान् मन्त्रवर्तने त्वादी यजुषी योऽन यद्वा
वर्षिः विनाः द्विर्वा विना पत्नीरे योग्यत

‘शुभः कुटुम्ब-राजतः’ वाच्य उपकोश भ्यान् मन्त्रवर्तने त्वादी यजुषी योऽन
वराण

‘घृतपात्रम्-घृतेन पुनः पात्रम्’ वा मन्त्रवर्तनेऽर्थे मन्त्रात् अर्थे.

अभ्यास

१ हेमचन्द्र स्वदास किमर्थम् आह्वयन् । किम् अवदत् स दास तम् ।
पात्रेण सह दास कुत्र गत । किं स तस्मिन् अस्थापयत् । परिहासशील
कुमार किम् अवदत् । पात्रस्य परिवर्तनात् किम् अभवत् । किमर्थं धनिक
तस्मै वदुष्यन् ।

२ 'दास पात्रे घृत स्थापयति' या वाक्यान्तं मूल वाक्य 'घृत पात्रे
तिष्ठति' त्याचप्रमाण (१) दास पात्र परिवर्तयति । (२) धनिक दास
नि सारयति । (३) काक घण्टा नादयति । याचीं मूल वाक्ये लिहा

३ योग्य शब्द योत्रा — धनिक — अकुष्यत् । रुद्र — कुष्यति ।
जगक — कुष्यति । वृष — वृष्यति ।

४ खालाल शब्दसमूहावहल एक सनास योत्रा — निलया निमित्त सिह ।
पुष्पे युक्ता वृक्षा । जलेन युक्त कुम्भ ।

१४-यतेः चातुर्यम् ।

एकदा कश्चित् गोपाल वलीवर्दस्य पृष्ठे प्रीहिमारम् अस्थापयत्
मार्गेण च अचलत् ग्रामान्तरं प्रति । मार्गमध्ये गोपाल, विरात्
आगतं मित्रम् अपश्यत् तेन सह सम्भाषत च । यावत् स
सम्भाषणे मग्न तावत् स वलीवर्द इतस्ततः अभ्रमत् अदृश्य, च
अभवत् । सम्भाषणात् अनन्तरं यदा स वलीवर्द तत्र न अपश्यत्
तदा स, खिन्न, अभयत् । पश्चात् स, तं धिरम् अन्वीष्यत् । निन्दु
तस्य परिश्रम निरर्थक जातः । अत यावत् स, गृहम् उदिश्य
प्रस्थित तावत् कोऽपि यति, तम् अपृच्छत् । गो, गोपाल किमर्थं
स्वं दु खितः । अपि तव वलीवर्द, नष्ट इति । अथ किम् इति
गोपाल, प्रत्यवदत् । पुनरपि स, तम् अपृच्छत् । अपि तव वलीवर्द-

दक्षिणेन नेत्रेण अन्धः इति । अथ किम् इति पुनरपि सः शयत् ।
एवं क्रमशः सः यतिः तम् अपृच्छत् । अपि तव वृषभः पादेन
खल्लः । अपि तस्य पृष्ठे व्रीहिभारः आसीत् इति ।

एतः प्रश्नैः गोपालः अचिन्तयत् । एषः यतिः मम बलीयर्दस्य
लक्षणानि यथार्थतः जानाति । एषः एव मम वृषभम् अचोरयत्
असंशयम् इति । अतः सः यतिम् आवेशेन अयदत् । त्वया
एव मम बलीयर्दः चोरितः इति अहं मन्ये । अहं त्वां
न्यायाध्यक्षस्य पुरतः नयामि इति । एवं तौ न्यायसभां गतौ ।
न्यायाधीशस्य पुरतः यतिः अयदत् । महाराज मया बलीयर्दः न दृष्टः
अपि । कथं तर्हि सः मया चोरितः इति शक्यम् इति । तदा न्याया-
धीशः तम् अयदत् । कथं तर्हि त्वया तस्य लक्षणानि कथितानि
इति । स यतिः प्रत्ययदत् । मया मार्गे बलीयर्दस्य गुरुरचिह्नानि
दृष्टानि । तेषाम् एकं गुरुरचिह्नं न स्पष्टम् । अतः बलीयर्दः एकेन
पादेन खल्लः इति मया तर्कः कृतः । तथा च मार्गेण धामपार्श्वस्थं
तृणं भक्षितं दृष्टम् न दक्षिणपार्श्वस्थम् । अतः सः दक्षिणेन नयनेन
अन्धः इति मया ज्ञातम् । गुरुरचिह्नानां समीपे च व्रीहिकणाः एव
भूमौ पतिताः आसन् । अतः तस्य पृष्ठे व्रीहिभारः आसीत् इति
मया चिन्तितम् इति । एतद् यतेः घबर्नं श्रुत्वा न्यायाधीशः तस्य
चानुर्यं प्राशंसत् गोपालं च अनिन्दत् ।

टीका

‘स्या’ या विनाशदाया प्र उत्सवं लक्ष्मि ग्दाने ली शान्तेवरी कोणे.

‘नयनेन अन्धः’ अन्धवाचा उदेता दारविन्दे दृष्ट अवयवाभक्त इत्याद्या
गोपाल एवावपेत् गोपालः.

अभ्यास

१ एषा कथा बाले नाटयितव्या ।

२ गोपालस्य वृषभः कदा धातुन अयदत् । अतः स किम् आशंसत् । इति.
मार्गे तं किम् अपृच्छत् । प्रश्नान् धृत्वा गोपालः किम् अभन्दत् । इत्यं पुरतः
न किम् अभन्दत् । इतिवा लक्षणानि कथं ज्ञानि । न्यायाधीशं च किम् अयदत् ।

३ योग्य अण्वये योजा — गोपाल बलीवर्द — अन्वेष्यत् । यति
बलीवर्दस्य लक्षणानि — अज्ञानान् । यति- बलीवर्दस्य लक्षणानि
— अकथयत् ।

४ अन्य देश — देशान्तरम् याप्रमाणं — अन्व घर्म — । अन्या
पाठशास्त्रा — । अन्यत् मित्रम् — ।

५ सयनेन अन्य — बाण याप्रमाणं — यधिर । —
मूक । — राज्ञ ।

६ बरील पाठातील रावं स्वसन्धि करून लिहा.

१५-वञ्चितः नृपः ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कुम्भकारः प्रतिघसति स्म । तस्य गृहे
परितः अर्धमग्नानि कर्परानि अवर्तन्त । एकदा सः कर्परस्य तीक्ष्णा
ग्रस्य उपरि पतितः । अतः कर्परस्य तीक्ष्णया कोट्या तस्य ललाटे
क्षतम् अभवत् । तस्मात् अक्षयत् बहु रधिरम् । कालेन तद् क्षतं
विरोपितम् औषधप्रयोगेण । किन्तु तस्य ललाटे प्रहारचिह्नम् अय-
शिष्टम् । एकदा दुर्भिक्षसमये सः देशान्तरम् अगच्छत् । तत्र स-
नृपस्य प्रासादे सेवकत्वेन स्थितः । सः नृपः तेन प्रहारचिह्नेन
अचिन्तयत् शूर- राज्ञ दृश्यते अयम् इति । अतः सर्वेषु राजपुत्रेषु
सः तस्मिन् सविशेषम् आदरेण व्यवहरत् । एतद् राजपुत्राणाम् न
अभिमतम् ।

अथ एकदा तस्य नृपस्य वैशः शत्रुणा अभिक्रान्तः । अतः
सन्नद्धाः अभवन् नृपस्य सैनिनाः यैराः च युद्धाय । स, नृप
तं कुम्भकारं सेनापतिपदे नियोक्तुम् पेच्छत् । अतः सः नृपः तम्
अपृच्छत् । कस्मिन् आह्वये हे शूर सम्मुखप्रहारः तव ललाटे लग्नः
इति । तदा सः अवदत् । देव न अयं शस्त्रप्रहारः । कुलालः अहं

प्रकृत्या । कर्पराप्रस्य उपरि पतितः अहम् एकदा । तेन अयं प्रहार-
यिकारः इति । अनेन प्रतिवचनेन ललितः सः नृपः अयदत् । अहो
कयम् अहं वक्षितः राजपुत्रसदृशेन कुलात्नेन । अतः अर्धचन्द्र-
प्रदानेन अस्य निःस्मारणम् इष्टम् इति । पयं विबिन्त्य तेन नृपेण
सः राज्यात् बहिः निःसारितः ।

टीपा

परितः—अमितः (सर्वावर्ण) या अण्यथाचा उपयोग दिवीयात् नानास्रोत्र
वर्णित.

व्यव+हृ-वृत् (शर्णो) वाचा उपयोग व्याख्याशीं वागववाचनें खानी समी
योश्न करिणत्.

नि+सुत् (नेनीं)-याचा उपयोग व्या टिकार्णीं ज्यवा वामात् केनूत् वणववाची
स्याची समी विभक्ति योश्न करिणत्.

अभ्यास

१ वाक्ये पुरी कराः—कुलालः यदं परितः ——— । क्षतम् औपथ-
प्रयोगेण ——— । नृपः प्रहारविहेन ——— । नृपः कुलालस्य
प्रतिवचनेन ——— ।

२ समास बोवाः—तीक्ष्णा कोटिः । सम्मुखः प्रहारः । तीक्ष्णम् अग्रम् ।
धर्ममां कर्णम् ।

३ योग्य प्रमाने वाक्ये लिहाः—(१) महाराज न अयं शस्त्रप्रहारः किन्तु
प्रगविहम् एतद् इति कुलालः अवदत् । (२) एकदा कुम्भकारः कर्परास्य
उपरि पतितः । (३) नृपस्य पुत्रः यत्तु दुर्भिक्षमये ग कुलालः ।
(४) शत्रुण सह युद्धराले नृपः तं मेनापति वतुम् ऐच्छत् । (५) अतः
सः नृपेण अर्धचन्द्रप्रदानेन नि सारितः । (६) प्रगस्य विरोधेणान् अन्तर
प्रहारविहम् अवशिष्टम् । (७) नृपः तस्मिन् सादरं ब्यवाहारम् । (८) नृपतिः
प्रहारविहेन तं वीर्येष्टम् अमन्दत् । (९) अनेन प्रतिवचनेन वर्णितः अहं
कुलात्नेन इति नृपः अर्थः अवदत् । (१०) पुत्र त्वत् सम्मुखप्रहारः सत्यः इति
नृपेण सः शूटः । (११) तेन तस्य सहाटे क्षतम् अभवत् ।

१६-नागार्जुनकथा ।

आसीत् पुरा चिरायुर्नाम नृपतिः । नागार्जुनो नाम तस्य दयालु-
र्दानशीलश्च सचिव आसीत् । स सर्वासामोपर्धानां धर्मान्वोध-
दात्मानं नृपतिं च रसायनेन विजयमकरोत् । स भूपोऽष्टशतं वर्षाणि
राज्यमकरोत् । एतस्मिन्दीर्घकाले तस्य बहवो भार्याः पुत्राश्च त्रिदिवं
गताः । अन्ते स जीवहरं नाम पुत्रं युवराजपदेऽभ्यषिञ्चत् । स एतां
घातां जनन्यै न्यवेदयत् । तदा सावदत् त्वादृशा बहवो राजपुत्राः
पूर्यमभिपिक्ता यौवराज्ये । किन्तु नान्वभवन्राज्यसुखानि ते यतो
नृपो नागार्जुनेन दत्तैरौपधैश्चिरायुर्जातः । अतो यदि त्वं राज्यपदं
वाञ्छसि तर्हि नागार्जुनं गच्छ तं च तस्य शीर्षमेव याचस्य । स हि
याचकानां मनोरथान्सर्वदा पूरयति । एवं यदा नागार्जुनो म्रियते
तदा नृपोऽपि सुचिरं न जीवति त्वं च नृपो भवसि इति । स
पुत्रो नागार्जुनं गत्वा तथाकरोत् । किन्तु नागार्जुनस्य शीर्षच्छेदने
सोऽसमर्थः । अतो नागार्जुनः स्वयमेवात्मनः शीर्षच्छेदमकरोत् ।
नागार्जुनवधं श्रुत्वा स नृपतिरपि राज्यमत्यजह्वनं च प्राविशत् ।
राजपुत्रः सिंहासनमापोहत्किन्तु नान्वभवद्वाज्यसुखं बहुकालं यतः
कुन्दैर्नागार्जुनपुत्रैस्तस्य यधः कृतः ।

टीपा

चिरायुस्त-दा अत्रानां शब्द आदे चिरायु-प्र ए, न चिरायु-प-पञ्चि ए, न.

'अष्टशत वर्षाणि'—८०० वर्षे' वाक्यान्वय इति या शत, सप्तश हे शब्द बहुवचनी
नामारोमरुहि धक्कथगत पोकात्

'नि + विद् (प्रयोजक)—निवेदयति—सागर्ण, कळविणे' याचा उपयोग व्याप्त
सागाव्याचे व्याची बहुधा योद्ध करित्त

'दाघंकाळ.—दीर्घं काल' विदेषणाविशेष्य क्रमं तस्य रामग.

'आत्मानम्—स्वात्मा, आत्मन-स्वार्थे.'

अभ्यास

१ चिरानुप क सन्निव । स कष नृप विनरम् अकरोत् । जीवहराय जनना किम् अस्थयत् । स नागानुन किम् अयावत् । नृप किमर्थं वन प्रावि सत् । केन कारणेन नागानुनपुत्रा जीवहरम् अमारयन् ।

२ वानसात उपयोग वग —आभिविक्त, अनुमत्, लफत्, वृत्

३ 'दान शील यस्य स दानशील' वाप्रमाणे पुत्रैक समासाचा विग्रह करा —उद्यमशील, परिहासशील, उपकारशील ।

४ विग्रह करा —राज्यसुल्लानि, राज्यपदम्, शीपंच्छेद, नागानुनवध ।

५ किदापदानद्वय भूतवाल्वाचक प्रातुसाधित विशेषणं योत —सगपुत्रा मिदिवम् अगच्छत् । नृपति वन प्राविशत् । रात्रपुत्र सिंहासनम् आरोहत् ।

१७—कृतज्ञो नकुलः ।

कस्मिन्नापि नगरेऽवसत्कोऽपि ब्राह्मणः । एषदा तस्य भार्यायां सुतो जातः । तस्य गृहे कापि नकुली पालिता । तस्मिन्नेव दिने तस्यामपि नकुलोऽजायत । अतः सा ब्राह्मणी स्वसुतवत् नकुल-मप्यपुष्यत् । किन्तु कदाचित्स स्वदारकं षोडशेदिति विचारेण सा तस्मिन्निभासं नाकरोत् । एषदा सुत स्वपुत्रं शय्यायां स्थापयित्वा जलकुम्भ च गृह्णात्सा सा तडागतीरमगच्छत् । गमनात् प्राक् स्वपतिं सायदत् । नकुलाद्रक्षणमहंति षाल इति । तस्या गमनाद्-नन्तरं षालस्य न किमपि भय नकुलादिति मत्वा स ब्राह्मणोऽपि मिथार्यं पुत्रापि गतः । अनन्तरे षोऽपि वृष्णसप्तौ मिलाद्वहिरगतः । नकुलोऽपि स्वभाषधरेण षालस्य रक्षणार्थं तेन सहायुष्यत । एषं नकुलेन एषदशः पृतः स सपः । यदा सा ब्राह्मणी गृहं प्रापि

शक्तदा स नकुलस्तस्याः समीपं गतः । सा तस्य मुखं रधिरेण
 लिप्तमपश्यत् । अतः साऽबिन्तयद्भ्रमनेन मम सुतस्य बधः कृत
 इति । एवं क्रुद्धा सा जलकुम्भं तस्योपरि सहसेव प्राक्षिपत् ।
 तेनाघातेन मृतः स नकुलः । पश्चाद्भ्रोता सा यावद्दृहं प्रविशति
 तावत्सा बालकं सुरक्षितं तथा च सर्पं मृतमपश्यत् । अतः साऽऽ
 त्मनोऽविचारतामनिन्दन्नकुलस्य कृतेऽशोचच्च ।

अपरीक्ष्य न कर्तव्यं कर्तव्यं सुपरीक्षितम् ।
 पश्चाद्भवति सन्तापो ब्राह्मण्या नकुले यथा ॥

टीका

‘नूनम्—स्रोत्र’ हे अन्वय बोध देण्यावाशि वाक्याच्या अर्थार्थी योजनात
 ‘कृते—करीता’ या अन्वयाचा उपयोग पश्यता नामावरोध करितात.

अभ्यास

१ ब्राह्मणी नकुल कथमपालयत् । तेन कारणेन सा तस्मिन्दिवासा नाकरोत् ।
 जलकुम्भं गृहीत्वा सा विभक्तोत् । ब्राह्मणं किं मत्वा बहिर्गत । बालकस्य समीप
 क थागत । तदा नकुल किमकरोत् । तेन कारणेन सा नकुलस्योपरि जलकुम्भं
 प्राक्षिपत् । विमर्षं साऽऽत्मानमनिन्दत् ।

२ त्वयन्त अन्वये योजून वार्ये लिहा —

सा नकुलस्य सुरा रधिरेण लिप्तमपश्यदबिन्तयत् ।
 साऽऽत्मनोऽविचारतामनिन्दन्नकुलस्य कृतेऽशोचच्च ।

३ त्वयन्ताबद्दल दियापदायी रूपे योजा —

सा पुन शय्याया रथापयित्वा बहिरगच्छत् ।
 सा जलकुम्भं गृहीत्वा तदागमगच्छत् ।

१८-बुद्धिहीना विनश्यन्ति ।

कस्मिंश्चिद्यग्रे चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परं मित्रभावमुपगता
 वसन्ति स्म । तेषां त्रयः शास्त्रपारङ्गताः किन्तु ते बुद्धिहीनाः ।
 सुबुद्धिर्नाम धतुर्धश्चतुर, किन्तु शास्त्रपराङ्मुखः । पञ्चा ते सर्वे
 मिथोऽमन्यन्त वयं देशान्तरं गत्वा भूयं च तोषयित्वा द्रव्यार्जनं कुर्म
 इति । अतः शुभदिने ते प्रातिष्ठन्त । मार्गं ज्येष्ठोऽवदत् । वयं त्रयो
 नुपप्रसादं लभामहे यतो वयं शास्त्रनिपुणाः । किन्त्वयं सुबुद्धिः
 शास्त्रपिमुखः । अतः केषलया बुद्ध्या नुपप्रसादं स न लभत इति ।

एवं यावत्ते मार्गेण गच्छन्ति तावत्तैरष्टव्या मृत्सिंहस्वास्थानि
 दृष्टानि । तत्रेतेनोक्तम् । यद्गृहोऽहं । यथाप्रभावं दर्शयामि । विञ्चि-
 दैतत्सर्वं मृतं वर्तते । तद्विद्याप्रभावेण सजीवं कुर्मः । अहमस्मि
 सञ्जयं करोमीति । एवमेतेनास्थिसञ्जयः कृतः । द्वितीयेन चर्मनास-
 रधिरेवं संयोजितम् । तृतीयोऽपि यावत्तस्मिन्जीवप्रदानायोद्यतस्ता-
 घत्सुबुद्धिस्तं तस्माध्यवारयद्वदद्य । एवं शुष्मामिः सिंहो
 निष्पाद्यते । यदि त्वमेतं सजीवं करोषि तर्हि स सर्वानस्मान्व्यापा-
 दयति । अनेन वचनेन मुञ्च, स तृतीयो ब्राह्मणोऽवदत् । धिक् मूर्ख
 नाहं विद्या विफलता नयामीति । तदा सुबुद्धिर्नाकं प्रतीक्षस्व क्षणं
 यावद्दहं दृक्षमायोहामीति । पश्चादावचरतीयेन स सिंहः सजायः
 एतस्तदैव स तांस्त्रीनमारयत् । धतुर्धस्तु सिंहस्य गमनादनन्तरं
 दृक्षतदवतीये गृहं गतः । अत इदमुच्यते—

परं बुद्धिर्न स्त विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।

बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥

टीका

‘वर्षानि—वर्षे’ इति च अत्राने प्रत्या न सिद्धा वा सिद्धयि बुद्धिहीन इव
 वा अत्रार्थो ही बुद्धिहीन इति शेषः

‘निष्पाद्यते—लभामहे—व्यापादयति’ या वर्तमानवाची रूपाचा उपवाक्य
मविध्यवाक्याची वेनेला आहे

अभ्यास

१ ब्राह्मणपुत्रा कात्या आसन् । किं तेऽमन्त्रयन्त । मागे तै किं दृष्टम् । किं
दर्शयितुमैच्छ ब्राह्मणपुत्रा । तदा सुबुद्धिस्तान् किमुपादिशत् । क परिणाम
स्थापामविचारस्य ।

२ कर्तृपदे योना — १ भूप तुप्यति । — भूप तोपयाम । २ तिह
निष्पाद्यते । — सिह निष्पादयथ । ३ सर्वे व्यापयते । — सर्वान्
व्यापादयति । ४ त त्रय अत्रियन्त । — तान् भ्रान् अमारयत् ।

३ बुद्ध्या दाना — बुद्ध्याना । } यामर्थ्ये समासाचा अर्थ पूर्ण
शास्त्रात् विमुक्त — शास्त्रविमुक्त । } आह म्हणून प्रथम पदाचा स्वप्न
शास्त्रेषु निपुण — शास्त्रनिपुण । } द्वितीय पदाशी ज्या विभक्तौ
दशविधा जातो त्या विभक्तीचा
तत्पुंस समास होता

१९—यतिद्रव्यनाशः ।

कस्मिंश्चिद्विचित्तप्रदेश आसीत् तस्यचित्तद्रुग्धमतेनाम यतेराधम ।
यहवो जनास्तस्याधम प्रतिदिनमगच्छन्नुग्रहाय । अतस्तेन यतिना
तेभ्यो बह्वन्युपायनानि लब्धानि । तप्य विमयेण तेन प्रभूतो वित्त
सञ्चय कृत । तद्रव्य तेन कक्षान्तरणवास्थाप्यत । यत कस्मिंश्चि
न तस्य विश्वास । एकदाऽऽपाढमतिनाम स्तनस्तस्य वित्तमपश्यद्
चिन्तयच्च । अहं भवामि यते शिष्य । तथा च तेन सहैकत्रोपितया
तस्य धनमपहरामि भ्रमरा इति । अत स यते समीप गत्वा त च
साष्टाङ्गपात प्रणम्य प्रार्थयत् । यतिश्चष्ट अहं धिरक्त ससारात् ।

अत इच्छामि तस्माद्मुक्तिम् । उपदेशग्रहणायैवाहमनागत इति ।
तस्य निर्घ्नां दृष्ट्वा स यतिस्तस्य तत्रावस्थानमन्वमन्यत । केन-
चित्कालेन स स्तेनो यतिं भक्त्याप्रीणयत् । यतिरपि तं ज्ञानमार्ग-
मुपादिशत् ।

एकदा स यतिभोजनार्थं ग्रामान्तर आहूतः । अतः शिष्येण सह
स प्रस्थितः । प्रवाससमये विस्रं यतेः कक्षान्तर एवासत् । मार्गे
ताभ्यामेका नदी दृष्टा । तदा यतिनोक्तम् मध्याह्नोऽधुना । अतः
स्नानार्थमहं नदीतीरं गच्छामि । त्वमदेव मां प्रतीक्षस्व इति ।
गमनात्प्राग्यतिः स्वद्रव्यं कन्यामध्ये स्थापयित्वा स्नानार्थं गतः ।
स आपादमतिस्तत्सर्वमपश्यत् । याद्यत्स यतिर्गतस्तावदेव स घनं
गृहीत्वा सुदूरं पलायत । स्नानादनन्तरं स यतिर्वृक्षमूढमागतः ।
किन्तु तेन शिष्यो न दृष्टः । अतः कन्यायां द्रव्यमस्ति न चेति निपुणं
व्यलोकयत् । तेन शिष्येण द्रव्यं हृतमिति ज्ञात्वा हा हतोऽस्मी-
त्युद्यैरकौशत् पुनरपि स्वमठं न्यवर्तत ।

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥

टीपा

स्नानार्थम्—स्नानावसिग, भोजनार्थम्—भोजनावसिग, हे सानार्थिग इष्ट
त्रिगविशेषार्थार्थं बोधे गणा 'आप्यावसिग' अथा अर्थे परेकावयाचा अनेक त्याला
अर्थे ॥ अष्ट ओटून नतु अथवा ए कवनी हा त्यात करण

'हा हतोऽस्मि'—'हाव हाव वन हाव' हे अत्रोपर वस अने.

अभ्यास

१. वरिटी पच वाचये गन्धि सोटूत लिहा —

२. विग्रह करा—विलगयव, उपदेशग्रहणम्, ग्रामान्तरम्, कक्षान्तरम्,
वृक्षमूढम्, प्रतिशितम्, विविचप्रदेश, ज्ञानमार्ग, प्रशासकमन्व ।

३ दिलेन्या नाक्याधसमूहात्तून योग्य नाक्यार्धे जोडून वाक्ये तयार कर —	
बहवो जना	अप्राणयत् मुनि स्वनिष्ठ्या ।
यति तस्य अवस्थानम्	कथामध्य म्यापितम् ।
आपाटमरी	अनुग्रहाय भागच्छन् तस्य भाधनम् ।
यदिना स्पद्रव्य	अन्वमयत् ।
स शिष्य	मप्याहे सनात् ।
यते स्नानसमय	द्रव्यम् अपाहरत् ।

२०-जामातृसम्भावना ।

अस्ति धरापांटे चिरुण्टक नाम पुरम् । तत्र महाधनो नाम भाण्ड पतिर्न्यवसत् । तस्य चत्वारो जामातरोऽध्वन्तीनगर्यामवसन् । एकदा पर्जन्यामावात्सर्वथ दुमिक्षमभवत् । भोजनमपि दुर्लभं जातं तेषाम् । अतस्ते श्वशुरगृहं चिरुण्टकनगरे सम्प्राप्ताः । 'जामाता दशमो ग्रहः' इति ज्ञात्वा स तेषु सगृह्माणं व्याहरत् । तेभ्य उक्तमानि वस्त्राणि भोजनं च प्रायच्छत् । पद्यं ते तत्र सुरेण पण्मासाद्यवसन् । यदा महाधनस्तान् गमनोत्सुकान्प्रापद्यत्तदा स स्वभार्यामवदत् । एते जामातर स्वगृहं प्रति नियतनमपि न चिन्तयन्ति । अपमानं विना ते गमनोत्सुका न भवन्तीत्यहं मन्ये । अतोऽद्य भोजनवेलायां पादप्रक्षालनार्थं जलमपि न दातव्यं यथा तेऽपमानेन क्रुद्धा मृत्यां निर्गच्छेयुषिति । एव गम्यं पादप्रक्षालनापमानात् सोमो लघ्वासनं दानादस्य क्षुद्रभोजनाद्य निर्गता । किन्तु चतुर्थं दयामलकं स्वयमेव नागच्छत् । अतः स यलाग्निं सारितो गृहाद्दहिरर्धचन्द्रं प्रदानेन ।

गमो हि पादशौचाद्दुष्वासनदानतो गतः सोमः ।
दत्तः षडशनमोज्याच्छ्यामलकश्चाधर्धचन्द्रेण ॥

टीका

‘न दातव्यम्—दिले वाक्ये नये’ कर्त्तुं विषयो धातुसाधित विशेषण
 ‘सबहुमावम्’—मोक्षान् मानान्—‘बहुमानेन सह’ सह या क्वीं शान्तापूर्वा स
 योद्धुं शक्येति वा सहबहुवीहि समास अन्वयात्परत्वा योक्तेः वादे

अध्यास

१ योग्य क्रमाने पुढील वाक्ये लिहा —(१) यन्मासादनन्तरमपि ते गमनं
 नाचिन्तयन् । (२) विरुष्टके महाधनो नाम भाष्टपतिर्निवसति स्म । (३) तेभ्य
 युवस्त्राणि मिष्टान् चायच्छत् स । (४) तस्य जामादयोऽनन्तीनवसद्विरुष्टक
 प्राप्ता । महाधनोऽन्ते तान् विविधं प्रशरैरनादरदर्शयत् । (५) चतुर्थोऽर्धचन्द्र
 प्रदानेन नि सारित । (६) तेषु स आदरेण व्यवहरत् । (७) तेषां त्रयो गताः ।

२ शंबडोल पाच वाक्ये मन्त्रि सोडवून लिहा.

३ योग्य शब्द योना—प्रता ————— सबहुमान व्यवहरन्ति । पुत्र
 ————— सादर वर्तते । शिष्या ————— सधिनय वर्तन्ते ।

४ योग्य शब्द योना—सायडाले वाला ————— उत्सुका इदन्ते ।
 जामातर ————— उत्सुका न आसन् । प्रता वृषस्य ————— उत्सुका
 सन्ति ।

५ पुढील समासातील पदे सांगून त्यांचा सवध स्पष्ट करा —पाद-
 प्रक्षालनापमानं, रप्वासनदानम्, क्षुद्रभोजनम् ।

२१—विचित्रो देवयोगः ।

आसीत्पुत्र भिक्षापतिर्नाम वृद्धो ब्राह्मणः । स भिक्षुर्देवाग्र-
 मलमत । अतो ग्रामाद्ग्रामं सोऽभ्रमत् । एकदा दीर्घमन्तरं गत्वा
 ध्रान्तः स कस्याचिद्देवायतनस्य समीपे वृक्षतलेऽस्यपत् । अनन्तरं
 प्रयुजो भूत्वा यदा स गन्तुं प्रयुक्तस्तदा देवालयधिपतिस्तमपृ-

च्छत् । कस्त्यं कुत्र च गच्छस्यधुनेति । निर्धनोऽहं भिक्षार्थं
मितस्ततः सञ्चरामीत्यवदत्स भिक्षापतिः । तदा स देवालयधिपः
पुनस्तमवदत् । शृणु रे भद्र । अहं तुभ्यमन्नं यन्नं च प्रयच्छामि ।
अत्रैव स्थित्वा क्रियतां मम साहाय्यं देवपूजायां देवालयरक्षणे
चेति । हर्षनिर्भरः स भिक्षापतिस्तथेत्युक्त्वा तत्र स्थितः । स दिवा
देवालयाधिपस्य साहाय्यमकरोद्रात्रौ च द्वारस्य समीप एवास्वपत् ।
एकदा मध्यरात्रादनन्तरं प्रातः कोऽपि चोरो देवालङ्कारानपहर्तुम् ।
यावत्स देवालये प्रविष्टस्ताघदेव कश्चिद्दृष्ट्विदस्तमदशत् । अतः स
दुःखेनाक्रन्दत् । तस्य क्रन्दनं श्रुत्वा निद्रितो भिक्षापतिः प्रबुद्धो
भूत्वा दीपं च गृहीत्वा तस्य समीपमगच्छत् । क्रन्दनकारणं ज्ञात्वा
स पीडापरिहारमकरोदोपधप्रयोगेण । यदा स दंशपांडया मुक्तोऽ-
भवत्तदानेनातर्कितेन दैवदण्डेन भिक्षापतेः सौजन्येन च स भृशं
लज्जितोऽभवत् । अतःप्रभृति न जीवाभ्यहननेन पापमार्गेणेति
सशपथमुच्चैरुक्त्वा सहस्रेव निर्गतः स चोरः । भिक्षापतिस्तु
यिसितस्तत्रैव स्थितः ।

टीपा

‘मम साहाय्यं क्रियताम्’—‘मला मदन वर’ ज्याला मदत धरावयाची त्या अर्थाच्या
शब्दाची पाठी निमित्ति योजनात

‘जीवामि-जीवयानां करोमि’—‘या मार्गानं उपनिर्वाह करानयाचा त्या अर्थाच्या
शब्दाची कृतीया निमित्ति योजनात

अभ्यास

१ भिक्षापति कुत्रास्वपत् । वस्तस्य साहाय्यमकरोत् । व आगतो राजा
एवदा । वय स दृष्टितो दैवेन । व परिणामो वृद्धिन्दशस्य ।

२ पुढील मू० वा० धा० वि० धरील गोष्टीत गोम्य टिकार्णा योजा —दृश्य,
सुप्त, शृष्ट, दष्ट, क्रन्दित

३ पुढील समासाचा विग्रह करून नावें सागा —देवपूजा । हर्षनिर्भर ।
देवालयात् । क्रन्दनकारणम् । सप्तपथम् ।

३ योम्य शब्द योजना —

यथा भिक्षुक	मिश्रया	जावति	जीवमाना	करोति	वा
तथा चोर	—	—	—	—	।
” धावर (बोळा)	—	—	—	—	।
” व्याध (पारधी)	—	—	—	—	।

२२—गन्तव्यं सह मित्रेण ।

सुवर्णपुरे नाम नगरे ब्रह्मदत्तो नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । स च प्रयोजनवशाद् आमन्तरं गन्तुं प्रवृत्तः । तत्रा माना स उपदिष्टः । चत्स अपि त्वमेरु एव ब्रजसि । नेतद्युक्तम् । मार्गे सहाय आवश्यकः । अतोऽन्विष्यतां कश्चित्सहाय इति । सोऽवदत् । अम्ब ललं भयेन । निरुपद्रवोऽयं मार्ग इति । अय तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा समीपस्थाया चाप्याः कर्कटमादाय मात्रा स कथितः । यदि तत्र गमनमावश्यकं तर्ह्येव कर्कटस्तत्र सहायो भवतिविति । सोऽपि मातुर्वचनादुमाभ्यां पाणिभ्यां तं सङ्गृह्य कर्पूरपुटिकामध्ये स्थापयित्वा पात्रमध्ये च निक्षिप्य शीघ्रं प्रस्थितः । सूर्यस्यातपेन सन्ततः स मार्गे पार्श्वस्थस्य वृक्षस्य छायायां सुतः । अत्रान्तरे वृक्षकोटराग्निगत्य सर्पस्तत्समीपमागतः । सर्पस्य कर्पूरगन्धः प्रियः । अतः स पात्रस्थितां कर्पूरपुटिकामतिलौल्येन मक्षयितुमारभत किन्तु तत्र स्थितः कर्कटस्तस्य प्राणानपाहरत् । ब्राह्मणः प्रबुद्धो मूत्वा यावदुत्थितस्तावत्कर्पूरपुटिकोपरि हतं कृष्णसर्पमपश्यत् । तद् दृष्ट्वा स व्यचिन्तयत् । भोः सत्यं कथितं मम मात्रा यत्पुरपस्य प्रवासे सहाय आवश्यक इति ।

अपि कापुरयो मार्गे द्वितीयः श्वेकारकः ।

कर्कटेन द्वितीयेन जीवितं परिरक्षितम् ॥

टीका

‘अलम्—पुरे’ या अन्वयाया उपयोगं तुनीयात् गान्धारीवरं कथं वाचं कथं वा
धातुष्वान्त्वन्तं कृत्वात्तत्त्वं कर्त्तव्यं—अलं शान्त्या—अलं शान्त्या

‘अम्ब—हे अम्ब’ अम्ब शब्देन वायु या शान्तिं प्रोक्तव्यं इत्यन्वयः

अभ्यास

१ वृद्धदत्तं किं कर्तुं शक्यं । मातुः क उपदेशः । कर्त्तुं तस्मै मात्रा किमर्थं
दत्तं । स तं पुत्रं अस्यापयत् । मार्गमध्ये किं कृतं तेन । क तत्र आगतः ।
किमर्थं कपूरपुटिका भक्षयितुम् आरभत स । क तस्य परिणामः ।

२ ‘समीप तिष्ठति—समापस्य’ यत्प्रमाणे पुञ्जाल सामासिकं शब्दाच्चै
स्पर्शान्तरणं वरा—मागस्थ, पाश्वस्थ, वृक्षस्थ, ग्रामस्थ, गृहस्थः ।

३ यथा कपूरगन्धं सपस्य प्रियः । तथा क्रीडा— प्रियाः ।
प्रियं गारस्य । मधु प्रियं । प्रियं कृपणस्य ।

२३—दिलीपस्य पुत्रप्राप्तिः ।

आसीत्पुरा सूर्यवंशे विलीपो नाम नृपः । स सद्यगुणैरुपेतस्तथा
च सञ्जलशाम्निपुण आसीत् । प्रजापालने स दक्षः । तस्य
सुदक्षिणा नामानुरूपा भार्या । सा तस्य प्राणैर्भ्योऽपि प्रिया । सुत-
मुखदर्शनं विना सर्वाण्यन्यानि सुखानि तस्य दुःखानि । अतः
सन्तानार्थं कमप्युपायं चिन्तयितुं स सञ्जल राज्यभारं सचिवेषु
निक्षिप्य भार्यया सह कुलगुरोर्वसिष्ठस्याश्रमं गतः । मुनिं सादर
प्रणम्य तस्मै स स्वमनोरथं न्यवेदयत् । तदा स ऋषिणैवमुपदिष्टः ।
त्वया सुरधेनुरथशता पूर्वजन्मनि । अतस्तस्याः शापादेव त्वं
सन्ततिविहीनो जातः । ममाश्रमे वर्तते तस्या नन्दिनी नन्दिनी
नाम । तामेवाग्रह्य त्वं पुत्रप्राप्तिर्भवेदिति ।

दिलीपो भार्यया सह ता नन्दिनीमाराधयत् । सा तस्य भक्त्या
 सन्तुष्टा किन्तु परीक्षा विना तस्य मनोरथं पूरयितुं नैच्छत् । अतः
 साऽऽत्मानं मायामयेन सिंहेनाभिभूतमदशयत् । एतद् दृष्ट्वा
 नृपस्तस्य सिंहस्य वधाय सज्जोऽभवत् । तदा स सिंहो मनुजवाच
 यैव तमुपहासेनायदत् केवलं शस्त्रेण त्व घेनुरक्षणाय नालमिति ।
 तदा नृपोऽवदत् । अहमिमा प्राणैरेव रक्षामि । मा भक्षयित्वा
 त्वमिमा मोक्षयेति । अत्रान्तरे मायानिमित्तः सिंहोऽदृश्योऽभवत् ।
 अनेन तस्य इद्वनिश्चयेन प्रीता सा घेनुस्तमवदत् । मदीयेन दुग्ध
 पानेन तव मनोरथः सफलो भवेदिति । तदा नृपो भार्यया सह
 तस्या दुग्धमपिवत् । पश्चाद्द्रुहमामन्त्र्य स्वराजधानीं न्यवर्तत । यथा
 कालं सा सुदक्षिणा गर्भवती भूत्वा सुलक्षणसम्पन्नं पुत्रमजनयत् ।
 दिने दिने वर्धमानः स पुत्रो मातापितरौ आनन्दस्य परा
 काशामनयत् ।

टीका

‘अलम्—योग्य, तैश्चा’ हे कथ्यते इत्यन्तं वस्तुसाक्षात् कल्पनादपेक्षं भवति
 भृत्यन्तं नानाशरीरं योजयति

‘पयाकारम्—योग्यं चेत्’ वा अन्यधीमान् समाप्तं गारे

‘पूर्वजन्मनि’—पूर्वाच्चा नामात् जन्म वा शब्दात्सं सान्नायै एवञ्चन

‘आमानम्’—स्वात् आनन् या शब्दात्सं दिधयै एवञ्चन हे रूप एवञ्चनान्
 वाक्यात् आमना, आमने, आमन, आननि हीं तृ ते शतनीर्वा रूपे

अभ्यास

१ वाक्ये पुरीं करा—दिलीप सर्वशस्त्रेषु _____ न दूर ।
 तेन _____ राज्यमात् _____ निमित्त । _____ तेन जन्मान्तरे _____ ।
 अतः स _____ आराधयन् । तस्मात् _____ प्राणान् _____ उदत् स ।
 तस्य _____ प्रीता सा _____ अपूरयत् । सुदक्षिणा _____
 पुनम् _____ ।

२ विग्रह करा — प्रजापालनम्, राज्यभारः, सन्तानविहीनः, धेतुरक्षणम्, हठनिधय ।

३ समास योजाः—सिद्देन अभिभूता, तिरस्य वच, दिने दिने, परा बाध ।

२४—रघो राज्यप्राप्तिः ।

यौवनमापन्नो दिल्लीपसूनु रघुयौवराज्ये पित्राऽभिपित्तः । पश्चाद्दिल्लीप एकोनशततमं क्रतुं प्रारभत । तदा होमनुरङ्गरक्षणे रघुनि-
युक्तः । किन्तु शक्रेण स तुरगोऽपहतः । नन्दिनीप्रभावेण तज्ज्ञात्वा
रघुधीरस्वरेण 'मुच्यतां तुरग' इति शक्रेण प्रार्थयत । तदा शतक्रतु-
रचदत् । तत्र पिता ममाभिधानं शतक्रतुं वाञ्छति । नेच्छाम्यह-
मात्मन उपपदं त्यक्तुम् । अतस्तस्य मनोरथं निष्फलं कर्तुमेव मया
तुरगोऽपहत इति । एतच्छ्रुत्वा रघुस्तं युद्धायाह्वयत । तदा तयो-
स्तुमुलं युद्धमभवत् । रघोर्युद्धकौशलेन प्रीत इन्द्रस्तुरङ्गमाहते स्वं
किमिच्छसीति रघुमपृच्छत् । तदा रघुरचदत् । मम पिताशेषं
क्रतुफलं लभतामिति । तथेत्युक्त्वा वासवो नमोमार्गेण त्रिदिवं गतः ।
रघुरप्ययोभ्यां निवृत्त्य स्वपित्रे तत्सर्वं न्यवेदयत् । तदा हर्षभरेणा-
भिनन्दितः स पित्रा । एयं एकोनशतं यज्ञान् कृत्वा रघौ च राज्यभारं
निवेश्य दिल्लीपो देव्या सुदक्षिणया सह वनवासाय प्रस्थितः ।

रघुरपि नयेन राज्यं कृत्वा प्रजाधुरञ्जनमकरोत् । 'राजा प्रकृति-
रञ्जनात्' इति सुभाषितं सार्थतामनयत् । किन्तु धहवःशत्रव आत्मना
सह योद्धुमुद्यता इति ज्ञात्वा रिपूणां दर्पं शमयितुं दिग्विजयाय स
प्रातिष्ठत् । क्रमेण सर्वाञ्छानून् पराजित्य दिग्विजयं च कृत्वा निवृत्तः
स राजधानीम् । पश्चात्तेन विश्वजित्ताम यज्ञ आरब्धः । तस्मिन्त्यज्ञे
कोपस्थं सर्वं धनं तेन पात्रेभ्यो वितीर्णम् । अन्ते तु धरतन्तुशिष्यः

कौत्सो नाम दक्षिणार्थमागतः । किन्तु नृपस्य कोपागारं धनविहीनं
 दृष्ट्वा निवर्तितुमैच्छत् । किन्तु रघोस्तन्न सम्मतम् । अतः स धन-
 पतः कुबेराद्धनं लब्धुं स्वयमेव गन्तुं प्रवृत्तः । यावत्स गमनोद्यत-
 स्त्वावदेव तस्य कोपगृहे हिरण्मयी वृष्टिरभवत् । तत्सर्वं सुवर्णं स
 कौत्सायायच्छत् । तदार्ताय प्रीतेन तेन कौत्सेन स आशीर्वचने-
 नानुगृहीतः । त्वमात्मगुणानुरूपं पुत्रं लभस्वेति स आशीर्वादः ।
 तदनुसारेण रघोर्भार्या काले पुत्रवती जाता । अज्ञ इति स्वपुत्रस्य
 नाम कृतं रघुणा ।

टीपा

‘आ + हे—आह्वते—आह्वान करणे’ वा पाठु वा कर्म आत्मनेपदी क्तो.
 ‘कृते—कृत्वाव’ हे अन्त्य पचम्यन्त नाम्नापरोक्षर योजनत.
 ‘वि + त्—देशे’ हे त्रिचापद क्वाला धापपच्ये त्वाकी चतुर्थी त्रिबा सप्तमी बोधून
 योजनत.

अभ्यास

- १ वाक्ये पुरी कराः—रघुः—यौवराज्ये—रक्षितः
 इन्द्रेण—तुरगं—रघुणा—कृतम् ।
 रघोः—प्रीतेन—दिलीपाय—दत्तम् ।—राज्यभारः
 निवेशितः ।
- २ यथा हिरण्मयी वृष्टिः तथा—घटः—अलङ्कारः,
 पथरः—मूर्तिः,—मोदकः ।
- ३ शेषटील १० वाक्ये सन्धि सोडबूल लिह।
- ४ पुत्रात् शब्द वाक्यार्थात् योज।—सम्मतः, व्यतरन्, कृते, न्ययौत्रयन्,
 अनुगृहीतः ।

२५-रघुपुत्रस्याजस्य विवाहः ।

स रघुकुमारोऽजो धैर्येण शौर्येणोदायैण च पितरमन्वकरोत् ।
 यावत्स रघुवनपदधीमारूढस्तावत्क्रथकैशिकानामधिपतिना स्वसु-
 रिन्दुमत्याः स्वयंवर आरब्धः । समुतं रघुं न्यमन्त्रयत स
 स्वयंवराय । रघुणापि ससैन्योऽजो विदर्भाणां राजधानीं प्रस्थापितः ।
 मार्गं मतङ्गमुनेः शापान्मतङ्गजत्वमापन्नो गन्धर्वस्तेन शापान्मुक्तः ।
 अतः स गन्धर्वस्तस्मै सम्मोहनं नाम समन्त्रमस्त्रमयच्छत् । अख्येण
 युक्तोऽजोऽपि स्वयंवराय सत्वरं गतः । तत्र क्रथकैशिकस्तं प्रत्युदग-
 च्छत् । स्वयंवरमण्डपे सोऽन्यैर्नृपैः सार्धमासन उपाविशत् । यदा
 पतिवरा राजकन्येन्दुमती मण्डपं प्रविष्टा तदा तस्या सौन्दर्येण
 सर्वेषां नृपाणां नयनान्याकृष्टानि । तस्याः सखी सुनन्दा
 सर्वेषां नृपाणां गुणान् पराक्रमं चाघर्षयत् क्रमेण । किन्तु रघुपुत्रस्या-
 जस्य चर्षनेनैव सा प्रीताऽभवत्तस्य च कण्ठे विवाहमालामार्पयत् ।
 विवाहविधेरनन्तरं पित्रा स सिंहासने स्थापितो राज्ये चाभिषिक्तः ।
 स प्रजानां भूतय पद्यायतत । रघुस्तु राज्ये सुप्रतिष्ठितं पुत्रं दृष्ट्वा
 यदा धनगमनायोद्यतोऽभवत्तदाऽऽत्मनोऽपरित्यागं स प्रार्थयत् ।
 अनया प्रार्थनया रघुर्धनं न गतः किन्तु नगराद्दहिरेव विजने स्थले
 पर्णशालामध्यवसत्कालेन च त्रिदिवमगच्छत् । एवं रघुः पराक्रमेणो-
 दायैण सुराज्यतन्त्रेण च विख्यात आसीत् । अत एव दिल्लीपवंशो
 'रघुवंश' इति विख्यातोऽभवत् ।

टीपा

'अनु + कृ - अनुकरण करणे' ज्याचे अनुकरण करावयाचे त्याची द्वियेदा द्विवा पळी पोळता.

'अधि + वस् - राहणे' याचा उपयोग स्थलवाचक शब्दांनी द्विगुण विभक्ति पोळून वर्तता.

अभ्यास

१ रघुणा क स्वयवराज प्रस्थापित । माघे किं वातम् । इन्दुमत्या किं हृतम् । सा नृपानवर्णयत् । कस्य वर्णनं तस्या प्रियम् । विवाहादनन्तरं किमभवत् । रघुर्वननिवासार्थं किं न गत ।

२ सुतेन सहित —ससुत रघु । शप्रमाणे पुढाल समासाचा विग्रह करा —
एवमन्म अक्षम् । सनैन्य रघु । सशप गार्धर्व ।

३ निदर्भाणा—विदर्भदेशस्य चा । वाचप्रमाणे विपद्येपु — वा ।
कश्चिन्नान् — वा । वज्ञा — वा ।

४ वाक्य-तावत्, यदा-तदा, यदि-तर्हि ही शक्ये ये योजून वाक्य तयार करा

पद्यविभागः ।

१—गणेशः ।

अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं पूजितो यः सुरैरपि ।
सर्वविघ्नंच्छिद्ये तस्मै गणाधिपतये नम ॥ १ ॥

२—पण्डितप्रशंसा ।

पण्डिते हि गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवला ।
तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्यः प्राप्त एको विशिष्यते ॥ १ ॥
किं बुद्धेन विशालेन विद्याहीनस्य देहिने । (नरस्य)
अकुलीनोऽपि विद्यायान् देवैरपि स पूज्यते ॥ २ ॥

१ शब्द कथं नियमित्याचरित्वा २ सर्वं विज्ञा या नाज करणाया

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशं पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ३ ॥
विद्यया शस्यते लोके पूज्यते चोत्तमं सदा ।
विद्याहीनो नरोऽप्राज्ञः सभायां नैव शोभते ॥ ४ ॥

३—विद्याप्रशंसा ।

अपूर्वं कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तत्र भारति । (अवणनाय)
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ॥ १ ॥ (आगच्छति)
हर्तुं न गोचरं याति दत्ता भवति विस्तृता । (गच्छति)
कल्पान्तेऽपि न या नश्येत्किमन्यद्विद्यया समम् ॥ २ ॥
विद्या शास्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥ ३ ॥
सद्विद्या यदि का चिन्ता घराक्रोदरैरूपरुण ।
शुक्रोऽप्यशनमाप्नोति राम रामेति च प्रयत्नः ॥ ४ ॥ (अन्तःकरणं)
न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्धते एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥ ५ ॥
मातेषु रक्षति पितेषु हितेषु नियुहते । (नियानति)
पातेषु चापि रमपत्न्यपनीय रोदम् ॥
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिशुः कीर्तिम् । (वधयति ।
प्रसारयति । दिशासु)
किं किं न साधयति कल्पलतेषु विद्या । ६ ॥
विद्या नाम नरम्यं रूपमधिष्ठं प्रच्छन्नगुणं धनम् ।
विद्या भोगमरा यशं सुखं चो विद्या गुरुणा गुणः ॥
विद्या बन्धुजनो विदेशागमने विद्या परं दीयतम् ।
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याधिहानं पनु ॥ ७ ॥

४—सामान्यनीतिः ।

वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा तृप्तस्य भोजनम् ।
 वृथा दानं समर्थस्य वृथा दीपो दिवापि च ॥ १ ॥
 शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
 साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न घने घने ॥ २ ॥
 उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।
 विरक्तस्य तृणं भार्या निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ ३ ॥
 को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
 मृदन्नो मुखलेपेन करोति मधुरघनिम् ॥ ४ ॥
 सदयं हृदयं यस्य मापितं सत्यभूषितम् ।
 कायः परहिते यस्य कलिस्तस्य करोति किम् ॥ ५ ॥
 प्रदोषे दीपरुध्रन्द्रः प्रभाते दीपको रविः ।
 त्रैलोक्ये दीपको धर्मः सुपुत्रः कुलदीपकः ॥ ६ ॥
 गुणान् भूषयते रूपं शीलं भूषयते कुलम् ।
 सिद्धिर्भूषयते विद्यां भोगो भूषयते धनम् ॥ ७ ॥
 पिण्डे पिण्डे मतिर्मिथ्या कुण्डे कुण्डे नयं पयः ।
 जातौ जातौ नयाचारा नया घाणी मुखे मुखे ॥ ८ ॥
 विद्या मित्रं प्रवासेषु भार्या मित्रं गृहेषु च ।
 व्याधितस्योत्पन्नं मित्रं घर्मो मित्रं मृतस्य च ॥ ९ ॥
 हस्तास्य भूषणं दानं सत्यं कण्ठस्य भूषणम् ।
 श्रोत्रस्य भूषणं शालं भूषणीः किं प्रयोजनम् ॥ १० ॥

५—उदारमर्गता ।

शतेषु जायते शूरः सदस्त्रेषु च पण्डितः ।
 यता दशानुदस्त्रेषु दाता मयति वा न वा ॥ १ ॥

दाता नीचोऽपि सेव्यः स्यान्निष्फलो न महानपि ।
जलार्थी वारिधिं त्यक्त्वा पश्य कृपं निपेक्षते ॥ २ ॥
युभ्यन्ते पक्षिपशव. पठन्ति शुकसारिका. ।
दातुं शक्नोति यो वित्तं स शूरः स च पण्डितः ॥ ३ ॥
यद्ददासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्रासि दिने दिने । (यच्छसि । मलयसि)
तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कन्यापि रक्षसि ॥ ४ ॥
गौरवं प्राप्यते दानात्तु वित्तस्य सञ्जयात् ।
स्थितिरत्रैः पयोदाना पयोर्धानामधः स्थितिः ॥ ५ ॥

६—भूर्धवायसः ।

विहरन्ति यदा हसाः सानन्दं सरसीजले ॥
तत्रागत्य जनाः सर्वे भवन्ति मुदितास्तदा ॥ १ ॥
वृक्षस्यो घायस कश्चित्प्रापश्यत्तद्दिने दिने ॥
चिन्ताक्रान्त इवासीत्स हंससौभाग्यकारणात् ॥ २ ॥
भवितुं हंसवच्छ्रेत उपायस्तेन चिन्तितः ॥
अत्यजत्पूर्वमित्राणि न्ययसच्च सरस्तटे ॥ ३ ॥
अथान्तं क्षालितौ पक्षो घायसेन च वारिणा ॥
अभयत्पूर्ववच्छ्रयाम. स्वभावो दुरतिभ्रम. ॥ ४ ॥
सन्तोपश्च नरः कायो देवदत्तगुणै. खलु ॥
ईश्वरेच्छामनुत्तुत्य मुदिता. सन्ति मानवा. ॥ ५ ॥

७—अतिदर्पाऽपपाताय ।

सोमचंदोद्भव. कश्चिद्गृहपो नाम भूपतिः ॥
नयेनैवाभरोद्भ्राज्यं रक्षित्वा पुत्रवत्प्रजा. ॥ १ ॥
अनूनां च शतं तेन वृत्तमिन्द्रपदेच्छ्रया ॥
सपथेष फलं प्राप्तं माहेन्द्रं धमयं महत् ॥ २ ॥

दिव्यैश्वर्योपभोगेन मदान्धः सोऽभवच्चदा ॥
 महर्षीनादिशद्दत्तः शिविका प्रोह्यतामिति ॥ ३ ॥
 पतत्तद्भ्रूचनं श्रुत्वा विमूढास्ते महर्षयः ॥
 अवहन्दिशविकारुढं स्वांसैस्ते नहुषं प्रभुम् ॥ ४ ॥
 धामनत्वाद्गस्त्यस्य कम्पिता शिविकामवत् ॥
 सत्यरं सर्पं सर्पेति सक्रोधो नहुषोऽवदत् ॥ ५ ॥
 अपमानेन सङ्क्रुद्धोऽगस्त्यस्तमरापहृषिः ॥
 न ते युक्तमिदं स्थानं भव सर्पो महीतले ॥ ६ ॥
 उक्तमात्रेषु शब्देषु सहसा नहुपस्तदा ॥
 प्रमावान्मुनिशापस्य पृथिव्यामपतत्सलु ॥ ७ ॥
 मुनयो हि क्षमाक्षीला यदा गच्छन्ति क्रुद्धताम् ॥
 तदानिघार्यस्तत्रोपः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ८ ॥

८—सुभाषितप्रशंसा ।

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् ।
 मूढैः पापाण्यत्रण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥ १ ॥
 धर्मो यशो नयो दाक्ष्यं मनोहारि सुभाषितम् ।
 इत्यादिगुणरत्नानां सङ्ग्रहो नावसीदति ॥ २ ॥
 संसारकटुवृक्षस्य द्वे फले दामृतोपमे ।
 सुभाषितरसास्वादः सद्गतिः सुजर्जः सह ॥ ३ ॥
 द्राक्षा म्लानमुखी जाता दाक्ष्या चाश्मतां गता ।
 सुभाषितरसस्याप्रे सुधा रीता दिव्यं गता ॥ ४ ॥
 भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती ।
 तस्माद्दि काव्यं मधुरं तस्मादपि सुभाषितम् ॥ ५ ॥

९—सज्जनप्रशंसा ।

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रियाः ।
 चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ॥ १ ॥
 उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमनृत्रिमम् ।
 सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥ २ ॥
 निर्गुणेष्वपि सर्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
 न हि संहरते ज्योस्नां चन्द्रश्चाण्डालवेश्मनः ॥ ३ ॥ (गृह्यन्)
 सज्जना एव साधूनां प्रथयन्ति गुणोत्करम् ।
 पुष्पाणां सौरभं प्रायस्तनुते दिक्षु भारतः ॥ ४ ॥ (प्रसारयति)
 परदुःखं समाकर्ष्य स्वभावसरलो जलः ।
 उपकारसमर्थत्वात्प्राप्नोति हृदये व्यथाम् ॥ ५ ॥
 चित्ते त्यागः क्षमा शक्तौ दुःखे दैन्यविहीनता ।
 निर्दम्भता सदाचारे स्वभावोऽयं महात्मनाम् ॥ ६ ॥
 किमत्र चित्रं यत्सन्तः पराशुग्रहतत्पराः ।
 न हि स्वदेहशैत्याय जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ७ ॥
 स्वभावं भेषं मुञ्चन्ति सन्तः संसर्गतोऽस्मताम् ।
 न त्यजन्ति रतं मञ्जु काकसम्पर्कतः पिकाः ॥ ८ ॥
 यज्जादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
 लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विभ्रानुमर्हति ॥ ९ ॥
 साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति चित्रिन्याम् ।
 न हि तापयितुं शक्यं सागराग्भस्तृणोल्कया ॥ १० ॥

१०—परोपकारप्रशंसा ।

रविश्चन्द्रो घना वृक्षा नदी गावश्च सज्जनाः । (वेनर)
 एते परोपकाराय युगे द्येन निर्मिताः ॥ १ ॥

आत्मार्थं जीवलोकेऽस्मिन् को न जीवति मानवः ।
परं परोपकारार्थं यो जीवति स जीवति । २ ॥
श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।
विभाति कायः खलु सज्जनानां परोपकारेण न तु
चन्दनेन ॥ ३ ॥ (शोभते)

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय बहन्ति नद्यः ।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम् ॥ ४ ॥
(दुग्ध यच्छन्ति)

मयन्ति नम्रास्तरवः फलागमैर्नयाम्बुभिर्वारिविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरपाः समृद्धिभिः स्वभाव एषैष
परोपकारिणाम् ॥ ५ ॥

११—उद्योगप्रशंसा ।

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ १ ॥

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
पडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥ २ ॥

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नायसीदति ॥ ३ ॥

न दैवमिति सन्नित्यं त्यजेदुद्योगमात्मनः ।
अनुद्यमेन तैलानि तिलेभ्यो नात्मर्हति ॥ ४ ॥

न लभन्ते विनोद्योगं जन्तवः सम्पदां पदम् ।
सुराः क्षीरोदबिसोममनुभूयामृतं पपुः ॥ ५ ॥ (नापिबन्)

१२—सत्सङ्गमः ।

पाच. काञ्चनसंसर्गाद्भक्ते मारकतीं द्युतिम् । (धारयति)
 तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ १ ॥
 कौशेऽपि सुमन.सङ्गादारोहति सतां शिरः । (शापम्)
 अश्मापि याति देवत्वं महद्भि. सुप्रतिष्ठितः ॥ २ ॥
 महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः ।
 पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्तेमुक्ताफलश्रियम् ॥३॥ (मौक्तिकानाशोभाम्)
 जाड्यं धियो हरति सिञ्चति चाचि सत्यम् । (बुद्धे)
 मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ॥ (नाशयति)
 चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिम् ।
 सत्सङ्गति. कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ ४ ॥ (नराणाम्)

१३—भूमिगतं धनम् ।

वसति स पुरा कश्चित्पण्डितो वृद्धतां गतः ।
 स्वपुत्रानलसान्दृष्ट्वा चिन्तानुर इवाभवत् ॥ १ ॥
 अर्थकस्मिन्दिने पुत्रान्समाहूयावदन्मिथः ।
 मन्येऽहं मृत्युकालो मे समीपं वर्ततेऽधुना ॥ २ ॥
 श्रूयतां सावधानं च यत्र मे वर्तते धनम् ॥
 निष्पातं यत्रबुत्रापि द्रव्यं क्षेत्रे सुरक्षितम् । ३ ।
 विस्मृतं तु मया स्थानं स्मृतिभ्रंशात्सुनिश्चितम् ॥
 एवमुक्त्वा चयः कष्टात्पञ्चत्यं पण्डितो गतः ॥ ४ ॥ (वचनम्)
 धनलामेच्छया पुत्रा अन्ननक्षेत्रमुत्तुनाः ।
 न दृष्टं तैस्तु बुत्रापि द्रव्यं भूमिगतं तदा ॥ ५ ॥
 धान्यं दशगुणं लब्धं यदा क्षेत्रस्य कर्पणात् ॥
 अयदंस्ते तदा पुत्रा शान्तो हि पितुराशयः ॥ ६ ॥

शब्दसंग्रह.

अ

अस —सादा
 अक्षस्मात् (अ) —एकाएकी
 अयम् —पाप
 अट (१ प प) —हिंडणें, किरण
 अटवा —अरण्या
 अत्राकृत (वि) —आकस्मिक
 अताव (अ) —पुष्कळ
 अतिलौल्यम् —अतिशय हाव
 अथ किम् (अ) —होय तर
 अधिष्ठानम् —ठिकाण, शहर
 अधि + वस (१ प प) —राहाणें
 अध्यापय (अधि + इ ने प्रयोजक) —
 शिकवियें
 अनघ्यायदिनम् —मुढीचा दिवस
 अनु + कृ (८ उ प) —अनुकरण करणें
 अनु + इप् (४ प प) —शाघणें
 अनु + भू (१ प प) —अनुभवियें
 अनु + मन् (४ आ प) —समति दणें
 अध (वि) —आघळा
 अन्वयणम् —शाघ
 अप + हृ (१ प प) —दूर नाणें
 अप + हृ (१ प प) —दूर नेणें
 अपा + कृ (८ उ प) —नास करणें
 अभिकान्त (भूत वि) —हज्ज वेलेला

अभिमत (भूत वि) —आवडता
 आवडलला
 अभिप्रेत (भूत वि) —दृष्ट असलेला
 अभिषिष (६ प प) —अभिषेक करणें
 अभिधानम् —नाव
 अम्यु (न) —पाषा
 अम्युनाम् —कमळ
 अम्मस (न) —पाषा
 अम्मोधि (पु) —समुद्र
 अक —सूर्य
 अधचन्द्र —गचाडा
 अपय (क चे प्रयोजक) —अर्पण करणें
 अपमत्र (वि) —अधवट मोडल्लें
 अर्ह (१ प प) —योग्य असणें
 अलस (वि) —आळशी
 अव + तू (१ प प) —उतरणें
 अव + सट (१ ६ प प) —अवसादति) —
 नाशाप्रत जाणें
 अव + लम्ब (१ गा प) —आधार
 षणें अवलम्बियें
 अवस्थानम् —राहाणें
 अगानम् —साण
 अगमता —दगडाचा दिवाति
 अधातम् (अ) —थकल्याशिवाय
 असन् (वि) —बाइट मनुष्य

आ

- आ + कृन् (१ प. प.)—आक्रोश
करणे, रक्षणे
आ + चर् (१ प. प.)—वाचरणे
आ + दा (१ प. प.)—घेणे
आ + द (६ आ. प.)—आवर दारवणे
आ + मन्द (१ प. प.)—आनन्दित
होणे
आनन्दय (प्रयोजक)—आनन्दित करणे
आ + प्रच्छ (६ आ. प.)—निरोप घेणे
आपणित्—दुकानदार, व्यापारी
आ + राध् (१० प. प.)—स्तुष्ट करणे,
आराधना करण
आ + रुष् (१ प. प.)—वर चढणे,
वर करणे
आलय —टिफाण, स्थान
आ + लम्ब (१ आ. प.)—आश्रय
करणे, आधार घेणे
आश्रय —हेतु, उद्देश
आ + धि (१ उ. प.)—आश्रय घेणे
आहूत (मू. धा. वि.)—बोलावलेला
आ + ह्ने (१ प. प.)—बोलावणे, हाक
मारणे
(१ आ. प.)—आवाहन देणे
आ + हाङ् (१ आ. प.)—आनन्दित
होणे
आह्लादय (प्रयोजक)—आनन्दित करणे

इ

- इवस्तत (अ.)—इकडे तिकडे
इन्दु (पुं.)—चन्द्र

उ

- उक्त् (वि.)—उंच
उचैस् (अ.)—उदात्त तन्हेने, मोठ्याने
उटज -म्—झोपडी, लहानसा भाभम
उत्तरत (अ.)—उत्तरेकडे
उद्यानम्—बाग
उदरम्—पोट
उद्यत (वि.)—तयार, सज
उद् + गू (१ प. प.)—उत्पन्न होणे
उद् + पद् (४ आ. प.)— ,,
उद् + स्था (१ प. प.)—उठणे,
उभे राहाणे
उद्गमस्थानम्—उगमाचे ठिकाण
उद्यम —उद्योग
उप + आम् (० आ. प.)—उपासना
करणे, पूजा करणे
उप + दिस् (६ उ. प.)—उपदेश
करणे

- उपपदम्—नाव, पदवी
उपपन्न (मू. वि.)—योग्य
उपरि (अ.)—वर
उपवनम्—बाग
उप + विश् (६ प. प.)—उपणे
उपासनम्—बधीस, नजराणा
उपेत (धा. वि.)—गुप्त, सम्पन्न
उलक —धुवट

ए

- एतादृश (वि. , स्त्री. शी)—या मारगा

एकोनशततम (वि स्त्री ०भी) —
नव्याणवाया

ओ

वायवि (स्त्री) — वनस्पति, औषधा
गाड

र

रुभान्तरम् — वाखेचा पोखळा

रुदशनम् — वाईट अन्न

रुका — गोषण, टिगळ्याचे वस्त्र

रुना — मुलगा

रुपिल (वि) — विंगट रंगाचा

रुपोत्र — रुचूतर

रुस — हस्त

रुवैर — खेकडा

रुपर — खापरा

रुपरुपिका — रापुरानी पुरा

रुष्टमय — (वि स्त्री ०मया) — दुःख
कारक

रुका — बापळा

रुकावर् (अ) — काचेसारखे

रुकातर (वि) — मित्रा

रुकांता — वावसो

रुकाधनम् — सुवर्णम्, सोने

रुकापुर — धुद मनुष्य

रुकापदा (स्त्री) — इच्छा पुरविणारी

रुकाय — देह, शरीरम्

रुकाष्ट — मर्त्यादा

रुकाकिल (अ) — खरोखर

रुकाट, रुकाटक — किडा

रुकाङ्गकार, रुकाल — रुकाङ्ग

रुकाय — यम् — वरुटे

रुकाजित (अ) — वीणीवहन तरा

रुकाकुट — कोंवडा

रुकाकुमम् — फूल

रुकाकुम् — शिखरम्

रुका (८ उ प) — वरणे

रुकाप् (१-६ प प) — ओल्फे नागारणे

रुकापव — माराचा बावान

रुकाप्य (वि) — काळा

रुकापल — शतकरा

रुकापिकयम् — शेतका

रुकापिटि (स्त्री) — टोंक मयादा

रुकापटर — रुम् — व्याजची टोला

रुकापागारम् — खनिना

रुकापु (पु) — यज्ञ

रुकापुश (अ) — वज्राव

रुकापु (१ प प) — रोळगे

रुकापु (४ प प) — रागावणे

रुकापुष्य — प्याचे नाव

रुकापुष्पम् — क्रूरपणा

रुकापु (१० उ प) — पुणे

रुकापु — जखम गोक

रुकापुरोद — खारामुद

रुकापुद्र (वि) — हलक्या मनाचा, नीच

रुकापुष्पम् — शेत

रुकापुष्करक (वि) — रक्षण किंवा शित
करणारा

ख

खगः—पक्षी

खण्ड (वि.)—खंडा

खण्डन. कृ (८ उ. प.)—खण्डिते करणे

ग

गत्रः—दृष्टी

गन्धः—गुदास

गानम्—गाणे

गीर्वाणभारती—देवांची भाषा

गुणोरकरः—गुणांना समुदाय

गुप्त.—गिधाट

ग्रामः—गाव

ग्रामान्तरम्—दुसरा गाव

घ

घृतम्—घूप

घ्रा (१ प. प.)—हुंगणे, बाल पेणे

च

चटकः (पुं.), चटका (स्त्री.)—एक

पक्षी

चतुर (संख्यावि.)—प्र. चत्वारः—चार

दि. चतुरः— „

चन्द्रिका—चन्द्रप्रकाशः

चरण.—पाव

चर (१ प. प.)—हिंडणे, फिरणे

चर्व् (१ प. प.)—चावणे, रवंच करणे

चर्मन् (न.)—चामटे

चिन्त (१० उ. प.)—चिन्तार करणे,
चिन्तन करणे

चित्रित (वि.)—चित्रविचित्र रंगाचा

चुर् (१० उ. प.)—चोरणे

चितम् (न.)—मनम्, चिह्नम्

छ

छेदः—दनम्—तोडणे

ज

जननी—आई

जम्बूद्वः—कोरदा

जाड्यम्—अज्ञान, भेदपणा

जामावृ (पुं.)—जोवई

जीव् (१ प. प.)—जगणे, जिवंत
राहाणेजीवसात्रां कृ (८ उ. प.)—आशुष्य
पालवणे

ड

डी (१ आ. प.)—डडणे

ट

तडागः—तलाव, तळे

तटः (पुं.), तटी (स्त्री.), तटम् (न.)—

तीर, पृष्ठभाग

तत्र (थ.)—तेथे

तरल (वि.)—हलज्वारा, जस्थिर

तरङ्गः—लाट

तादृश (वि. स्त्री. ०शी)—त्याच्या-

सारखा

वापस —वृत्ति, सन्यासा
 तार्पणम्—पवित्र स्थल
 वीर्याणु (पु)—सूय
 वश (वि)—उच
 वरुण, वृक्ष, वृक्षम —घोटा
 वृ (४ प प)—सदुष्ट होने
 वृग्म्—गवत
 वृणोन्वा—गवतान्ना वृड
 विदिवम्—आकाश, स्वर्ग

द

दनिण (वि)—उपवा, उदार, कुशल
 दण्ड—शिक्षा, काठ
 दन्त—दांत
 दन् (१ प प—दन्तति)—डास घेणे,
 ज्ञाने, लक्षणें

दक्षगुण (वि)—दक्षान्
 दा (१ प प)—देणे
 दाक्ष्यम्—जौदाय, दक्षता
 दारु (पु)—मुलपा, दारिक (स्त्री)—
 मुलगी

दिनम्—दिवस
 दिवा (अ)—दिवसा
 दिवाकर—सूय
 दुग्म्—दुध
 दुसागेट (वि)—चन्द्रयाम कला
 दुर्भिक्षम्—दुस्साह
 दुर्जन—वार्द्ध मनुष्य
 दुष्कर (वि)—दुष्करग करीण
 दु (१ प प)—पादान

देवाकलम्—देऊळ
 देवालय —देऊळ
 द्युति (स्त्री)—तेज
 द्वा स्थ —द्वारपाळ

ध

धम—धर्म गुण
 धाव् (१ प प)—धावणे
 धार्मिक —धर्माप्रमाणें वागणारा, साधु
 धिक (वा)—धिडार असो
 धृ (१० उ प)—धारण करणे
 धेतु (स्त्री)—नाय
 ध्ये (१ प प)—ध्यान करणे,
 चिंतन करणे

न

नकुल (पु)—सुगुण (स्त्री—नकुला)
 नम् (१ प प)—नमस्कार करणे
 नमनम्, नमस्—डाळ
 नय, नाति—न्याय
 नवाम्बु (न)—नवीन पागा
 नादय (नन्वे प्रयोगक)—वाचकें
 नाधिरा—नाक
 निगात (धा वि)—गुरेले
 निन् (१ प प)—निन्दा करणे
 निपुणम् (अ)—वारदाहने
 निविट (वि)—दाह
 निपात (धा वि)—पूण ध्यारण
 नि + मन् (१० धा प)—बलवते
 निम्न (वि)—सुगत

नियुज (१ प प १० ड प)-नेमणे
 निर्दृण (वि)-बटोर, कूर
 निर्दग्धता-डाग न करणे
 निर्मर (वि)-भरलला पूर्ण
 नि + वृ (प्रयोजक)-निवारण करणे
 नि + कृ (१ आ प)-परतण
 निवर्तनम्-परत फिरणे
 नि सारय (नि + रु चें प्रयानक)-
 पालवून देणे
 निस् + गद (प्रयोजक -घटवून आणणे
 नि सारणम्-पालवून देणे
 नि + सन् (१ आ प)-आश्रय करण
 नीड -डम्-घरटें
 नूतम् (अ)-ररोखर
 नृत् (४ प प)-नाचण
 नौका-होडी

प

पद्यतय गम्-मरणें
 पधर -पिचरा
 पथिक पाथ -वाटसरु
 पणम्-पान
 पणशास्त्र-व्यवस्था
 पदम्-पान
 पयोद -मद्य
 पयोधि (पु)-समुद्र
 पवन -धारा
 परा + अम् (१ आ प पळायले)-
 पळून जाण

परि + अम् (१ ४ प प)-वाटळें
 फिरणे
 परि + वृत् (१ आ प)-पैरा
 घालणे
 , (प्रयोजक)-वाटोळे
 फिरवणे
 परोक्षम् (अ)-पाठीमागे
 प-वार (थ)-नतर,
 पा (१ प प)-पिणे
 पाणि (पु)-हात
 पादप -रुक्ष
 पार -रम्-दुसरी वाज
 पाल्य (पा २ प प चें प्रयोजक)-
 पाळणे रक्षण करणे
 पापाण -दगाड
 पित्र -मोर
 पिण्ड -भाताचा गोळा
 पितृ (पु)-बाप
 पिच्छम्-पिसारा
 पान् (१० ड प)-पाडा दण
 पुष्पम्-फुल
 पुरत (अ)-पुरे
 पुष् (४ प प)-रोसण
 पूर (१० प प)-पुरें करण भरणे
 पूर्वम्, प्रार (अ)-पूर्वी
 पृष्ठम्-पाठ पृष्ठभाग
 प्रवृत्ति (स्त्र)-मूळ स्वभाव प्रजा
 प्र + क्षिप् (६ ड प)-फेंडणे
 प्रच्छ् (६ प प)-विचारणे
 प्रतिपत्ति (स्त्री)-सन्मान

प्रच्छन्न (वि)—छपलेला

प्रतिवचनम्—उत्तर

प्रति + ईक्ष् (१ आ प)—घाट
पाहाणे

प्रति + बद् (१ प प)—उत्तर देणे

प्रत्युद् + गम् (१ प प)—सामोरे
जाणे

प्रत्युद्—विग्र

प्रथ् (१० उ प)—प्रसिद्ध करणे

प्र + नम् (१ प प)—नमस्कार करणे

प्रजुद् (भा वि)—जागा झालेला

प्रभूत (वि)—पुष्कळ

प्रहस (भा वि)—चाळ असलेला

प्र + शस् (१ प प)—स्तुति करणे

प्रसारय (प्र + श्च वै प्रयोजक)—
पसरवणे

प्र + स्था (१ आ प)—निषण्णे

प्रक्ष—अज्ञाना मनुष्य

प्र + अर्थ (१० आ प)—आर्षना
करणे

प्रसिद्ध—राजवाडा

प्र (१० उ प)—सनुष्ट करणे

य

बद्ध (भा वि)—बाधलेला

रुद्ध—पिसारा

यत्न (अ)—जोरने

यगीवर्द—बैल

यहित (अ)—घाटेर

बहुमूल्य (वि)—फार किमतीचा

बुभुक्षा—भूक

भ

भक्ष (१० उ प)—खाणे

भक्षार्थम् (अ)—खाण्याकरिता

भाङ्क—अरबळ

भाण्डपति—व्यापारी

भारतवर्षम्—भरतखण्ड

भारतवर्षीय—हिंदुस्थानातील मनुष्य

भार—आवे

भारती—वाणा, सरस्वती

भार्गी—पत्नी

भाप (१ आ प)—बोलणे

भीषण (वि)—भयकर

भूति (अ)—भरभराट

भूमिभाग—प्रदेश

भ्रम् (१-४ प प)—धिरणे

म

मन्त्रु (वि)—मधुर, मन्त्रुळ

मन् (४ आ प)—मानणे, विचार
करणे

मन् (१० आ प)—टारविणे,
सज्ज देणे

मतद्भव—हत्ती

मन्द (वि)—मंद

मयूर—मोर

मातृ (स्त्री)—माई

मारवत (वि) — पात्राचें (स्त्री -
मारवती)

मारवा — वारा

माकार — माळा

मित्रभाव — मैत्रा

मिथ (अ) — एवत्र, गुप्तपणे

मुक्ताफलम् — माती

मुराम् — तोंड

मुच (६ उ प) — सोडणे

मोचनम् — मुक्ता

मृग — हरिण, वनाताल पशु

मूपक — उदार

मेखला — कमरपट्टा

मौख्यम् — मूर्तपणा

मौलिकम् — मोती

मौनित्वम् — स्तब्धपणा, मुकपणा

य

यति (पु) — मुनि

यथार्थत (अ) — सरोस्वर

यान् (१ आ प) — मागणें

याचना करणे

याचक — मिश्रक

यात्रिक — यात्रा करणारा

यौवनपदवा — तारुण्याची अवस्था

र

रक्ष (१ प प) — रक्षण करणें

रच (१० उ प) — रचना करणें
बाधणें

रचम (न) — धूलि

रत्नपत्रा — रत्न हें नाव

रथ्या — रस्ता

रव — आवाज

राज्यतन्त्रम् — राज्यकारभार

रिपु (पु) — शत्रु

रघ (१ आ प) — आवडणें

रतम् — आवाज

रधिरम् — रक्त

रह् (१ प प) — वागणे

ल

लक्षणम् — चिह्न

लघ्न (धा वि) — लागलेलें विकटलेलें

लता — नेळ

लम् (१ आ प) — मिळणें

ललाटम् — फ्फाळ

लाडगूलम् — शेषूट

लिख् (६ प प) — लिहिणें

लिप्त (धा नि) — लेप दिल्ल, सारबलेल

लामदा (वि) — वेसाळ

व

वद् (१ प प) — चालणे

वय (वि) — सानटी

वयस्य — सोबता

वराक (वि) — गरीब

वण् (१० उ प) — वधन करणें

वर्ण — रंग

नर्पाकाल — पावसाब्द
 नम् (१ प. प.) — राहाणे
 नह् (१ प. प.) — उचलून नेणे, वाहाणे
 नाम्देवी — सरस्वती
 नाञ्च् (१ प. प.) — इच्छा करणे
 नाम (वि.) — डावा
 नामनत्वम् — खुजेपणा
 वाशम् — कावळ
 वारि (न) — पाणी
 वारिधे — वारिधि (पु.) — समुद्र
 विक्षसित (घा. वि.) — फुललेला
 विमोह — खळखळ
 विरार, विकृति (स्त्री) — विक्रिया,
 बदल
 विप्रच्छिद् (पु) — विप्रनाशक
 विपर (वि.) — वादक्य नसलेला, तरुण
 विपन (वि.) — निर्जन
 वितत (घा. वि.) — पसरलेला, रुद्
 विन्तु (१ प. प.) — देणे, सोपविणे
 विन्धा (कर्मणि) — करणे
 विपणि (पु) — दुकान, बाजार
 विन्सोर् (१० ड. प.) — पाहाणे
 विरक्त (वि.) — ससातला कटाळलेला
 विरोपित (वि.) — परा केलेला
 विविक्त (वि.) — गुप्त, निर्जन
 विविप (वि.) — निरनिराळ्या प्रचरचा
 विशिप् (कर्मणि) — प्रेष्ट असणे
 विन्ह (१ प. प.) — विहार करणे,
 खेळणे

श्रुत् (१ आ. प.) — असणे, पाहणे
 श्रुषिष् — विंचू
 श्रुपम् — बैल
 श्रुष् (१ आ. प.) — वाढणे
 श्लेष् — मर्यादा, भरती
 शैभवम् — श्रेय्ये
 श्यष् (४ प. प.) — टोचणे, खुपणें
 श्याव — पारधी
 श्याप्र — वाध
 श्यव+ह (१ प. प.) — वागणे
 श्ययत् (अ.) — श्ययासुळ
 श्यजनम् — पत्ता
 श्या+पद् (४ आ. प.) — मरणें
 (प्र. श्यापादयति) — डार मारणें
 शोदिमार — ताडुव्यचें ओझे
 श्र

श्रुष्ट — गाडी
 श्रयनम् — विद्याना
 श्रय्या — " "
 श्रयरा — सालर
 श्रय्या — फादी
 श्रासनम् — हुकुम
 श्रिविका — पालखी
 श्रियाल्य — श्रयराचें देऊळ
 श्रिशिर (वि.) — घड
 श्रिष्यम् — टोके
 श्रुक — घोपट
 श्रुष् (१ प. प.) — शोक करणे
 श्रुदम् — शिग, शिरार

शोभन (वि) — चागला
 स्थेन — बहिरी समाणा
 धान्य (धा वि) — बकठेअ
 धु (५ प प) — एवणे
 धृतम् — ज्ञान, विद्या

स

स+हृ (१ प प) — ग्रहार करणे
 सचिव — प्रधान
 सकल (वि) — सब पूज
 ससग — समाति
 सम्+चर् (१ प प) — फिरणे
 सत्त्व — स्वम् — प्राणा
 सत्प्रभा — चागला प्रकाश
 सद्यस् (अ) — झटकन्
 सन्तानम् — सतति
 सतद्ध (धा वि) — उच्चार
 सपदव (अ) — झटकन्
 समापम् — ये (अ) — जवळ
 सम्प्राप्त (धा वि) — आलेला, घडलेला
 सम्पर्क — संगति
 सम्पत्र (धा वि) — युक्त
 सरसी — तळे सरावर
 सविशपम् (अ) — विशिष्ट तऱ्हेने
 सदाय — मदतनास
 सारिका — मैना, साह्युक्ती
 सार्धता — अथपूणता
 सारभेय — दुःत्रा
 सायधानम् (अ) — लक्ष दऊन
 सिक्ता — बाळू

सिच् (८ प प.) — क्षिपउणे
 सिद्धि (स्त्रा) — बस, यश
 सुधा — अमृत
 सुप्त (धा वि) — सोपलेला
 सुभाग्यम् — सौभाग्यम् — चागले देव
 सुत — मुलगा
 सुमनस् (स्त्रा) — फूल
 सृज् (६ प प) — उत्पन्न करण
 सौजन्यम् — चागुलपणा
 सौरभम् — सुवास
 स्तेन — चोर
 स्था (१ प प) — उभे राहाणे
 स्थापय (स्थाच प्रशोचक) — ठेवणे
 सु (१ प प) — लवणे, पावरण,
 शिरपण
 स्वप् (२ प प) — योगण
 स्वय (स्त्रा) — बहाण
 स्वर्धेनु (स्त्रा) — कामधेनु
 स्वयम्ब (अ) — स्वतःच
 स्वैरम् (अ) — यथेच्छम् हस्तु

ह

हरित (वि) — हिरवा
 हरिणाचिनम् — हरिणाचें कातडे
 हल्म् — नागर
 हस्त — हाव
 हा हतोऽस्मि — अरेरे मान्ना घात झाला
 हिमम् — बर्फ
 हिरण्य (वि स्त्रा ९ या) — सोन्याचा

भाग तिसरा-मराठी उतारे

मराठीचें संस्कृत भाषान्तर (भाषान्तराकरितां सूचना)

१ सूर्य आकाशात प्रकाशतो—सूर्यः आकाशे प्रकाशते ।
सूर्योदयाचे वेळी मनुष्ये कामाल आरंभ करतात—सूर्योदये जनाः
कार्यम् आरभन्ते ।

वरील मराठी वाक्याच्या संस्कृत भाषान्तरावरून असे दिसून येईल की, वाक्यातील कर्तृपदवाचक शब्दाची प्रथमा विभक्ति जोडतात व कर्मपदवाचक शब्दाची द्वितीया विभक्ति जोडतात, आणि क्रियापदाचे रूप जरूर त्या काळाचें पुरुष व वचन यामध्ये कर्तृपदाप्रमाणें असावें लागतें. वाक्यातील इतर शब्द त्याच्या वाक्यातील उपयोगाला व अर्थाला अनुसरून योग्य त्या विभक्तीत जोडावे लागतात. जसें सूर्योदयाचे वेळीं ह्या कालवाचक शब्दाचें भाषान्तर 'सूर्योदये' या सप्तम्यन्त पदाने केलेलें आहे. 'चन्द्र सूर्यापासून प्रकाश मिळवितो' या वाक्याचें भाषान्तर 'चन्द्रः सूर्यात् प्रकाशं लभते' असें होतें. 'मी पाण्याने हात व पाय धुतो' या वाक्याचें भाषान्तर 'अहं जलेन हस्तौ पादौ च क्षालयामि' असें केले जातें. अशा रीतीने प्रथम कर्तृपद व त्याची क्रियाविशेषणें, नंतर कर्मपद व त्याची विशेषणें आणि शेषटी क्रियापद व त्याचविशेषणें जोडून मराठीप्रमाणेंच सामान्यतः संस्कृतमध्ये साध्या वाक्यांची रचना करावी.

विशेषणाची रूपे विशेषाप्रमाणें द्विग, विभक्ति व वचन यामध्ये वेळां जातात.

त्याचप्रमाणें काही विशिष्ट क्रियापदे व अव्यये यांच्या उपयोगासंबंधी पुस्तकांत टिपटिपणी दिवण्या टीपाप्रमाणें वाक्यरचना करावी.

२. मुसगा अध्ययनाला प्रारंभ करतो—चालः अध्ययनम् आरभते ।
 मुनि दुर्जनाचा त्याग करतो—मुनिः दुर्जनं त्यजति ।
 भक्त ईश्वराने पूज्य करतो—भक्तः ईश्वरं पूजयति ।
 गुलगा वडिलाची सेवा करतो—पुत्रः जनकं सेवते ।

वरील मराठी वाक्यातील अधोरेखित शब्दांचे भाषान्तर एकत्रच सक्कर्मक क्रियापदाचक शब्दाने केलेले आहे, व म्हणून त्यांच्याशी संबंध असणाऱ्या नागांचे भाषान्तर द्वितीयान्त कर्मपदाने केलेले आहे.

३. मनुष्य प्रयत्न करतो—नरः प्रयतते ।
 हत्ती पाण्यात क्रीडा करतो—जले गजः क्रीडति ।

वरील वाक्यातही अधोरेखित शब्दांचे संस्कृत भाषान्तर एकेका अकर्मक क्रियापदाने केलेले आहे, परन्तु अशी क्रियापदे संस्कृतमध्ये फार घोडी आहेत.

४. चन्द्र प्रकाशतो—प्रकाशत आहे—प्रकाशत असतो—या सर्व क्रियापदांचे भाषान्तर 'प्रकाशते' या एक साध्या वर्तमानकाळी रूपाने केले जाते. धर्ममान् मनुष्य राहिला—राहत शक्ते—राहत होऊ—ह्या सर्व क्रियापदांचे भाषान्तर 'अवसत् क्रिया चसति स्म' असे केले जाते. (वर्तमानकाळी रूपावरोध स्म हे अव्यय योजले अमता भूतकाळी व्यर्थ होतो.)

५. झाडे वाकळी होती—वृक्षाः अचनताः आसन् ।
 वेळी शोभत होत्या—लताः शोभिताः अमयन् ।
 जमीन आच्छादिलेली होती—भूमिः आच्छादिता आसीत् ।

वरील वाक्यातील संयुक्त क्रियापदांचे भाषान्तर भूगोलशास्त्र धानुतायित विशेषणं व अम् हे क्रियापद जोडून करतात.

६. मी शाब्दत जाऊं फा—अपि अहं पाठशालां गच्छामि ।
 आम्हाला सोबत्यांबरोबर खेळू या—चयं चयस्यैः सह क्रीडाम ।
 त्याला विजय मिळो—सः विजयताम्—विजयं लभताम् ।

तो परी जाके दे—सः गृहं गच्छतु ।

त्याना येथे वसू या—ते अत्र उपविशन्तु ।

बरील टाहेच्या वाक्यामध्ये प्रथमपुरुषी व तृतीयपुरुषी कर्तृपदावरोध भारार्थी रूपे योजण्याचा प्रघात आहे

७ मुलानो तुम्ही श्लोक पाठ करा—वालाः यूयं श्लोकं पठत ।

” तुम्ही पाणी प्या— ” जलं पिवत ।

राजा तुला विजय मिळो—हे भूपते ” विजयं लभस्य ।

द्वितीयपुरुषी कर्तृपदावरोध आज्ञा, उपदेश व आशीर्वाद दसविध्याकरिता वागार्थी रूपे योजतात

८ मुलानीं शब्दित जावें—वालाः पाठशालां गच्छेयुः ।

मनुष्यानी ईश्वराथे स्मरण करावें—मनुजाः ईश्वरं स्मरेयुः ।

जर तो माझेकडे येईल तर मी त्याला मदत करीन—यदि सः मम गृहम् आगच्छेत् तर्हि अहं तस्य साहाय्यं कुर्याम् ।

बरील वाक्यातील पहिल्या दोन वाक्यातील मराठी विष्यर्था क्रियापदांचे भाषान्तर सस्कृत विष्यर्था क्रियापदांनी केलेले आहे व एकमेकावर अवलंबून असणाऱ्या भविष्यकार्त्वीन वाक्यामध्ये विष्यर्था रूपे योजलेली आहेत

९ ' मुलाने आवा राणा ' या मराठी कर्मणि प्रयोगातील वाक्याचे भाषान्तर संस्कृतमध्ये कर्त्तरि विवा कर्मणि दोन्ही प्रयोगात करता येते. जसे—

वालः आज्ञम् अमश्रयत्—वालेन आज्ञम् मशितम् ।

रामाने रावणान् मारिसे वा मराठी सामंजस्ये भाषान्तर संस्कृतमध्ये कर्त्तरि व कर्मणि या दोन्ही प्रयोगात करता येते जसे—रामः रावणम् अमारयत्—रामेण रावणः मारितः ।

१० दोन वाक्या अधिक तापा वाक्ये जोडूनना योग्य रसा वाक्येचा उपयोग केला पाहिजे च, घा, इति, किन्तु—परन्तु—परम्—तु, यतः—हि, अतः, या उभयान्वयी अव्ययचा उपयोग योग्य निपमोसु रार केला पाहिजे. ज्यास माहितीवरील पत्र १ व सस्कृत-वाक्तराज्य पाठ ४, ५, २४ व २५ पहा.

मुख अनुभवतात तर दु खे गरीबाना त्रास देतात. येथील लोक निरनिराळे वर्ग अनुसरतात. येथे विस्तीर्ण व रम्य बागा आहेत. तेथे सकाळ व संध्याकाळी लोक जातात व इकडे तिकडे फिरतात. या बागामध्ये शुद्ध व थंड वारा वाहातो व तो खेराचा मने आनन्दित करतो. तसेच समुद्राच्या तीरावरही लोक संध्याकाळी जातात. ते वाळवंत बसतात अथवा तीरावर फिरतात. मुले वाळवंत खेळतात किंवा पाण्यात खेळतात. येथे निरनिराळी वाहने आहेत. शहराच्या एका भागातून दुसऱ्या भागात लोक वाहनानी जातात. येथे सर्व लोक कामात गडलेले असतात.

७

वाराणसी नगरीत महाधन नावाचा श्रीमान् मनुष्य राहत होता. तो एकदा रात्री परीं गव्हता तेव्हा त्याचे घरात दोन चोर फिरले. त्यानी सर्वत्र द्रव्य शोधले तेव्हा त्याना द्रव्याची पेटी सापडली. त्यानी ती उचलली व ने बाहेर गेले. इतक्यात पराच्या दाराची बसलेला जुना मोठ्याने शुकू लागला. त्याच्या भुकण्याने निजलेले नोकर जागे झाले व त्यानी त्या चोराचा पाठलाग केला. तेव्हा ते चोर त्याच्याशी छटले. परंतु त्या नोकरानी त्यानी काज्यानी मारले व त्याना पकडले. अशा रीतीने त्या श्रीमन्त मनुष्याला त्याचे द्रव्य परत मिळाले पुढे त्या चोराना न्यायाधीशाने शिक्षा केली. महाधनाला पार आनंद झाला व त्याने आपल्या नोकरांना बधीस दिले.

८

काय कवि हा एका गर्भव पण्डिताचा मुलगा होता तो पार हुपार होता व सर्व विषयामध्ये प्रवीण झाला. सर्व लोक त्याला वास्तवार्थीत, परंतु त्याचे वडील त्याची स्तुति करीत नसत. यामुळे बाणाळा दुःख होई. एकदा तो बडिलावर पारच रामाबला व बडिलाच्या विद्यान्यासेदारी तलवार घेऊन लघूत बसला. तेव्हा त्याने बडिलाचे व त्याचे भाषण ऐकिले. वडील म्हणाले, 'मात्रा मुलगा पार हुपार आहे हे मी जाणतो. परंतु तो गर्बित होऊ नये म्हणून मी स्वतः त्याची स्तुति करीत नारा. मला त्याच्या हुपारीबद्दल अतिशय आनंद होतो.' हे बडिलाचे बोलणे बाणाने ऐकिले व एवढम तो बडिलाच्या पाया पडला व

आपल्या अविचारबद्दल त्याने त्याची क्षमा मागितली. तेव्हा त्यानी त्याला क्षमा केली व ते म्हणाले, 'अविचाराने वीणतीहि मोष्ट करू नये, कारण अविचार हा सर्व दुःखांचे मूळ आहे.'

९

ध्रुव हा उत्तानपाद नावाच्या राजाचा मुलगा. त्याच्या आईचे नाव सुनीति. त्या राजाची मुरखी नावाची दुसरी आवडती बायको होती तिच्या मुलाचे नाव उत्तम होते. तिला ध्रुव आवडत नसे. एवढा तो आपल्या बापाच्या मागेवर बसला होता. तेथे मुद्वि आली, व तिने त्याला राजाच्या माठीवरून ओडला तेव्हा ध्रुव दुःखां झाला व आईजवळ गेला. ती आईला म्हणाला 'मी नारायणाची मूर्खी करतो व अचल पद निव्विती' एके दिवशी ध्रुवाने पर सोडले व तो रानात गेला. त्याला नारद मुनि भेटले व त्याला त्याला उपदेश केला तेव्हा ध्रुवाने ईश्वराचे ध्यान केले. नंतर स्वतः नारायण त्याचे पुढे उभे राहिले व म्हणाले 'ध्रुवा, ऊठ व परी जा आणि मातापित्यांना आनंदित कर नी तुम्हा मर्दाने संतुष्ट झाले.' त्याप्रमाणे ध्रुव परत आईबापाकडे गेला. उत्तानपादाने वृद्धपणी राज्याचा भार ध्रुवावर सोपविला आणि आपण अरण्यात गेला. ध्रुवाने पुष्कट वर्षे राज्य केले व शेवटी स्वर्गात अटळ स्थान मिळविले.

१०

सौर्ये बुध्यात चन्द्रगुप्त नांवाचा प्रख्यात राजा होऊन गेला. अशोक हा त्याचा नातू. अशोक शुद्धीपातून निरनिराळे विषय शिकला व त्यात तो पारंगत झाला. पुढे अशोकाने तक्षशिला नगरी विकली. त्याच्या बदिर्त्याच्या मृत्यूनंतर मुख्य प्रधानाने त्याला सिंहासनावर बसविले. अशोकाच्या राज्यात विद्यालय स्थापनी गेली. त्याला धनुर्विद्याचा नाद होता. त्याने कलिंग देगाच्या राजाचा पराजय केला. त्या युद्धांत असंख्य लोक मारले गेले. त्यामुळे त्याचे मनात किर्ल उदर झाली, त्याने बौद्धधर्म अनुसरला. त्याच्या राज्यांत बौद्धधर्माची काय पाठ झाली.

११

एवढी शुद्धीपरोपर पुष्कट विद्यार्थी गवाच्या बाहेर बागेत गेले. बागेत

पुढळ जाडें होती. ता झाडें फळाच्या भारान वाकळी होती. वेळी सुवासिक फुलानां शोभत होत्या. जमीन हिरव्या गवतानें आच्छादिलेली होती. तेथें ते मगळे इकडे तिकडे हिडले. नंतर ते विद्यार्थी बघले व त्यांना भूक लागली. तेव्हा गुरुजींनी माळ्याला बोलाविले व सांगितलें 'हे मुळगे पार भुकेलेले आहैन. याना माथ्यास पिचलेलीं फळें दे. त्याची किंमत मी तुला देतो.' माळ्यानें पत्र फळे आणिली, तेव्हा गुरुजी विद्यार्थ्यांना म्हणाले, 'मुलानो, तव्याच्या पाठीं झाडाच्या सावळात बसा व ही गोड फळें खा. नंतर तलावाचें स्वच्छ पाणी प्या व विश्रांति प्या.' त्याप्रमाणें मुलांनीं केले व नंतर ते सर्व परतले.

१२

युधिष्ठिराचें धन व राज्य दूतांत नष्ट झालें. तेव्हा तो आपले माऊ व द्रौपदीं यांसह अरण्यांत गेला. तेथें तीं सर्व झाडाचीं फळें व मुळें खात असत. युधिष्ठिराला या अवस्थेमुळें दुःख होई. एकदा त्यानें सूर्याची प्रार्थना केली की 'हे सूर्या, आमची ही बघबारक दशा पाहा व आमच्यावर दया कर. नाही तर आम्हाला मरणाशिवाय दुसरी गति नाही.' सूर्यानें मन द्रवले व त्यानें युधिष्ठिराला अन्नानें भरलेलीं खांदीं दिली. त्या स्थालींतून पाण्डवाना जरूर नें अन्न मिळत असे. त्यामुळेंच पाण्डवाना धनवासाचें दुःख सहन करतां आलें.

१३

दशरथ राजाला चार मुळगे होते. त्यांनाल राम हा सर्वांत वडील. म्हणून त्यानें रामाला युवराजपदावर बसविण्याची इच्छा केली. हे वैचेयीला आवडलें नाही. म्हणून दशरथ राजानें रामाला वनात पाठविलें. सीता व लक्ष्मण त्याचे बरोबर गेली. या दु ग्यानें दशरथ मरण पावला. त्या वेळीं भरत रामाचे परीं होता. वैचेयीनें भरताला बोलाविले व त्याला सिंहासनावर बस म्हणून सांगितलें. तो म्हणाला 'हें सिंहासन रामाचें आहे. मीं रामाकडे जातो व त्याला परत आणतो.' त्याप्रमाणें तो अरण्यांत रामाकडे गेला. त्यानें वेण्याचें कारण रामाला सांगितलें. तेव्हा राम म्हणाला 'माझे परतणे अज्ञान्य आहे. कारण मीं बचनानें बाधला गेलों आहे. म्हणून मूं परत जा व राज्य कर.' परंतु भरत

रामाशिवाय परत गेला नाही. शेवटी रामाच्या उपदेशाने तो अयोध्येला परत गेला. त्याने रामाच्या पादुका सिंहासनावर ठेविल्या व आपण रामाचा प्रतिनिधि या नात्याने राज्य केले.

१४

राम, लक्ष्मण व सीता हीं जनस्थानात राहात होती. तेथे लक्ष्मणाने एक सुंदर सोपळा उभारली. एके दिवशी एक सुवर्णमृग झोपडीजवळ आला. सीतेने तो पाहिला व तिला तो आवडला. ती रामाला म्हणाली, 'हा सुवर्णमृगाला पकडा व माझ्याकडे आणा.' तेव्हा राम लक्ष्मणाला म्हणाला, 'मी याला पकडतां. तू सीतेपासून दूर जाऊं नको.' नंतर सीतेने एकदम 'लक्ष्मणा, लक्ष्मणा, इकडे वलदीने ये' असे दानवापे शब्द ऐकिले. तेव्हा ती लक्ष्मणाला म्हणाली, 'राम संकटात आहे. त्याच्या मदतीला जा.' लक्ष्मण म्हणाला, 'मी तुम्हाला सोडून कसा जाऊं? रामाचा आज्ञा मी कशी मोडूं? हे रामाचे शब्द नव्हत.' तेव्हा सीता त्याच्यावर रागावली. म्हणून लक्ष्मण निघून गेला. मध्यंतरी रावण मिथु-रूपाने तेथे आला व त्याने सीतेला पकडिली.

१५

वाराणसी नगरांत महाप्रज्ञ नावाचे यति राहात असत. ते सर्व दाम्नात प्रवीण होते. त्यानीं एकदा सन्नेमध्ये उपदेश केला, 'मनुष्यानीं ईश्वराचे स्मरण करावे व स्थिर विलाने ध्यान करावे. ईश्वराची पूजा दररोज करावी, कारण ईश्वराला पूजा धार आवडते, व तो मत्काचे मनोरथ पूर्ण करतो. मनुष्याने उद्योग करावा व धन मिळवावे, नशिवावर अवलंबून राहूं नये. शाळाने मनुष्य खाल-बतो. मनुष्याने द्रव्याची हाव धरूं नये, कारण लोभापासून शपें उत्पन्न होतात. पार्श्व मनुष्याला मनावे स्वास्थ्य मिळत नाही व तो सदोदित उदास असतो.'

टीपा

- १ उदय होणे—उद् + अय् (१ आ. प.) । अस्तास जाणे—अस्तं गम् (गच्छति) । कोवज्ज—कोमल (वि.) । सूर्याची उज्वला—आतपः । उन्हाळ्ज—निदाघः । काम करूं लागणे—कार्यम् आ + रम् (१ आ. प.) । परत येणे—नि + वृत् (१ आ. प.) । जेवण करणे—अन्नं भक्ष् (१० उ. प.) ।
- २ रात्री—रात्रौ । थड—शीतल (वि.) । किरणे—भ्रम् (१ प. प.) । पृथ्वीभोवती—पृथ्वी परितः । क्रमाक्रमाने—क्रमशः । वाजणे—वृष् (१ आ. प.) । कमी होणे—क्षि (१ प. प.—क्षयति) । कोर—फला । दाट—निघिड, घन (वि.) । चन्द्रप्रकाश—चन्द्रिका, ज्योत्स्ना, कौमुदी । हिडणे—सम् + चर् (१ प. प.—सदरति) ।
- ३ विलाना—शयनम्, शय्या । उठणे—उद् + स्था (१ प. प.—उत्तिष्ठति) । घुणे—क्षल् (१० उ. प.—क्षालयति—ते) । दुष—दुग्धम् । अन्वास करणे—पाठान् पठ् (१ प. प.), अध्ययनं कृ (८ उ. प.) । अंगात कपडे घालणे—शरीरे चरमाणि धृ (१० उ. प.—धारयति—ते) । पुस्तकें पेडन—पुस्तकैः सह । सोबती मला भेटतात—अहं वयस्यान् पश्यामि—अहं वयस्यैः सहृच्छे । निरनिराज्ज—विचिध (वि.) । तिरणे—पठ् (१ प. प.), शिक्ष् (१ आ. प.) । इकडे तिकडे—इतस्ततः । फेंकणे—अस् (४ प. प.), क्षिप् (६ उ. प.) । घनणे—भ्रम् (४ प. प.—भ्राम्यति) । मी क्षोषा जातो—स्वपिमी अहम् ।
- ४ प्यान करणे—प्ये (१ प. प.—प्यायति) । माटी—अङ्कः । दावा—धाम (वि.) । धरणे—ग्रह् (१ उ. प.), धृ (१० उ. प.) । उजवा—दक्षिण, सध्व (वि.) । वाजवणे—चद् (प्रगोत्रक—वाद्यति) । मुजुट—किरीटः । चरावणे—घृत् (१ आ. प.—घोतते) । नेवणे—धृ । नदीमें होणे—नश् (४ प. प.) । मोर—मयूरः । भक्षापर उपकार करते—भक्तान् उपकरोति ।

- ५ तलाप—तडागः । जुना—पुरातन (वि) । खोल—गमीर (वि.) । आठणें—शुष् (४ प प) । स्वच्छ—निर्मल (वि) । गोड—मधुर (वि) । खाचप्रमाणें—तथैव । तरावावहन—तडागस्य उपरि । खाट—तरङ्गः । उमटणें—आविस् भू (आविर्भवति), उट् + पट् (उत्पद्यते) । देयावा—आलोकः, दृश्यम् । वाठ—तीरम् । उच—तुङ्ग, उच्च (वि) । जणु काय तळ्याचे राखण-दारण—तडागस्य रक्षकाः इय । वाटसह—पान्थः, पथिकः । सावली—छाया । पडत काहीत—न अद्यतरन्ति, न पतन्ति । धिर—शीर्षम्, अग्रभागः । सहन करणें—सह (१ गा प) । सन्तुष्ट करणें—प्री (१० उ प प्रीणयति-ते), तोपयति । तावडें—रक्त (वि.) । पाडरें—श्वेत (वि.) ।
- ६ मोडें बेट—विशालं द्वीपम् । सगळींफडे—सर्वत्र । भव्य रात्रवाडा—उत्तुङ्गः विशाल. वा प्रासादः । गरीब—दरिद्रः । सोपडा—उद-जम् । धनाख्य लोक—धनिकाः, धनसम्पन्नाः जनाः । रात देणें—पीड् (१० उ प) । निरनिराब्ध—भिन्न (वि) । वाय—उद्यानम्, उपवनम् । दारा—पवनः । वाट्यात—वायुवासु, सिक्तासु । चारणें—चर्, चल (१ प. प) । वाहन—वाहनम्, यानम् । एका भागा. . भागात्—एस्मात् विभागात् अन्यं विभागम् । गडलेला—मग्न (धा वि.) ।
- ७ श्रीमान् भनुष्य—धनिकः । एकदा—एकदा । शोषण—अनु + इप् (४ प प) । पेटी—पेटिका । त्याना सापडली—ते अलमन्त । उचलणें—उट् + घृ, उट् + प्रह् । इतन्वात—तस्मिन्नेव क्षणे । धराच्या दाराशीं वाटलेला—गृहस्य द्वारे उपविष्टः । मोल्याने—उच्चैः । भुङ् रागला—मपणम् आरमत, अमपत् । भुङ्णें—मपणम् । नोकर—भृत्यः, किङ्करः, सेवकः । जागे झाले—प्रसुद्धाः अनपन्, अयुष्यन्त । पान्नाग करणें—अनु + घाय् (१ प प) । वाडी—दण्ड, लगुडः । मारणें—प्र + ह (प्रहरति), तड् (ताडयति) । श्रीमत्. . मिळालें—स. धनिकः धनं पुनर् अलमत । शिशा

- करणे—दण्ड (१० उ प) । आनन्द होणे—मुद् (आ प. मोदते) ।
 बक्षिस—पारितोषिकम् ।
- ८ वाखाभणे—प्र + शंस् (१ प प) । वाणाला दुख होई—वाण.
 दु खित अभवत् । फारप—भृशम् (अ) । तलवार घेऊन—
 असिना—खड्गेन सह । लपूत बसला—प्रच्छन्न. अतिष्ठत् ।
 गर्विष्ट—गर्वित, अवलित (वि) । बडिलाच्या पाया पडला—
 पितुः चरणयो. अपतत् । अविचार—अविवेक. ।
- ९ भावदत्ता कायरा—प्रिया भार्या । बसला होता—उपविष्ट आसीत् ।
 आडणे—आ + कृप् (१ प प) । भक्ति करणे—भज् (१ प. ७) ।
 अचल—ध्रुव (वि) । सोडणे—त्यज् (१ प. ५) । नारद मुनि
 त्याला भेटले—मुनि नारद. तम् अपश्यत् । स्वत—स्वयमेव,
 साक्षात् (अ) । त्याचे पुढे—तस्य पुरतः । वृद्धाणा—वार्द्धकम् ।
 सोपविणे—नि + क्षिप् । पुष्कळ वर्षे—घहृनि वर्षाणि ।
- १० होऊन गेला—अभवत् । नातू—पौत्र, नप्ता (नष्ट) । पारंगल—
 प्रवीण (वि) । निवणे—जि (१ प प पयति) । मुख्य प्रधान—
 प्रमुख. सचिव. । बगविणे—स्थापय (प्रभोक्त. । । विद्याळ्ये
 स्थापिली गेली—विद्यालया. स्थापिता. । त्याला धनुर्विद्येचा नाद
 होता—स. धनुर्विद्याप्रिय. आसीत् । कलिङ्ग देश—कलिङ्गा. ।
 असल्य सोड मारले गेले—असङ्ख्या जना. हता । विरथि—
 विराम. ।
- ११ हिरवा—हरित (वि) । त्यांना भूत लागली—ते भुविता अभवन् ।
 माली—मालाकार । षोडशेणे—आ + ह्वे (आह्वयति) । भुक्तेला—
 भुक्षित (वि) । त्याबद्दल—मक्षणाद्यम् (अ) । पिकणे—पङ्
 (वि) । विमात—मूर्यम् । वाणणे—आ + नी (आनयति) ।
 विधाति घेणे—वि + ध्रम् (विधाम्यति) । परतणे—नि + वृत्
 (निवर्तते) ।
- १२ नष्ट होणे—नश् (४ प प) । मूज—मूलम् । अवस्था—दशा ।
 प्रार्थना करणे—प्र + अर्थ (१० आ प प्रार्थयते) । कष्टकारक—

कष्टमयी (दशा) कष्टा । आमच्यावर दया कर—अस्मासु दया कुरु
अस्माक दयस्व । नाहा तर—नो चेत् (अ) । नरु—आवश्यम्
(वि) ।

१३ चार मुख्य—चत्वार पुत्रा । सर्वांत वडाल—ज्येष्ठ (वि) । त्यान
रामाला इच्छा केली—स राम युवराजपदे अभिषेकम्
पेच्छत् । पाठवणें—वि+सृज् (६ प प) । मरण पावणें—मृ
(६ आ प म्रियते) । माना—मातुल । परत आणणें—प्रति+
आ+नी । रामाकडे—राम प्रति । यणें—आगमनम् । परतणें—
प्रत्यागमनम् । बाघलेला—यद्ध (घा वि) । ठेवण—स्थापय
(स्थाचें प्रयोगक) । प्रतिनिधि या नात्यानें—प्रतिनिधित्वेन ।

१४ उभारणें—रच् (१० उ प) । नरदानें—सत्वरम् (अ) । दानवाण
शब्द—दीन वचनम् । त्याच्या मदताला ना—तस्य साहाय्य कुरु ।
मोडणें—उद+लङ्घ्य (१ आ प उल्लङ्घते) । मध्यन्तरी—
अत्रान्तरे । मिश्ररूपानें—मिश्ररूपेण । पळविणें—अप+हृ (१ प
प) ।

१५ दरराज—प्रतिदिनम् (अ) । पुरे करणें—पूर (१० उ प) ।
नशाव—दैवम् । आळस—आलस्यम् । रालावणें—अव+सद्
(१ ६ प प अवसीदति) । हाव धरणें—लुप्त (४ प प) ।
उत्पन्न होणें—उद+पद् (उत्पद्यते) । पापा मनुष्य—पाप ।
उदास—उदासीन (वि) । सदादित—सर्वदा ।